F. SAUKS

KAUBANDUSE ARENGUST EESTIS KAPITALISMI TINGIMUSTES

(1900–1940)

A-29318

F. SAUKS

KAUBANDUSE ARENGUST EESTIS KAPITALISMI TINGIMUSTES (1900–1940)

Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogu

„EESTI RAAMAT" TALLINN 1968

9(E)
S18

Kujundanud H. Mikiver

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
73352

SAATEKS

Eesti NSV rahvamajanduse ajaloo üheks kõige vähem uuritud alaks on Eesti turu ja kaubanduse arenemine kapitalismi tingimustes, eriti käesoleva sajandi esimesel poolel (aastad 1900—1940). Eesti kodanlik majandusajalugu on neid küsimusi käsitlenud väga üldiselt ja sedagi ainult väliskaubanduse osas, sisekaubandust pole kodanlikud majandusajaloolased peaaegu üldse uurinud. Nõukogude Eesti majandusajaloolased aga ei ole veel jõudnud kogu olemasolevat faktilist materjali objektiivselt ja marksistlikult läbi uurida ning sellele hinnangut anda.

Käesoleva uurimuse põhiliseks ülesandeks on valgustada kaubanduse olukorda ja arengut käesoleval sajandil Eestis. Uurimuses käsitletakse kaubakäivet tsaari-Venemaa kubermangu tingimustes, Esimese maailmasõja perioodil ja kodanliku valitsuse ajal.

Sotsialistliku revolutsiooni majanduslike eelduste hulgas olid küllaltki suure tähtsusega kaubakäibe sfääris toimunud protsessid. Nendest olid olulisemad linna ja maa kaubakäibe organiseerimine, töötajate vajaduste rahuldamine jt.

Nende protsesside uurimisel on juba iseenesestki teaduslik väärtus, kuid nende küsimuste vaatlemine on tähtis ka teisest aspektist lähtudes. Materiaalsed eeldused ülemineku uuele, sotsialistlikule korrale loodi juba kapitalismi tingimustes, nimelt ühiskonna tootlike jõudude arengu tulemusena, tootmise kontsentreerumisega monopolistliku kapitali kätte, monopolistliku kapitalismi ümberkasvamisega riiklik-monopolistlikuks. See kõik leidis teatud määral aset ka kaubanduses.

Kaubandus sotsialismi tingimustes, nõukogude kaubandus erineb printsipiaalselt kapitalistlikust kaubandusest.

Kuid nõukogude kaubanduse arengu raskuste õigeks mõistmiseks Eesti NSV-s, eriti nõukogude korra esimestel aastatel, on vaja teada kaubanduse materiaalset baasi, mille nõukogude võim sai kapitalismilt 1940. aastal ja pärast hitlerlaste okupatsiooni 1944. aastal. Samuti tuleb tunda sisemisi protsesse, mis toimusid kaubakäibes kapitalismi tingimustes.

See nõuab eelkõige kaubanduse arengu uurimist käesoleva sajandi algul tsaari-Venemaa majanduse tingimustes. Selle küsimuse küllaldaseks valgustamiseks oli otstarbekas uurimuse tulemused avaldada omaette raamatuna. See oli seda vajalikum, et kuni käesoleva ajani pole avaldatud ühtegi ulatuslikumat uurimust kaubandusest kapitalistlikus Eestis.

Autor ei sea endale ülesandeks anda ajaloolist ülevaadet kaubanduse arengust Eestis möödunud sajandil. Seetõttu jäetakse käesolevas töös üksikasjalikumalt käsitlemata kaubanduse varasemad vormid, mis esinesid feodalismi tingimustes.

Olulist rõhku pannakse kaubanduse arengu analüüsile käesoleva sajandi esimesel poolel, s. t. ajavahemikul 1900—1940. Töö eesmärgiks on ajalooliselt ja teoreetiliselt analüüsida tarbekaupade kaubanduse arengut Eestis. Sealjuures tuleb aga peatuda ka mõnedel küsimustel, mis on seotud tootmisvahendite turuga, sest see on vajalik ühtse siseturu arengu iseloomustamiseks.

Kaubandusalast uurimistööd raskendab tolle perioodi kaubandusstatistika puudumine. Väliskaubanduse kohta on olemas suhteliselt täielikum statistiline materjal kui sisekaubanduse kohta. Tsaari-Venemaa ja kodanliku Eesti kaubandusstatistika oli lünklik ja puudulik. Sellepärast ei ole võimalik tuua täpseid andmeid näiteks kaubakäibe dünaamika kohta. Suhteliselt täpsemad andmed on ainult 1900. ja 1936. aasta kohta, mil toimusid majandusloendused.

Sellepärast tuli kaubanduse arengust ülevaate saamiseks kasutada mitmesuguseid materjale, alates aadressiraamatutest ja lõpetades arhiivimaterjalidega. Enamvähem usutava ülevaate kaubandusettevõtete arvust, kaubakäibest ja kasumist, samuti kaubandusvõrgu paiknemisest võib saada maksuvalitsuste ja maksuinspektorite arhiivimaterjalidest, sest iga ettevõte, kaasa arvatud kaubandusettevõtted, pidi tegevuse alustamiseks registreerima end kohalikus maksuametis ning vastavalt oma tegevuse

ulatusele ja iseloomule tasuma vastava maksu tegevusloa, nn. äritunnistuse (patendi) saamiseks. Kuid ka maksuinspektori arhiivimaterjalid on üksikute aastate kohta lünklikud.

Seetõttu kujutab käesolev töö endast kodanliku Eesti kaubanduse arengu konspektiivset ülevaadet, kus näidatakse üksnes arengu tendentse ja iseloomu.

Töö ei pretendeeri Eesti turu ja kaubanduse arenemise probleemi terviklikule käsitlemisele, vaid piirdub üksnes põhijoonte esitamisega. See aga on väga vajalik, sest kaubanduse ajaloolise arengu ülevaade võimaldab õigesti mõista neid nõukogude võimu samme, mida ta kaubanduse reguleerimisel Eestis sotsialismi rajamise algperioodil on astunud. Samuti võimaldab nõukogude kaubanduse kõrvutamine kapitalistliku kaubandusega Eestis näidata neid põhjalikke ümberkorraldusi, mis on toimunud ja toimuvad Eesti NSV kaubanduses nõukogude võimu aastail.

Kasutatud kirjanduse osundamisest on töös üldiselt loobutud. Selle asemel on raamatu lõpus toodud kasutatud põhikirjanduse nimestik.

Algmaterjali kogumisel ja töötlemisel osutasid autorile suurt abi TRÜ kaubandusökonoomika kateedri ja Kaubanduse Erilaboratooriumi töötajad. Siinjuures avaldab autor kõigile neile, eriti kaubandusministri asetäitjale sm. A. Rebasele, kelle initsiatiivil käesolev töö trükis ilmub, südamlikku tänu.

Autor

I peatükk

MAJANDUSE ARENGU PÕHIJOONI EESTIS KAPITALISMI TINGIMUSTES

1. Olukord XX sajandi algul

XX sajandi algul kuulus Eesti tsaari-Venemaa koosseisu ja ta etendas selles oma geograafilise asendi tõttu majanduslikult tähtsat osa. Teiste Venemaa ääremaadega või isegi paljude Euroopa-osa sisekubermangudega võrreldes oli Eesti enne Esimest maailmasõda üheks tsaari-Venemaa majanduslikult kõige enam arenenud ääremaaks.

Kuni XIX sajandi teise pooleni oli Eesti tüüpiline agraarmaa, suhteliselt vähe arenenud tööstusega. Alles möödunud sajandi 70-ndatel aastatel algas Eestis rahvamajanduse kiire industrialiseerimine. Kapitalismi arenemine põllumajanduses, pärisorjuse kaotamine Venemaal, talude väljaostmine, talurahva süvenev kihistumine lõi soodsa pinna tööstuse laiendamiseks Eesti alal. Peale kohalike tegurite soodustas siin suurtööstuse arenemist Eesti mereäärne asend ning tema lähedus Venemaa suurele tööstus- ja kaubanduskeskusele — Peterburile. Sealjuures oli olulise tähtsusega ka raudteevõrgu väljakujunemine, mis ühendas eri piirkonnad omavahel üheks ühtseks tervikliikuks turuks ja lõi soodsad tingimused nii kohaliku turu laiendamiseks kui ka Eesti ala veelgi tihedamaks sidumiseks ülevenemaalise turuga.

Eesti *põllumajanduses* oli XX sajandi alguseks kapitalismi arenemine saavutanud suhteliselt kõrge arenemisastme. Möödunud sajandi teisel poolel alanud talude väljaostmise tulemusel oli Esimese maailmasõja alguseks tekkinud mõisnike maaomanduse kõrvale kapitalistide-

kulakute ja väikekaubatootjate maaeraomandus. Valitsevaks jäi siiski mõisnike suurmaaomand, kuhu kuulus 58 % kogu maafondist. 1916. aasta põllumajandusloenduse andmeil oli põllumajanduslik suurtootmine Venemaal kõige rohkem arenenud just Balti kubermangudes. Nii oli Eesti mõisamajandite osatähtsus külvipinnas 23,9 %, Venemaa teistes kubermangudes aga keskmiselt 10,7 %.

Eesti põllumajandus oli XX sajandi alguses juba põhilises osas haaratud kaubatootmise ja kapitalistliku turu suhetega. See tingis Eesti põllumajanduse spetsialiseerumise tsaari-Venemaa põllumajandussüsteemis. Eesti oli käesoleva sajandi algul muutunud piimakarjakasvatusrajooniks.

Tõuke piimakarjakasvatuse arenemiseks Eestis andis 1890-ndate aastate agraarkriis, mil teraviljahinnad nii maailmaturul kui ka siseturul hakkasid langema. Lisaks sellele kehtestas tsaarivalitsus 1895. aastal diferentseeritud raudteeveotariifid, mis võimaldasid Eesti kohaliku turu mustmullakubermangude odava teraviljaga üle ujutada ja Balti mere sadamate kaudu seda välismaale vedada. Tulemuseks oli Eesti mõisates ja suurtalundites toodetud teravilja realiseerimise võimaluste vähenemine kohalikul turul. Konkureerida Venemaa teraviljakasvatuse põhirajoonidega polnud võimalik, sest teravilja tootmise kulud olid seal tunduvalt väiksemad. Seetõttu läksid mõisa- ja talumajandid järk-järgult üle piima ja piimasaaduste tootmisele, milleks kohalikud looduslikud tingimused olid soodsad. Toiduteravilja asemel hakati rohkem kasvatama söödakultuure ja põldheina.

Peale piimatootmise suunaga veisekasvatuse oli Eesti põllumajandus spetsialiseerunud Põhja-Eestis kartulikasvatamisele ja Lõuna-Eestis linakasvatamisele. Kartulikasvatamist arendati piiritustööstuse vajadusteks.

Andmed näitavad, et vaadeldaval perioodil suurenesid põllukultuuride kogutoodang ja saagikus. Külvipinna struktuuris olid suurima osatähtsusega söödakultuurid, mis oli tingitud karjamajanduse arendamisest. Analoogiline oli olukord karjamajanduses. Mõisamajandites oli intensiivne karjakasvatus rohkem arenenud kui talundites, eriti selgelt oli välja kujunenud piimakarjakasvatuse suund. Sealiha tootmine oli aga talundites suurema tähtsusega. Välisturg nõudis peekonit, milleks aga kohapeal kasvatatav rasvaseatõug ei sobinud. Seetõttu jätsid mõisnikud sealiha tootmise

kui vähetasuva talunditele. Karjamajanduse kiiremat arengut pidurdas oluliselt aga loomasööda nappus.

Kuigi XX sajandi algusest kuni Esimese maailmasõjani Eesti põllumajanduse tootlikud jõud üldiselt arenesid, oli see siiski väga aeglane ja ebaühtlane. See arenemine varjas kümnete tuhandete põllutööliste jämedat, poolfeodaalset ekspluateerimist mõisa- ja suurtes talumajandites, tuhandete väiketalupoegade virelemist ja laostumist. Tootlike jõudude aeglane arenemine põllumajanduses oli tingitud kapitalistliku konkurentsi seadusest, turustiihiast ja väärtusseadusest. Eesti konkreetsetes tingimustes tähendas see kaubatoodangu kasvu.

Mõisad olid täiesti kaubamajandid, enamik toodangust (välja arvatud oma tarbeks) läks müügile. Kogu mõisamajanduse arenemise ajalugu möödunud sajandil ja Esimese maailmasõja eel näitab, et see sõltus turust, kohanemisest turutingimustega. Kuid suuremal või väiksemal määral võib kaubatootjaiks pidada peaaegu kõiki ostutalusid Eestis. Talumajandid pidid suurendama kaubatoodangut ja intensiivistama tootmist, see aga laiendas tööstuskaupade turgu. Talupoeg ostis järjest rohkem mitmesuguseid põllutööriistu, masinaid, mineraalväetist.

Teoorjuse järkjärguline likvideerimine, üleminek raharendile soodustas ka renditalude lülitumist kaubamajanduse süsteemi.

Eesti põllumajanduse kaubatoodangu kasvule aitas kaasa transpordi ja eriti raudteetranspordi arenemine. Raudteeühenduse loomine avas suured võimalused põllumajandussaaduste turustamiseks teistes kubermangudes. Tekkis võimalus varustada piimaga suuremaid linnu, eelkõige Peterburi. Tiheda raudteevõrgu väljaehitamise tõttu lülitati turusuhetesse osa kõige kaugemaidki valdu ja külasid. Raudteetranspordi arenemine Eestis soodustas põllumajandussaaduste kokkuostjate (hulgikaupmeeste) tegevust, kes laiendasid oma kaubanduslikke operatsioone.

Mis puutub t ö ö s t u s e arengusse Eestis, siis Eesti kuulumine ülevenemaalisse rahvamajandussüsteemi lõi äärmiselt soodsad tingimused kapitalistliku suurtööstuse tekkimiseks ja arenemiseks. Eriti kiiresti arenes suurtööstus Eestis alates XIX sajandi teisest poolest, saavutades enne Esimest maailmasõda ülevenemaalises ulatuses tööstustoodangu mahult iga elaniku kohta neljanda koha.

Suurtööstuse edasist arengut XIX sajandi lõpul soo-

dustasid teaduse ja tehnika tolleaegsed saavutused, eriti elektrijõujaamade areng. Koos tööstuse tõusuga tulid Eestis ilmsiks kapitalismi arengu uued jooned, mis tunnistasid üleminekut monopolistlikule kapitalismile. Tootmise kontsentratsioon saavutas kõrge astme. Koos sellega toimus kapitali koondumine ja tekkis finantskapital. Seetõttu kujunes tsaari-Venemaa koosseisu kuuluv Baltikum Venemaa üheks majanduslikult kõige arenenumaks osaks.

Eestis oli XX sajandi alguses tähtsaimaks tööstusharuks tekstiilitööstus, kus töötas 46,5 % vabrikutööliste üldarvust ja kus toodang moodustas rohkem kui $^1/_3$ tööstuse kogutoodangust. Kuid juba möödunud sajandi viimasel aastakümnel hakkas tootmisvahendite nõudmise pideva kasvu tõttu järk-järgult suurenema metallitööstuse osatähtsus, mis Esimese maailmasõja ajal jõudiski Eesti tööstuses esikohale.

Eesti suurtööstus paiknes põhiliselt mereäärsete sadamate ja raudteega ühendatud linnades — Tallinnas ja Narvas. Sajandivahetusel hakkas tööstuse paiknemise raskuspunkt üle kanduma Narvast Tallinna. Selle põhjuseks oli metallitööstuse arenemine. Tallinnas oli $^3/_4$ Eesti metallitööstuse ettevõtetest, $^2/_3$ Tallinna vabrikutöölistest olid metallitöölised. Need kaks Eesti suuremat tööstusrajooni andsid umbes 78 % tööstuse kogutoodangust.

Suurtööstus arenes Eestis ülevenemaalise turu nõuete rahuldamiseks, ta oli lülitatud Venemaa rahvamajanduse tööjaotuse süsteemi. Soodsate meresadamate olemasolu põhjustaski Vene ja välismaa kapitali aktiivsuse Eesti rannikualadel.

Sõjaeelse tööstusliku tõusu aastail tõusis Eestis tootmise kontsentratsiooniaste. Kasvas 1000 ja rohkema töölisega ettevõtete arv ning suurenes tunduvalt nende osatähtsus tööstuse kogutoodangus. Tootmise kontsentratsiooni kõrge tase iseloomustab Eesti ala suurtööstuse allutamist ülevenemaalistele monopolidele, Venemaa ja välismaa finantskapitalile. Suuremad ja tähtsamad tööstusettevõtted Eestis kuulusid Venemaal ja välismaal tegutsevate monopolistlike koondiste — kartellide, sündikaatide ja trustide koosseisu.

Eesti suurtööstuses etendas tähtsat osa väliskapital. Viimase sissetung Eestisse oli eriti ulatuslik möödunud sajandi lõpul. See vaibus kriisi ja depressiooni ajal ning elavnes uuesti Esimese maailmasõja eel. Eestisse tungis

eriti aktiivselt Saksa kapital (viimasele kuulusid Volta, Krulli, Mayeri, Waldhofi, Hiiu-Kärdla jt. suurettevõtted). Kuid ka Prantsuse kapital (Vene-Balti ja Boeckeri tehased) ja Inglise kapital (A. M. Lutheri tehas) olid tunginud Eesti ala tööstusse.

Suurtööstuse kõrval oli tähtsal kohal kohalikku turgu rahuldav ja kohalikul toorainel baseeruv kapitalistlik väiketööstus. Taoliste ettevõtete arv sajandi algul ulatus umbes 950-le ja seal töötas rohkem kui 4000 töölist. Siia on arvatud ka põllumajanduslikud tööstusettevõtted (viinaköögid, meiereid jt.). Käsitööliste arv ulatus tollal umbes 25 000-ni (meistrid ja sellid). Sõjaeelsetel aastatel kasvas väiketööstusettevõtete, samuti käsitööliste arv. Pärast 1912. aastat käsitööliste arv langes. Tähtsamateks väiketööstuse harudeks olid toiduainete tööstus, tsemendi ja telliste tootmine, samuti puidutööstus.

Väiketööstuses hakkas eesti arenev kodanlus järk-järgult välja tõrjuma seni siin valitsenud saksa rahvusest ettevõtjaid. Selleks hakkas Eesti natsionalistlik kodanlus aktiivselt kiirendama kapitali akumulatsiooni tempot, rajades käesoleva sajandi algul ulatuslikult kooperatiivseid majandusorganisatsioone. Nendest tähtsamaks olid krediidiühistud, mis koondasid vaba rahakapitali eesti kodanluse kätte. See võimaldas eesti kodanlusel oma positsioone tunduvalt tugevdada ja balti-saksa ja vene rahvusest väikekapitalistidega edukalt konkureerida.

Tööstus arenes Eestis ajavahemikul 1890—1913 ebaühtlaselt. 1899. a. jõudis tööstuse kogutoodang oma haripunktini, millele järgnes langus (seoses kriisiga Venemaa tööstuses). Eestis venis kriis koos depressiooniga väga pikale. Kriisi raskuspunkt kandus hilisemale ajale kui Venemaa teistes tähtsamates tööstusrajoonides. Kriisist tingitud pikaajalist tööstuse seisakut süvendas veel 1905.—1907. aasta revolutsiooni mõju. Tööstuslik tootmine ületas kriisieelse taseme Eestis alles 1907. a., pärast seda hakkas toodang jälle kasvama. See suurenes eriti kiiresti vahetult enne Esimest maailmasõda seoses tsaarivalitsuse ettevalmistusega sõjaks.

Koos tööstuse arenguga tekkis XIX sajandil Eesti alal üha arvukamalt väikekeskusi (Voltveti, Kunda, Loksa jt.), kus enamik rahvastikust ei tegelnud põllumajandusega. Neile lisandusid XX sajandi algul Aseri, Türi, Kohtla jt.

Seoses raudteevõrgu kujunemisega hakkasid ka raudteejaamade ümber tekkima alevid (Tapa, Keila, Elva, Jõgeva, Mõisaküla, Antsla jt.). Kõigi nende keskuste arvukas tekkimine maal näitab, et siseturg oli uute kohalike turgude näol tunduvalt laienenud. Tööstuse hoogne arenemine möödunud sajandi lõpul ja enne Esimest maailmasõda suurendas järsult kaubatootmist ja turu mahtu nii tootmisvahendite kui ka tarbeesemete osas. Need nähtused kajastusid ka elanikkonna tegevusalades. Tunduvalt kasvas tööstusrahvastiku osatähtsus. 1897. a. rahvaloenduse andmetel erines tegevusalade osatähtsus Eestis kogu Venemaaga võrreldes oluliselt. Ehkki elanikkonna peamiseks tegevusalaks oli nii kogu Venemaal kui ka Eestis põllumajandus, oli tööstusrahvastik Eestis suhteliselt suurem kui kogu Venemaal. Tööstuse arenemise tagajärjel oli Eesti Esimese maailmasõja ajaks kujunenud tsaari-Venemaa üheks industriaal-agraarrajooniks, kus tööstustoodang moodustas 1913. aastal majandusteadlase A. Köörna arvutuste kohaselt 53 % ja põllumajandustoodang 47 % tööstuse ja põllumajanduse kogutoodangust. Seega jõudis tööstus Eesti rahvamajanduses Esimese maailmasõja eel kapitalistliku arengu kõrgeimale tasemele.

Kasvav töölisrahvastik nõudis järjest rohkem tarbeesemeid. 1897. aastal oli Eestis tööstustöölisi (koos perekonnaliikmetega) 110 600 (14 % elanikkonnast). Järgmistel aastatel suurenes tööliste arv veelgi. Üksnes suurtööstuses kasvas ajavahemikul 1900—1913 tööliste arv 24 000-lt 44 000-le. Koos sellega suurenesid tööliste palgad ja järelikult kasvas ka nõudmine tarbeesemete järele. Niisiis laiendas tööstuse arenemine eesti kohaliku turu mahtu ja aktiviseeris kaubandust. Nõudmise kasv ei toimunud aga tööliste ostuvõime, reaalpalga tõusu tõttu (uuritaval perioodil võis ilmselt tähele panna vastupidist tendentsi), vaid tööliste arvu absoluutse suurenemise arvel. Tööliste ostujõuline nõudmine suurenes mõnevõrra ka tööstusharude struktuuri muutumise tõttu. Nimelt suurenes tööliste koguarvus metallitööliste osatähtsus, nende palk oli aga keskmisest palgast suhteliselt kõrgem. Näiteks 1913. a. oli Eestimaa kubermangus metallitööliste keskmine aastapalk 119 rubla, s. o. 36 % võrra suurem kui vabrikutööliste keskmine palk.

Nende siseturu laiendamist soodustavate tegurite kõrval avaldasid toimet mitmed tendentsid, mis limiteerisid sise-

turu kasvutempot. Selleks olid linna- ja maaproletariaadi viletsad elutingimused, samuti monopolide poolt üleskruvitud tööstuskaupade hinnad, millele tsaarivalitsus aitas omakorda kaasa kõrgete importtollide kehtestamisega. Vene ja eesti talupojad pidid tööstuskaupade eest maksma umbes kaks korda kõrgemat hinda, kui see oli maailmaturul. Tööliste palk oli Eestis suhteliselt palju madalam kui Lääne-Euroopa tööstusriikide ja Ameerika Ühendriikide tööliste palgad. Kaasaegsete autorite andmeil tõusis elukallidus ajavahemikul 1900—1909 Venemaal 31,2 %, vabrikutööliste palk aga ainult 13,8 %. Umbes taoline oli olukord ka Eesti alal. Vaatamata sellele esines aga siseturu üldise laienemise tendents.

2. Olukord Esimese maailmasõja ja kodusõja aastail [1]

1914. a. alanud sõda asetas kogu Venemaa tööstuse ja üldse rahvamajanduse tohutu pinge alla. Sõda nõudis kõigi ressursside maksimaalset rakendamist. Et Venemaa tööstus ei olnud sõjaks ette valmistunud, siis pidi ta sõja käigus kohanema uue olukorraga. See kohanemine toimus stiihiliselt, kapitalistliku konkurentsi ja tootmise anarhia seaduse toimel. Tööstuse stiihilist kohanemist sõja vajadustega ei stimuleerinud tsaarivalitsuse dekreedid, vaid kapitalistlik sõjakonjunktuur, suured riiklikud sõjalised tellimused, mis võimaldasid kapitalistlikel firmadel tohutuid kasumeid saada.

Tööstuse ümberkorraldamise käigus suleti hulk ettevõtteid. Suur osa ettevõtteid töötas seisakutega. Põhjuseks olid häired, mis olid tingitud transpordi kasutamisest sõjaväe vedudeks, samuti kütuse ja tooraine (kivisõe, puuvilla jms.) impordi katkemisest.

Tööstusettevõtete edasine saatus olenes nüüd riiklikest sõjalistest tellimustest. Tööstusettevõtted jaotati vastavalt nende tähtsusele (sõjaliste tellimuste täitmise seisukohalt) kategooriatesse, mille kohaselt määrati kindlaks ka nende järjekord kütuse, tooraine ja teiste materjalidega varustamisel. Sellest tingituna tekkis suuri erinevusi üksikute tööstusharude ja ettevõtete arengus. Need tööstusharud ja ette-

[1] Üksikasjalikumalt on seda perioodi käsitlenud A. Takkin, Eesti Esimese maailmasõja aastail. Tallinn, 1961.

võtted, mis sõjaväevarustuse ning relvastuse tootmisel tähtsat osa etendasid, hakkasid oma tootmist järk-järgult laiendama. Ettevõtted, mis polnud seotud sõjaliste tellimuste täitmisega, vähendasid tootmist või likvideerusid. Neil puudusid tellimused ning tooraine ja kütuse saamise võimalused, samuti polnud neil tööjõudu.

Järelikult leidsid Eesti tööstuses sõja esimestest päevadest alates aset olulised muutused, mis tunduvalt vähendasid rahvatarbekaupade tootmist. See lõi aga eelduse tarbekaupade hindade tõusuks ja spekulatsiooniks.

Enam-vähem analoogiline olukord tekkis ka põllumajanduses. Sõja puhkemine andis põllumajandusele kohe tugeva löögi sellega, et osa meestöölisi mobiliseeriti sõjaväkke. Võrreldes 1897. aasta rahvaloenduse andmetega selgub, et Eesti maaelanikkond oli 1916. a. vähenenud umbes 10 %. Selle põhjuseks oli nii mobilisatsioon (maalt mobiliseeriti umbes 70 000 meest) kui ka osa meeste tööle siirdumine linna sõjatehastesse (kus olid soodsamad palgatingimused kui põllutöödel). Teiselt poolt siirdus 1915.—1916. aastal linnadest maale peamiselt naistöölisi, kes toidu eest olid nõus taludes töötama. Võrreldes meestööjõuga oli nende tootlikkus aga märksa väiksem.

Põllumajanduse tootlikke jõude õõnestas ka hobuste rekvireerimine sõjaväele. Masinaid oli aga Eesti talumajanduses enne Oktoobrirevolutsiooni väga vähe. Kõik need sõja negatiivsed momendid mõjutasid eriti tugevasti mõisamajandite, vähem aga talumajandite tootmisastet. Kuid Eesti põllumajanduses tervikuna oli tootlike jõudude arenemine sõja tõttu halvatud.

Põllumajandusliku tootmise iseärasustest tingituna ei avaldunud sõja laostav toime põllumajanduses nii kiiresti kui tööstuses. Degradatsioon põllumajanduses hakkas ilmnema alles 1916. aasta lõpul.

Teiselt poolt aga tekkis sõja ajal soodne konjunktuur põllumajandusliku tootmise arenemiseks, nimelt põllumajandussaaduste hindade kiire tõusu näol. Mõisnikud, kulakud ja ülesostjad-spekulandid tekitasid kunstlikult toiduainete puuduse, säilitasid põllumajandussaaduste tagavarasid, selleks et hindu kõrgele kruvida ja toiduaineid Tallinna ja Peterburi turgudel spekulatiivsete hindadega realiseerida.

Põllumajandussaaduste soodne turukonjunktuur ajendas kaubatootjaid suurendama kaubatoodangut ja tõstma

ühtlasi ka olemasoleva tööjõu ekspluateerimise astet. Väliskaubandussuhete katkemine ei halvanud turgu, sest tööstuse arenemise, tööstustööliste arvu kasvu ja sõjaväe suurenevate vajaduste tõttu ületas nõudmine tegelikult pakkumise. Sõja ajal kasvasid maakodanluse sissetulekud. Tema rahalised hoiused suurenesid, sest uute põllutööriistade ja muude majapidamiskaupade ostmise võimalused olid piiratud.

Seega tugevnes sõja-aastatel majanduslikult eriti kulaklus, suurenes akumulatsioon ja rikkus. Maaproletariaadi olukord halvenes, sest kulakud ja mõisnikud tugevdasid tema ekspluateerimist.

Esimese maailmasõja aastail tekkinud majanduslik kaos süvenes 1917. a., tingides sotsialistliku revolutsiooni Eestis, millest arenes välja kodusõda ja sõjaline interventsioon.[2]

Välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja ajajärk oli majanduselus väga raskeks perioodiks. Esimese maailmasõja aastail oli tugevnenud riigi sekkumine majandusellu ja oli tunduvalt kasvanud riiklik-monopolistliku kapitalismi osa rahvamajanduses,[3] nii suurte aktsiaseltside rekvireerimise kujul («Waldhofi» tselluloosivabrik, «Boecker ja Ko» tehased, «Vene-Balti tehased» jt.) kui ka mitmesuguste erikomiteede loomise kaudu. Riiklik-monopolistliku kapitalismi tugevnemine iseloomustab kapitalismi viimast staadiumi ja ta on «kõige täielikum *materiaalne* ettevalmistus sotsialismiks, on selle *künnis*, on see ajalooredeli aste, mille (astme) ja sotsialismiks nimetatava astme vahel *pole mingisuguseid vaheastmeid*».[4] Seetõttu oli täiesti mõistetav sotsialistliku revolutsiooni puhkemine ja nõukogude korra kehtestamine Eestis 1917. a. oktoobris. Kuid uue ühiskonna rajamine kestis ainult mõni kuu, sest siia tungisid Saksa okupatsiooniväed. Säärases olukorras haaras 1918. a. lõpul imperialistlike riikide toetusel võimu natsionalistlik kodanlus, kes sõlmis Tartu rahulepingu (2. veebruaril 1920). Algas kodanlik-natsionalistliku diktatuuri ajajärk.

---

[2] Pikemalt vaata seda Eesti majanduse ja poliitika arengu väga olulist perioodi koguteoses «Eesti NSV ajalugu», toimetanud G. Naan. Tallinn. 1957, lk. 334—421.

[3] Sellest on hea ülevaate andnud ajaloolane O. Karma oma artiklis «Riiklik-monopolistlikust kapitalismist kodanlikus Eestis» (vt. ENSV TA Toimetised, ühiskonnateaduste seeria 1965, nr. 2., lk. 150—165).

[4] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 334.

3. Majanduse areng kodanlikus Eestis

Pärast võimuhaaramist avanes eesti kodanluse ees kaks printsipiaalselt erinevat teed. Üks tee viis itta, aastakümnete kestel äraproovitud Vene turule. See tee oleks võimaldanud säilitada suurtööstuse ja oleks päästnud Eesti majanduse maailmaturu kõikumistest. Teine tee oli orienteerumine kapitalistlikele lääneriikidele ja Eesti majanduse allutamine imperialistlike maade vajaduste rahuldamisele.

Teatavasti valis eesti kodanlus majandusliku arenemise teise tee, sest ta kartis NSV Liidu revolutsioonilist mõju, ei tahtnud säilitada suurtööstust kui proletariaadi baasi, eelistas luua kulaklikke talusid, mis oli vastuolus enamiku maaelanikkonna huvidega.

Vastavalt sellele kodanliku valitsuse suunale toimuski Eesti rahvamajanduse ümberkujunemine, mis kestis kaks aastakümmet. Seda ajajärku iseloomustab suurtööstuse mandumine, poolkäsitööndusliке kääbuskäitiste tekkimine ja maa koondumine kulakute kätte. Teatavasti jaguneb kodanlik aeg Eestis Eesti NSV TA Ajaloo Instituudi poolt väljatöötatud periodiseeringu järgi neljaks ajavahemikuks. Vaatleksime neid ka käesolevas uurimistöös, sest igal ajavahemikul on oma eriline iseloom.

a) Sõjajärgse kriisi aastad (1920—1924) olid kodanlik-natsionalistliku diktatuuri algaastaiks. Toimus sõja tagajärgede likvideerimine ja üleminek majanduse arendamisele rahuaja tingimustes. Kuni 1923. a. majanduskriisini pöörati seejuures tähelepanu eriti tööstuse arendamisele. Asutati rohkem kui 1300 suurt ja keskmist tööstusettevõtet, kuhu mahutati kapitale ligikaudse hinnangu järgi 4,5 miljardi marga väärtuses, sellest pool oli saadud riiklikest ressurssidest, ülejäänud väliskapitalidest ja kohapealsetest pankadest. Selline suund tugines eesti kodanluse lootusele taastada maailmasõja eelsed majanduslikud suhted Venemaaga. Selle lootuse eelduseks oli kapitalismi restaureerimine Nõukogude Venemaal.

Tööstuse arendamisel lähtuti kapitali piiramatu tegevusvabaduse nõudest. Kodanlikus Eestis lõid hoogsalt lokkama iga liiki tehingud ja afäärid. Eesti Panga kaudu antud krediitide abil asutati terve rida tööstusettevõtteid, mis tegelikult olid fiktiivsed ühingud ja aktsiaseltsid («Kosmos», «Atlanta», «Lennuk» jt.). Nad olid organiseeritud üksnes riikliku krediidi kättesaamiseks. Üha süvenev

majanduskriis Lääne-Euroopas andis end peagi tunda ka Eestis. Majanduslikud raskused süvenesid seoses sellega, et kadusid lootused nõukogude võimu kukutamisele Venemaal. Eesti tööstus ja põllumajandus olid kodanlike võimumeeste arvates kaotanud soodsa müügituru ning tööstus ka tähtsa toor- ja kütteainebaasi. Kõik see seadis kodanliku Eesti majanduse ette tõsiseid probleeme ning nõudis rahvamajanduse struktuuri ümberkorraldamist. Tsaari-Venemaa siseturu nõudeid rahuldanud Eesti suurtööstuse, eeskätt aga metallitööstuse toodang ei suutnud kapitalistlikes riikides turgu leida. Kapitalistlike riikide poliitika eesmärgiks oli osta Eestist odavaid tooraineid, poolfabrikaate ning põllumajandussaadusi ja müüa Eestile kõrgete hindadega masinaid, seadmeid ja tööstuskaupu. Neid nõudeid pidi Eesti kodanlik valitsus arvestama. See aga tähendas senisest suurema tähelepanu pühendamist põllumajanduse arendamisele. Algas Eesti muutmine imperialistlike suurriikide agraarripatsiks.

b) Aastad 1925—1929 olid *kapitalismi ajutise ebakindla stabiliseerumise ajajärguks*. Kapitalistlik maailm oli ületanud sõjajärgse majanduskriisi ja majanduselu hakkas taas elavnema. Ka kodanlikus Eestis ületati majanduskriis põhiliselt 1925. a. esimesel poolel, andes maad majanduse mõnesugusele elavnemisele ja stabiliseerumisele. Tööstuses jätkus ja süvenes juba eelmisel ajajärgul alanud raketööstuse laostumine. Peaaegu täielikult lõpetasid oma tegevuse Vene-Balti, «Peetri» ja «Dvigateli» suurtehased. Jäid seisma Mayeri keemiatehas, Aseri tsemendivabrik. Samal ajal laiendati toiduainete ja kergetööstuse harude tegevust. Suurtööstuses tõusis 1924.—1929. aastal kogutoodangu väärtus 42 %, jäädes siiski sõjaeelsest tasemest tunduvalt maha. Vaadeldaval ajavahemikul tekkisid ja tugevnesid Eesti majanduses monopolid (tuletikutööstuse allutamine tuletikutrustile, tekstiilivabrikute liitumine aktsiaseltsiks «Kreenbalti» jne.). Monopolide kujunemisega kaasnes hindade tunduv tõus siseturul. Tööstustoodangust realiseeriti $^2/_3$ siseturul ja $^1/_3$ välisturgudel.

Põllumajanduses viidi 1925.—1929. aastal lõpule eelmisel ajajärgul alustatud maareform. Sealjuures muutis eesti kodanlus maaseaduse esialgseid sätteid, taastades nõnda täielikult maaeraomanduse printsiibi. 1926. aastal kehtestati seadus, mille järgi mõisnikelt võõrandatud maade eest tuli tasuda 1,2 miljardit marka. Hiljem suurendati seda

summat veelgi. Lõpptulemusena jäi maa endiselt ühtede rikastamise ja teiste ekspluateerimise vahendiks. Seega soodustas kodanlik maareform kapitalistlikku diferentseerumisprotsessi Eesti külas.

Põllumajanduslik tootmine spetsialiseerus vaadeldaval ajavahemikul karjamajandusele. Toodeti vastavalt Lääne-Euroopa (peamiselt Inglise ja Saksa) turgude vajadustele võid ja peekonit. Põllumajandustoodang kasvas tunduvalt, andes tunnistust Eesti rahvamajanduse desindustrialiseerumisest ja tema muutumisest tüüpiliseks agraarmaaks. Kui 1913. a. andmetel moodustas põllumajandustoodang Eesti rahvamajanduse kogutoodangus umbes kolmandiku, siis 1929. aastaks ulatus tema osatähtsus ligemale 80 %-ni.[5] Põllumajandust spetsialiseerides sattus Eesti täielikku sõltuvusse välisturgude konjunktuurist, mistõttu juba 1929. a. hakkas põllumajanduses ilmnema kriisitunnuseid (seoses põllumajandussaaduste hindade langusega maailmaturul).

Lõpuks tuleb selle ajajärgu tähtsa majandusliku üritusena märkida eesti valuuta stabiliseerimist (USA-st ja Inglismaalt saadava välislaenu abil). 1927. aastal saadud välislaenu tingimused olid orjastavad, allutades tegelikult kogu Eesti rahanduse kapitalistide kontrolli alla. 1928. a. algusest hakkas Eestis ringlema uus valuuta. Endiste markade asemel võeti kasutusele sada korda kõrgema nominaalväärtusega (kuldvaluuta standardil asuv) kroon. Koos sellega süvenes väliskapitali sissetung Eesti majandusellu. Mõjukamateks asutusteks olid Saksa kapitaliga töötav pank — a/s. «G. Scheel ja Ko.» ning Inglise kapitaliga töötav a/s. «Tartu Pank».

c) Järgmine ajajärk (1929—1933) hõlmas Eestis *majanduskriisi ja kodanliku parlamentarismi kokkuvarisemise* aastaid. 1929. aastal kapitalistlikes maades puhkenud majanduskriis kujunes äärmiselt raskeks ja pikaks, haarates kogu kapitalistliku süsteemi. Kodanliku Eesti majanduses hakkasid kriisinähtused üsna varakult avalduma. Sagenesid majandusettevõtete maksejõuetuks jäämise juhtumid ning oksjonid. Tööstusettevõtted vallandasid massiliselt töölisi. Tulemuseks oli osalise ja täieliku tööpuuduse kasv. Näiteks 1932. a. töötas 55 % suurtööstuse töölistest

---

[5] Maareformi ja põllumajanduse arengu küsimusi kodanlikus Eestis on üksikasjalikult käsitlenud R. Antons oma töös «Agraarsuhted kodanlikus Eestis». Tallinn, 1957.

lühendatud töönädalaga. Ametlikult registreeritud töötute arv ulatus samal ajal üle 31 000. Kodanlik valitsus oli sunnitud organiseerima töötatöölistele nn. hädaabitöid.

Üldiselt vähenes suurtööstuse kogutoodang 111,3 miljonilt kroonilt 1929. aastal 80,7 miljonile kroonile 1932. aastal, s. o. ligikaudu 32,4 %. Monopolistlikud ettevõtted püüdsid kaotusi välisturgudel kompenseerida hindade tõstmisega siseturul. See aga kiirendas omakorda tööliskassi olukorra absoluutse ja relatiivse halvenemise protsessi.

Kriis andis end eriti teravalt tunda põllumajanduses. Samal ajal kui tööstuses kogutoodang (väärtuseliselt) ajavahemikul 1928—1932 kahanes rohkem kui 30 %, vähenes põllumajanduse kaubatoodang rohkem kui 50 %. Talumajandite rahalised tulud vähenesid kriisi aastail 49 %. Et tööstuskaupade hindade langus oli üldiselt palju väiksem kui põllumajandussaadustel, siis suurenesid hinnakäärid põllumajanduse kahjuks ning vähenes tunduvalt talumajandite ostuvõime. Selle tagajärjeks oli 1930. aastast alates tuhandete (peamiselt keskmik- ja kehvik-) talundite oksjonileminek maksejõetuse tõttu.

Valitsus rakendas kulaklike talundite kui oma sotsiaalse baasi kaitseks rea abinõusid. Üheks selliseks oli juurdemaks väljaveetavaile põllumajandussaadustele. Nii maksis valitsus juba 1930. aastal juurde peekoni eksportijaile. Sellele lisandus 1933. aastal juurdemaks eksportvõile ja kanamunadele. Raskused Eesti loomakasvatussaaduste turustamisel sundisid suurtalunikke arendama teraviljakasvatust, et katta välisturgudel tekkivaid kahjusid siseturu arvel. Samal põhjusel kehtestatigi nn. teravilja kaitseseadus, mille alusel rukki sissevedu muutus riigi ainuõiguseks. Ühtlasi hakkas riik rukist kõrgendatud hindadega kokku ostma kulakutelt. Oma sissetulekute vähenemist püüdis kulaklus tasa teha ka põllutööliste palkade allasurumisega.

Kodanliku Eesti majanduse sõltuvust Lääne-Euroopa, eriti Inglismaa majandusest iseloomustab ka krooni üleviimine 1933. a. kulla aluselt naelsterlingi alusele. Sellega langes krooni kurss umbes 35 %, mistõttu siseturul tõusis vastavas ulatuses kaupade hind ning vähenes tööinimeste ostuvõime.

Kõik need kriisi iseloomustavad jooned näitasid töötavale rahvale kapitalistliku süsteemi tõelist palet ja tekitasid üha suurenevat rahulolematust kehtiva korraga.

Kapitalistlik maailm oli 1930-ndatel aastatel kapitali

tegevusvabaduse loosungi all ummikusse jõudnud. Sellest püüti leida mingi väljapääs. Peaaegu kõikjal hakati kõnelema «uue kursi» vajadusest majanduselus. Selleks kujunes riikliku initsiatiivi suurenemine majanduselus. Eesti kodanlus mõistis, et endine «demokraatia» sildiga varjatud valitsemissüsteem pole uutes tingimustes küllaldane töötajate ohjeldamiseks, ja hakkas seepärast üha rohkem kalduma kapitalistliku diktatuuri — fašismi poole.

Tekkis nn. vapside partei, kes hakkas taotlema kodanliku parlamentarismi kaotamist. Selleks arendasid vapsid ohjeldamatut sotsiaalset ja natsionalistlikku demagoogiat ning saavutasid selles teatud edu. Kuid kodanluse liidrid mõistsid, et see edu pole piisav, ja panid «demokraatia kaitsmise» sildi all toime fašistliku riigipöörde. 1934. aastal kuulutati kogu Eesti territooriumil välja sõjaseisukord, keelati ära kõik koosolekud, suleti vapside organisatsioonid ja võimu riigis võttis enda kätte peaminister Päts, keda toetas sõjaväeline klikk eesotsas kindral Laidoneriga. Algas uus ja viimane ajajärk kodanliku Eesti ajaloos, nimelt

d) *fašistliku diktatuuri ajajärk* (1934—1940). See ei jätnud mõju avaldamata ka kodanliku Eesti valitsuse majanduspoliitikale. Eesti valitsevad ringkonnad asusid fašismi teele nii rahvusvahelistes suhetes kui ka sisepoliitikas. 1935. a. märtsis keelati kõik poliitilised parteid. Nende asemel loodi «Isamaaliit», mis oli sisuliselt fašistlik partei.

Eesti kodanluse poliitilised ja majanduslikud kaalutlused tõukasid teda koostööle fašistliku Saksamaaga. Saksa sõjatööstuslikud kontsernid tundsid elavat huvi Eesti põlevkiviõli, tselluloosi, põllumajandussaaduste ja muude toodete vastu. 1935. aasta teisel poolel algas Saksa kapitali laiaulatuslik sissetung Eesti põlevkivitööstusse.[6] 1938. aastal andsid Saksa kapitaliga töötavad ettevõtted juba ligi 80 % toodetavast põlevkiviõlist, millest 1939. aastal läks Saksamaale 90 %. Samaaegselt kasvas vastavates tööstusharudes tööliste arv, ületades 1939. aastal 1913. aasta taseme. Tööliste elatustase aga ei paranenud, sest sissetunginud Saksa monopolistlik kapital ekspluateeris Eesti tööstust, eriti põlevkivitööstust, kui «koloniaaltööstust». Sihiks oli suurte kasumite saamine, tööliste elu- ja töötingimused muutusid aga üha halvemaks.

---

[6] Väliskapitali sissetungi Eesti rahvamajandusse on käsitlenud O. Sepre oma töös «Kodanliku Eesti sõltuvus imperialistlikest maadest». Tallinn, 1964.

Põllumajanduses toimus neil aastail eriti intensiivne talumajandite diferentseerimine, suurmajandites ja jõukamates keskmiktaludes tootmine kasvas, majanduslikult nõrgemad majandid aga vaesusid.

1939. a. läbiviidud põllumajandusloenduse andmed iseloomustavad Eesti talundite põllumajanduslikku intensiivsust. Selle põhjal võib Eestit jaotada neljaks suuremaks valdkonnas (vt. joonis 1.).

Intensiivsema valdkonna moodustab Kõrg-Eesti lõunapoolsem osa.[7] Nõrgema intensiivsusega on Madal-Eesti. Eriti ekstensiivne on põllumajandus metsade, soode ja rabade levikualal Pärnumaal ja Virumaal.

Erandi moodustas Madal-Eesti osas Tallinna lähim ümbruskond, kus asus kartuli ja põlluheina kasvatamise rajoon, mis varustas oma toodanguga peamiselt Tallinna elanikkonda.

Erineva intensiivsusega valdkondades levisid erinevad põllukultuurid. Madal-Eestis peamiselt toidukultuurid, Kõrg-Eestis söödaviljad.

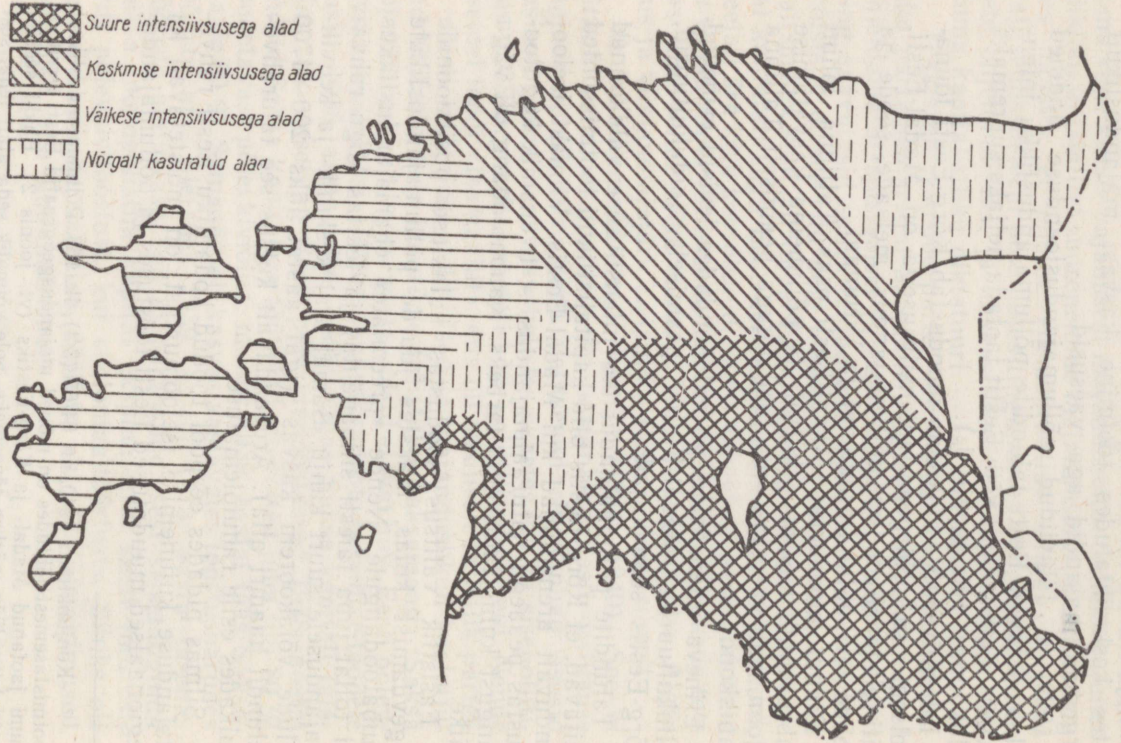
Talundite põllumajandusliku intensiivsuse valdkonnad näitavad, et Kõrg-Eestis olid kapitalistlikud tootmissuhted tunduvalt arenenumad kui Madal-Eestis. Viimast iseloomustas peaaegu naturaalmajandus, s. t. enamik kogutoodangust kulus talus oma tarbeks. Kaubatoodang oli väga väike.

Fašistlik valitsus soodustas kulakluse positsioonide tugevdamist külas, makstes juurde põllumajanduslikule kaubatoodangule. Nende «preemiate» ebamajanduslikkus oli tollal juba täiesti silmanähtav ja tekitas kogu rahvamajandusele suurt kahju. Samal ajal keskmik- ja kehviktalude võlakoorem kasvas (igal aastal läks 200—1700 talundit haamri alla). Arusaadavalt kutsus see talurahvahulkades esile rahulolematuse.

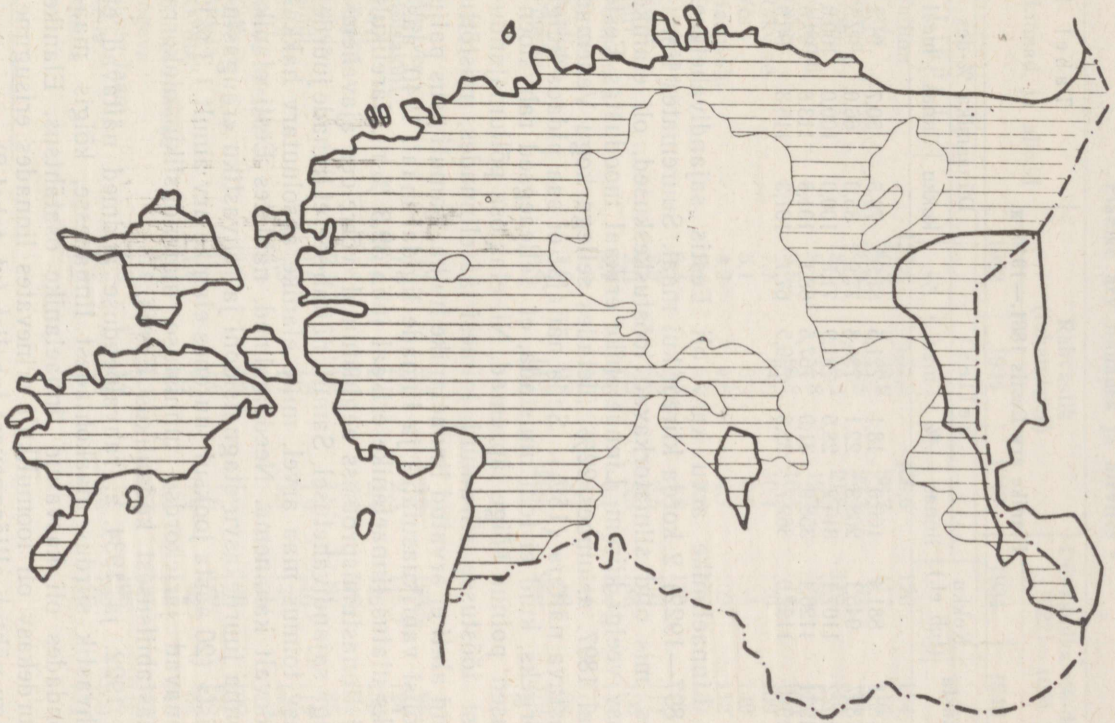
Silmas pidades eespool toodud kodanliku Eesti rahvamajanduse kujunemise iseloomustust, on mõistetavad ka regionaalsed muudatused Eesti tööstuses ja põllumajandu-

---

[7] «Konjunktuur» 1940, nr. 64/65 (3/4), lk. 163. Põllumajanduslikust tootmistasemest lähtudes on mõned majandusgeograafid Eesti territooriumi jaotanud Madal- ja Kõrg-Eestiks (vt. joonis 2). Ehkki seeläbi muutub analüüs märksa täpsemaks, pole võimalik seda alati teha, sest statistilised andmed on antud administratiivsete üksuste järgi. Nende piirid aga üldreeglina Madal- ja Kõrg-Eesti liigestusega ei ühti.

Joonis 1. Põllumajandusliku tootmise intensiivsus

Joonis 2. Eesti territoriaalne jaotamine Kõrg- ja Madal-Eestiks (Kõrg-Eesti — valged alad, Madal-Eesti — viirutatud alad)

ses. Eelkõige tuleb märkida jätkuvat linnastumisprotsessi, nagu see nähtub järgmistest andmetest (vt. tabel 1).

Tabel 1

Elanike arv Eestis 1881.—1940. a.

Aasta	Kokku (tuh. el.)	sellest				Dünaamika %-des		
		linnas	%	maal	%	kokku	linnas	maal
1881	881,4	160,0	18,1	721,5	81,9	79,5	50,7	91,2
1897	945,1	208,3	22,1	736,8	77,9	85,0	66,0	92,5
1922	1107,1	315,2	28,5	791,9	71,5	100,0	100,0	100,0
1934	1126,4	358,9	31,9	767,5	68,1	101,8	113,8	97,0
1940	1122,0	362,7	32,3	759,5	67,7	101,3	115,3	95,9

Linnaelanike arvu kasv oli Eestis sajandivahetusel (1897—1922) 2 korda kiirem kui maal. Suuremates linnades, mis olid silmatorkavad tööstuskeskused, oli elanike kasv veelgi kiirem. Linnaelanike erikaal moodustas Eesti alal 1897. a. umbes 22%, ületades sellega kogu Venemaa vastava näitaja (15%). Seda näitajat ei saa pidada kuigi kõrgeks, kuid ei tohi unustada, et selleaegsed rahvaloendused polnud kõige täpsemad. Nii elas osa põllumajandusest tööstusse siirdunud inimesi äärelinnades, mistõttu neid alati ei arvatud linnaelanike hulka. Samuti asus palju töölisi vabrikuasulates ja linnade ligidal maal. 1940. aastaks ulatus linnaelanike erikaal juba 32,3 %-ni. Järelikult oli linnastumisprotsess aeglustunud, võrreldes ajavahemikuga sajandivahetusel. Samuti näitab see, et linnade juurdekasv toimus maa arvel, mille elanike absoluutarv hakkas pidevalt kahanema. Need andmed, näidates Eesti elanikkonna juurdekasvu stagnatsiooni ja rahvastiku «raugastumist» (20 aasta jooksul suurenes elanike arv ainult 1,3 %), annavad järjekordse tunnistuse majandusliku olukorra ebastabiilsusest kodanlikus Eestis.

1922. ja 1934. a. rahvaloenduse andmed näitavad, et rahvastik siirdus maakohtadest linnadesse, kõigis maakondades oli kasvanud linnaelanike osatähtsus. Elanike juurdekasv oli loomulikult erinevates linnades erisugune, nagu nähtub alljärgnevast tabelist (vt. tabel 2).

Tabeli andmetest selgub, et Madal-Eesti linnalised

Tabel 2

Elanike arv linnades ja alevites [8]

Linnad ja alevid	Rahvastik (tuhandetes)			Dünaamika %-des (1922 = 100)	
	1922	1934	1940	1934	1940
Linnad					
Tallinn	127,6	152,9	159,6	120	124
Tartu	50,3	58,9	58,7	117	116
Narva	26,9	23,5	22,3	83	85
Pärnu	18,5	20,3	21,8	110	119
Viljandi	9,4	11,8	12,9	123	137
Valga	9,5	10,8	10,4	114	109
Rakvere	7,7	10,0	10,4	130	109
Võru	5,1	5,3	6,6	105	130
Haapsalu	4,2	4,6	4,7	109	112
Tapa	2,4	3,7	3,8	156	157
Kuressaare	3,4	4,5	4,8	133	143
Paide	2,9	3,3	3,5	110	117
Türi	2,0	2,9	3,3	138	156
Põltsamaa	2,1	2,6	3,1	124	148
Tõrva	1,8	2,6	3,2	144	172
Paldiski	1,0	0,8	0,7	82	68
Nõmme	5,4	14,1	20,6	260	379
Alevid					
Mustvee	2,7	2,3	2,6	103,5	95
Mõisaküla	1,9	2,2	2,3	116,5	124
Jõhvi	1,6	2,0	2,4	126	150
Otepää	1,8	2,0	2,4	113	134
Kunda	2,3	1,9	1,9	81	85
Sindi	1,6	1,8	1,9	116	119
Elva	1,3	1,7	1,9	138	149
Narva-Jõesuu	2,3	1,6	1,7	70	72
Kallaste	1,6	1,6	1,0	99	100
Antsla	0,9	1,6	1,6	170	175
Kärdla	1,6	1,4	1,4	92	88
Kilingi-Nõmme	1,1	1,4	1,6	132	145
Jõgeva	0,9	1,1	1,3	126	143
Suure-Jaani	0,9	1,0	1,1	106	118
Keila	0,8	0,9	1,2	122	160
Mustla	0,7	0,9	1,0	139	154

[8] Kõik tabelis toodud alevid muudeti 1938. a. administratiivses korras linnadeks. Nõmme liideti aga Tallinnaga.

keskused enamalt jaolt ei kasvanud (Narva, Paldiski, Mustvee jt.) või siis kasvasid aeglaselt (Haapsalu, Paide, Pärnu jt.). Erandi moodustab Jõhvi kui põlevkivirajooni keskus, Keila kui Tallinna lähedal asuv tööstuskeskus ja Kuressaare kui «pensionäride» linn Eestis.

Kõrg-Eesti linnalised keskused olid peale üksikute erandite (Valga, Kallaste) kõik kasvanud. See oli tingitud Kõrg-Eesti talundites sügavamalt juurdunud kapitalistlikest tootmissuhetest, mis põhjustasid järjekindlalt kehv- ja kesktalundite maa-alade vähenemist ning maa koondumist kulakute ja kapitalistide kätte.[9] Samal põhjusel pidid maata ja proletariseerunud talupojad siirduma maalt linnadesse.

Statistilised uurimused on näidanud, et linnadesse ja alevikesse siirdunud elanikud olid enamasti pärit lähemast ümbruskonnast — samast maakonnast.[10] Vaadeldes samal ajal maaelanike arvu muutumist, tuleb tunnistada, et Kõrg-Eestis oli maaelanike vähenemine tunduvalt intensiivsem kui Madal-Eestis. Pealegi oli rahvastiku liikumine Kõrg-Eestis palju elavam kui Madal-Eestis. Valga ja Viljandimaal näiteks leidus valdu, kus üle 60 % seal sündinud elanikest oli siirdunud mujale. Läänemaal, Loode-Harjumaal, Pärnumaal ja teistel Madal-Eesti aladel leidus aga kohti, kus 70 % sealsündinuist oli jäänud paigale.

Lõppkokkuvõttes tuleb märkida, et kodanliku perioodi jooksul oli eesrindlikust tööstusmaast saanud asumaa sei-

---

[9] Poolproletaarse iseloomuga väikemajandite hulka kuulusid 1—10 hektari suurused majandid. Nende arv kasvas pidevalt. Nii oli 1925. a. selliseid majandeid 41 303, 1939. a. aga juba 45 920, s. t. 4617 ehk ligi 11% rohkem. Hobuste üldarv neis majandeis vähenes samal ajal 26 711-lt 23 728-ni, s. t. 2983 võrra. Umbes 2100 talundit oli ilma hobusteta. See näitab ilmekalt kehvtalurahva laostumist. Produktiivset maad oli väikemajandi kohta niivõrd vähe, et see ei suutnud kindlustada perele elatusminimumi. Seetõttu pidi enamik niisuguste perede liikmeid otsima teenistust väljastpoolt. Talundite laostumist põhjustas üle jõu käiv võlakoorem, mis ulatus 1940. a. 150 miljoni kroonini. Sellest langes enamik kehv- ja kesktalundeile. Iga aasta vahetas omanikku 300—8000 talundit, neist suur osa oksjoni kaudu. On ilmne, et enamik käest kätte käinud talundeist olid väikemajandid. Kuid siia kuulus ka teatud osa kesktalundeid, mis olid võlgadega üle koormatud.

[10] Sellekohased uurimused näitavad, et 75% ulatuses siirduti linnadesse samast maakonnast ja 25% ulatuses naabermaakondadest. Erandi moodustasid Tallinn ja Kuressaare. Esimene kui Eesti suurim majanduskeskus tõmbas ligi elanikke üle kogu maa. Teine kujunes vanade ja haigete linnaks (kliimatingimused on siin mõnevõrra soodsamad kui mandrilinnades).

sundis olev riik, kelle ülesandeks oli varustada imperialistlikke riike poolfabrikaatide ja toorainetega.

Kodanliku Eesti suurtööstust iseloomustas asjaolu, et ta kuulus peaaegu tervenisti väliskapitalile, esijoones Saksa kapitalile. Nii näiteks oli Saksa kapitali käes suurem osa põlevkivitööstusest, tselluloositööstusest, kusjuures kavatsetava fosforiidivabriku toodang oli aastaiks Saksamaale ette ära müüdud. Kui veel meenutada, et Eesti tööstusel puudus rida esmajärgulisi tooraineid, samuti oma rasketööstus tootmisvahendite tootmiseks, siis on mõistetav ka Eesti täielik sõltuvus kapitalistliku maailmaturu konjunktuurist. Olles sunnitud suure osa kaupu importima, oli kodanlik Eesti automaatselt sunnitud ka samas väärtuses ja rohkemgi eksportima. Tuli ju maksta impordi ja laenude eest. Seetõttu eksporditi suurtööstuse toodangust 25—30 % ja põllumajanduse kaubatoodangust rohkem kui 50 %.

Ühtlasi on ka arusaadav, et sellise majandusliku sõltuvuse juures tõmmati Eesti kaasa ka Teise maailmasõja ettevalmistamisse Saksamaa partnerina. Piisab, kui märkida, et 1939. aasta oktoobris võttis Eesti endale (Saksamaaga sõlmitud salajaste kokkulepetega) kohustuse suurendada eksporti Saksamaale ning täiesti lõpetada kaubavahetus Inglismaa ja Prantsusmaaga. See kokkulepe tähendas ühtlasi kohustust krediteerida Saksamaa sõjamajandust kodanliku Eesti poolt 9—10 miljoni krooni ulatuses aastas. Nii võlgnes Saksamaa 22. aug. 1940. a. Eestile üle 8,3 miljoni krooni.

1939. aasta sügisel alanud sõda Euroopas katkestas Eesti majanduslikud sidemed lääneriikidega. See tingis toorainete sisseveo tunduva vähenemise ja tekitas tõsiseid majanduslikke raskusi tööstuses ning põllumajanduses. Suurenes massiline tööpuudus. Paljud suurettevõtted läksid üle neljapäevasele töönädalale, vähendades sellega tööliste rahalisi sissetulekuid. Töötute arv ulatus 1940. a. aprillis juba kriisiaastate tasemele. Enamiku talurahva olukord läks samuti järjest halvemaks.

Kõik see näitab, et 1940. a. juuniks olid täiesti välja kujunenud majanduslikud ja poliitilised tingimused rahva revolutsiooniliseks väljaastumiseks kodanliku režiimi vastu.

II peatükk

KAUBANDUSE ARENGU ÜLDINE ISELOOMUSTUS

1. Kaubandus tsaari-Venemaa tingimustes

Tööstuse ja põllumajanduse suhteliselt kõrge arenemistaseme tõttu oli Eestis välja kujunenud ulatuslik kaubandusvõrk statsionaarsete kaubandusettevõtete näol ja suhteliselt suur kaubakäive. Eesti kohalik turg etendas tähtsat osa tsaari-Venemaa kaubanduses. Täielikuma iseloomustuse Eesti kohalikule turule ja tema osatähtsusele ülevenemaalise turu koosseisus XX sajandi algul annab Venemaa Kaubandus-Tööstusministeeriumi statistikaosakonna poolt Euroopa-Venemaa kohta koostatud ülevaade, mis on tsaari-Venemaa sellealastest statistilistest töödest üks põhjalikumaid. Ülevaates toodud andmete põhjal oli kaubandusettevõtete keskmine käive iga elaniku kohta Euroopa-Venemaal 52,5 rbl., ilma Peterburi ja Moskvata aga — 38,2 rbl. Eestis oli kaubakäive (ilma väliskaubanduseta) 59,1 milj. rbl., s. o. keskmiselt 60,8 rbl. elaniku kohta, seega tunduvalt suurem kui Venemaa teistes rajoonides (välja arvatud Peterburi ja Moskva, mis olid Venemaa kaubanduskeskusteks).

Kaubandusettevõtete keskmine käive aastas oli Venemaal 12 600 rbl., Peterburita ja Moskvata aga 9600 rbl. Eestis oli keskmine käive iga kaubandusettevõtte kohta 12 100 rbl. Järelikult, kui mitte arvestada kaubanduslikke suurlinnu Peterburi ja Moskvat, oli Eestis kaubakäive ka iga kaubandusettevõtte kohta tunduvalt suurem kui teistes Venemaa osades. Ka kaubandusvõrk oli Eestis arenenum. Kui näiteks Venemaal tuli keskmiselt iga 1000 elaniku kohta 4 kaubandusettevõtet (kaasa arvatud Peterburi ja Moskva), siis Eestis peaaegu 5. Eesti kaubakäibel oli üle-

venemaalise turu osana kvantitatiivselt küll võrdlemisi väike osatähtsus. 1900. a. moodustas Eesti kaubakäive ainult 1 % Venemaa Euroopa-osa kaubakäibest, kuid sealjuures ei tohi unustada, et Eesti elanikkond moodustas tollal umbes 0,7 % Venemaa Euroopa-osa rahvastikust. Seega tuleb kohalikku turgu sajandi algul hinnata kui arenenud siseturgu, mis väljendab kapitalismi arengu suhteliselt kõrget taset Venemaa teiste rajoonidega võrreldes.

Andmetest nähtub, et 1900. aastaks oli Eestis kujunenud küllaltki tihe statsionaarne kaubandusvõrk, kusjuures iga kaubandusettevõtte kohta tuli keskmiselt 218 elanikku. Samal ajal oli kaubandusega tegelevaid inimesi umbes 9500, s. t. iga kaubandusettevõtte kohta tuli 2,1 töötajat, kellest üks oli üldreeglina omanik. Järelikult oli palgaliste kaubandustöötajate arv suhteliselt väike. Arvata võib aga, et kaubanduslikust tegevusest võttis osa ka kaupmeeste perekonnaliikmeid. Nii ulatus 1897. a. rahvaloenduse andmeil Eestis kaubandusega tegelevate isikute ja nende perekonnaliikmete arv 25 170 inimeseni, mis moodustas 2,6 % elanike üldarvust. Kogu Venemaa andmetega võrreldes oli Eestis kaubandusega tegelevaid isikuid suhteliselt vähem, nimelt moodustas Venemaal kaubanduse alal tegutsev elanikkond (kaasa arvatud perekonnaliikmed) 4,0 % rahvastiku üldarvust. Vaatamata sellele võib arvata kaubandusalal otseselt tegutsevaid inimesi Eestis kuni 11 000, s. t. rohkem kui 1,1 % elanike üldarvust, mida tuleb pidada küllaltki kõrgeks näitajaks.

Siseturg Eestis koosnes XX sajandi algul juba kahest suurest osast: tarbeesemete turust ja tootmisvahendite turust. Need kaks osa olid orgaaniliselt seotud ja mõjutasid teineteist oma arenemises. Kapitalistliku ühiskonna antagonistlike vastuolude tingimustes turu kahe osa stiihiline arenemine suurendas disproportsioone rahvamajanduses. V. I. Lenin kirjutas selle kohta: «... lõppude lõpuks on tootlik tarbimine (tootmisvahendite tarbimine) alati seotud isikliku tarbimisega, alati sellest sõltuv. Samal ajal on kapitalismile omane ühelt poolt tung piiritult laiendada... akumulatsiooni ja tootmist — teiselt poolt aga rahvahulkade proletariseerimine, mis paneb isikliku tarbimise laienemisele võrdlemisi kitsad piirid.»[1]

[1] V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 44.

Siseturu üksikute osade arenemine sõltub mitmesugustest teguritest. Üheks tähtsamaks tootmisvahendite siseturu kasvu arendavaks teguriks XIX sajandi teisel poolel oli raudteede ehitamine.

Raudteevõrgu arenemise iseloomustamiseks Eesti alal piisab märkida, et 1870. aastal, mil valmis nn. Balti raudtee (Tallinn—Peterburi), ulatus raudtee kogupikkus Eesti alal 210 verstani, 1900. aastaks aga enam kui 1000 verstani. Raudtee-ehitus sellises ulatuses kutsus esile nii metalli kui ka metsamaterjalide tarbimise suure kasvu.

Teiseks teguriks, mis avaldas mõju tootmisvahendite turu arenemisele, oli paljude uute vabrikute ja tehaste ehitamine ja nende varustamine vajalike sisseseadetega. Tootmisvahendite turu laienemise kaudseks näitajaks on ka linnaliste asulate arvu suurenemine ja linnaelanike erikaalu kasv rahvastiku üldarvus, sest see oli seotud suuremal või vähemal määral ehitustegevusega.

Oma dünaamikas arenes aga tarbeesemete turg teisiti. Ta oli väike ega vastanud kapitalistliku tööstuse nõuetele.

Kapitalistliku tootmise eesmärgiks on kasumi saamine, mitte aga tarbija vajaduste rahuldamine. Viimane huvitab kapitalisti üksnes niivõrd, kui see tagab kasumi saamise. Kodanlusele polnud tähtis rahva tegelik tarbimine ega heaolu. Teda ei huvitanud üldsegi rahva vajaduste rahuldamine, vaid ta oli huvitatud üksnes ostujõulisest nõudmisest, kaupade müügist. Seetõttu taandus tarbeesemete siseturu probleem ostujõulise nõudmise küsimustele. Seejuures on kapitalismi tingimustes otsustavaks teguriks mitte ühiskonna käsutuses olev tarbeesemete hulk, vaid tööjõu hind, millest sõltub elanikkonna ostujõulise nõudmise maht. Kapitalistide püüe igakülgselt suurendada tootmist suurima kasumi saamiseks põrkub laiade töötajate massi ostujõulise nõudmise kitsastele raamidele. See kaupade ostmiseks määratud rahaliste vahendite summa, s. t. elanike ostufond väljendab nõudmise mahtu ja kujutab igal antud momendil tarbeesemete siseturu laienemise piiri, tema ülemist piiri kaupade realiseerimiseks. Kuna elanikkonna ostufondid vahetatakse kaupadeks, siis jaekäibe maht näitab, millise summa eest lõppkokkuvõttes müüdi kaupu elanikkonnale, järelikult iseloomustab tarbeesemete turu mahtu.

Ajavahemikul 1900—1913 suurenes statsionaarne kaubandusvõrk Eestis 66,5 %, muutudes tunduvalt tihedamaks (vt. joonis 3). 1913. a. tuli ühe kaubandusettevõtte kohta keskmiselt 129 elanikku (aastakäive 11 600 rubla).[2]

Kaubanduses tegutsevate inimeste arv oli sellal umbes 14 500, s. t. iga kaubandusettevõtte kohta tuli 1,9 töötajat.[3] Selline kaubandusvõrgu suurenemine peegeldab kujukalt neid muutusi, mis Eesti majanduselus tol ajal toimusid. Tööstuse arenemine linnades põhjustas linnaelanikkonna kasvu ja sellega ka nõudmise suurenemist tarbeesemete järele. Sellest tingituna laienes ka kaubandusvõrk ja suurenes kaubakäive. Samaaegselt vähenes kaubandusettevõtete poolt keskmiselt teenindatav elanike arv tunduvalt (31 %) ja koos sellega kahanes ka ettevõtete keskmine käive (4 %). Kaubakäive iga elaniku kohta kasvas (umbes 46 %), andes tunnistust kaubalis-rahaliste suhete süvenemisest ja laienemisest. Oli kasvanud ka kaubandusliku rahvastiku (kaupmehed ja nende perekonnaliikmed) osatähtsus elanike üldarvus (tõenäoliselt ulatus see 3,6 %-ni).

Kõik need andmed näitavad, et kapitalismi arenemine tõi endaga kaasa kogu elanikkonna ja töölisproletariaadi vajaduste taseme tõusu. Selle tekitas üldse kaubamajanduse süvenemisega kaasnev saaduste vahetamise sagenemine linna- ja maaelanike vahel. Seda põhjustas ka töölisproletariaadi kuhjumine linnadesse, mis tõstis tema klassiteadlikkust ja andis talle võimaluse edukalt võidelda kapitalistliku korra röövtendentside vastu.[4]

Kaubakäibe kasv jäi siiski maha kaubandusvõrgu kasvust, mis väljendab kapitalistlikule majandusele omast antagonistlikku vastuolu, nimelt vastuolu tootmise ja tar-

---

[2] Senini pole selgitatud kaubakäibe suurust Eestis 1913. a. Käesolevas töös on lähtutud prof. S. G. Strumilini andmetest, mille järgi tsaari-Venemaal oli statsionaarse kaubandusvõrgu käive 1900. a. umbes 6,4 miljardit rubla ja 1913. a. 9,4 miljardit rubla. Teades kaubandusvõrgu käivet Eestis aastal 1900, leiti selle osatähtsus tsaari-Venemaa üldises kaubakäibes (0,93 %) ja selle alusel tuletati arvatav kaubakäive Eestis aastal 1913 (87,8 milj. rbl.), eeldades, et käibe osatähtsus jääb samaks. Saadud tulemus on ennem väiksem kui suurem, üldiselt tuleb teda pidada aga tõenäoseks.

[3] Kaubanduses tegutsevate isikute arv 1913. a. Eestis on tuletatud 1897. a. ja 1922. a. rahvaloenduse andmete interpolatsiooni teel. Vastavad arvud olid 9500 ja 20 000.

[4] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 89 jj.

bimise vahel. Töötootlikkus kaubanduses ühe kaubandustöötaja kohta langes umbes 4,5 % võrra. Koormuse kahanemine kaubandusettevõttes ja töötootlikkuse langemine räägivad sellest, et kaupade toimetamine tarbijaile oli läinud kallimaks.

Kaubakäibe suurenemist põhjustasid töölisklassi arvuline kasv, põllumajanduse kaubatoodangu suurenemine ning talurahva süvenev varanduslik ja sotsiaalne diferentseerumine, samuti valitsevate klasside tarbimise kasv. Vaatamata tootlike jõudude arenemisele, jäi proletariaadi elatustase endiselt madalaks ja koguni langes. Tööliste osas toimus käibe kasv peamiselt nende absoluutse arvu suurenemise tõttu.

Siinjuures on oluline märkida, et eespool toodud andmed kaubakäibe dünaamikast ei kajasta siseturu mahu tegelikku laienemist. Kaubakäive, mis on väljendatud jooksvates hindades, iseloomustab teataval määral tarbeesemete turu mahtu igal antud momendil, kuid dünaamika võib samal ajal anda siseturu arengust moonutatud pildi. Oleneb ju kaubakäibe summa kasv mitte ainult kaupade massi kasvust, vaid ka kaubahindade taseme muudatustest, eriti tema tõusust. See tegur etendas suurt osa ka Eesti alal kaubakäibe mahu suurenemises vaadeldaval perioodil, eriti sõjaeelsetel aastatel, mil kaubahinnad järsult tõusid. Sellepärast siseturu arenemise, laienemise ja dünaamika üle otsustamiseks on vaja kõrvaldada hindade muutumise mõju käibe suurusele.

Revolutsioonieelse Venemaa statistikas puudusid aga küllalt ammendavad jaehindade muutumise indeksid, mistõttu tuleks kasutada hulgihindade indekseid. Hulgi- ja jaehindade muutumine ei lange üldreeglina kokku, kusjuures monopolistliku kapitalismi tingimustes jaehinnad kasvavad kiiremini kui hulgihinnad. Sellepärast hulgihindade indeksi kasutamine jaekäibe füüsilise mahu dünaamika iseloomustamiseks ei anna küllalt õiget pilti. Hindade mõju iseloomustamiseks Eestis on aga küllaldane märkida toidukaupade hindade tõusu ajavahemikul 1900—1913. Tähtsamate toidukaupade hindade üldindeks tõusis Eestis 25 % (kogu Venemaal tõusis kõigi kaupade hindade üldindeks samal perioodil peaaegu niisama palju — 22,8 %). Kui sellele veel lisada, et 1913. a. käibe suurus jooksvates hindades tähendas keskmist kaubamüüki ühele

isikule päevas natuke rohkem kui 24 kopikat, siis on täiesti mõistetav siseturu kitsus (kogu Venemaal keskmine müük 12 kop.).

Turu kitsuse tõid monopolistid ettekäändeks oma hinnapoliitikale. Nende häälekandjas «Горно-заводской листок» kirjutati näiteks, et «turu piiratus ei võimalda organiseerida toodete odavat müüki.»

Et Eesti oli Venemaa tööstuslikult ja põllumajanduslikult arenenud ääremaa, siis tulid siin kapitalismi vastuolud kujukamalt esile ka käibesfääris. Kuigi kaubanduskapital tegutses siin tööstuskapitalist eraldunud osana, oli ta siiski viimasele allutatud ja kapitalistliku tööstuse tsükliline arengukäik mõjutas vastavalt käibesfääri.

Ehkki ajavahemikul 1900—1913 kaubandusettevõtete arv siseturu laienemise tõttu suurenes, kasvas kaubandusvõrk üksikutel aastatel ebaühtlaselt, mis oli tingitud kapitalistlikus majanduses valitsevast tootmisanarhiast ja konkurentsi seadusest. Näiteks anti 1901. a. Eestimaa kubermangus kauplemistunnistusi välja 651 võrra vähem kui 1900. a. Järgnevatel aastatel väljaantud tunnistuste arv suureneb, kuid 1904.—1906. a. jääb see samale tasemele. Erilist elavnemist ei olnud ka 1907. a. ja 1908. a. Kuid 1909. a. alates väljaantud tunnistuste arv järjest suureneb, eriti aga 1913. a. Need andmed näitavad kaubandusvõrgu dünaamika suurt sõltuvust üldisest majanduslikust olukorrast.

Teatavasti astus ka Eesti majandus käesoleva sajandi algul imperialismi staadiumi.

Imperialismiajastul on kaubanduskapitali tegevus allutatud monopolistlikule finantskapitalile. Kõrgete monopoolsete hindade kaudu said ülevenemaalised monopolid ka Eesti turulõigus kõrgeid monopoolseid kasumeid, mis avaldas laostavat mõju eeskätt töötavale talurahvale. Kaubanduses võimutses suurematesse keskustesse koondunud aktsiakapital, mis etendas tähtsat osa ka väliskaubanduses. Rida Eestis tegutsevaid suurkaubamaju oli otsestes kaubanduslikes suhetes välismaaga, kus realiseeriti talurahvalt kokkuostetud põllumajandussaadused ja kust imporditi Vene kaubandusele tüüpilisi importkaupu.

Vaatamata uutele, imperialismiajastu nähtustele jäi Eestis ulatuslik pind tööstuskapitali ja kaubanduskapitali tegutsemiseks vaba konkurentsi tingimustes. See nähtub Eesti kaubandusvõrgu ja kaubakäibe suurest killustatusest

tuhandete väikeettevõtete vahel, samuti kaubandusvõrgu kasvu ebaühtlusest.

Uute, imperialismiajastu nähtuste üheaegne esinemine ja läbipõimumine vana kapitalismi ja feodaalkorra jäänustega teravdas veelgi kapitalistlikke vastuolusid Eestis.

2. Kaubandus Esimese maailmasõja aastail

Muudatused Eesti ala rahvamajanduses seoses sõjaga leidsid oma kajastuse ka kaubanduses. Kaupade pakkumise ja nõudmise vahekord muutus oluliselt. Tootmise kahanemine nii tööstuses kui ka põllumajanduses vähendas toiduja tööstuskaupade pakkumist. Nõudmine seevastu näitas tõusu tendentsi seoses Eesti ala läbivate sõjavägede varustamisega. Tulemuseks olid objektiivsed eeldused kaubahindade tõusuks. Sellele lisandus veel spekulatsioon, mis kutsus esile kapitalistide püüde tekitada kiiremini «kaubanälg».

Tsaarivalitsus püüdis kaubandusliku tegevuse riikliku reguleeriva kontrolli alla võtta. Selleks loodi Venemaal rida komiteesid, nagu kütusekomitee, toitluse peakomitee, sõjatööstuse keskkomitee jt., mis omasid kohalikke organeid igas kubermangus, sealhulgas ka Eestis.

V. I. Lenin rõhutas selle protsessi ühiskondlikku tähtsust ja näitas, et tegelikult tähendas see monopolistliku kapitalismi ümberkasvamist riiklik-monopolistlikuks kapitalismiks. Olukorras, kus riik kujutas endast kapitalistidest sõltuvat reaktsioonilist bürokraatlikku organisatsiooni, tähendas see ühtlasi sõjalist sunnitööd töölistele ning kasumite tagamist kapitalistidele. Seetõttu on mõistetav, et need riikliku kontrolli ja kaubandusliku tegevuse reguleerimise organid, samuti nende poolt ettevõetud abinõud ei suutnud täita rahvahulkade lootusi, sest need taotlesid esijoones kapitalistide huvide kaitsmist. Spekulatsioon arenes hiiglasuures ulatuses, tekkis toidu- ja tarbekaupade puudus, mis viis toitluskriisini. Järsult tõusid hinnad, desorganiseerides kogu turu.

Hindade tõus algas Eestis juba kohe pärast sõja väljakuulutamist. Eriti kiiresti tõusid importkaupade hinnad, mille juurdevedu transpordi ümberlülitamisega sõjavägede veoks katkes. Esmajärguliste toiduainete ja tarbeesemete hindu tõsteti otsekohe, sest tekkinud sõjaärevuses ostis

elanikkond paaniliselt kokku suhkrut, soola, petrooleumi, seepi jms. Näiteks tõusis petrooleumi hulgihind esimesel sõjanädalal 37 %, seebi hind 25—50 %, importkaupade hinnad 30 % ja koloniaalkaupade hinnad 10 %. Leiva, suhkru ja petrooleumi jaehinnad koguni kahekordistusid. Mõnede kaupade hinnad aga, mis olid rahuaja tingimustes eksportartikliteks, nagu toornahad ja karusnahad, esimestel sõjapäevadel langesid. Erinevalt teiste toiduainete hindadest langesid 1914. aasta teisel poolel ka lihahinnad. See on seletatav liha pakkumise suurenemisega. 1914. aasta sügisel müüdi palju loomi, sest suvi oli olnud põuane ja heinasaak kehv. Seetõttu olid 1914. aasta sügisel liha ja lihaloomade hinnad 1913. aastaga võrreldes 35—55 % madalamad. Üldiselt aga 1914. aasta lõpuks toiduainete hinnad tõusid ja arenes hoogne spekulatsioon. Esimestel sõjakuudel kuni 1914. aasta lõpuni tõusis toiduainete hindade üldindeks Eesti turul 17 %.

Esimesel sõja-aastal ei esinenud Eestis siiski veel tõsisemaid raskusi elanikkonna varustamisel toiduainetega. Kohalik rukkisaak oli rahuldav ja puudujääv vili toimetati kohale suurema hilinemiseta. Lõuna-Eesti ei tarvitanud sisseveetavat vilja. Eestimaa kubermangu veeti sisse peamiselt Tallinna varustamiseks umbes 1 miljon puuda rukist. Vaatamata toiduainete varude küllaldasele olemasolule hakkasid hinnad kohe tõusma.

Põllumajandussaaduste hindade tõus sõja ajal oli tingitud linna ja maa normaalse kaubakäibe rikkumisest, sest sõja vajaduste rahuldamiseks töötav tööstus ei suutnud kindlustada põllumajandustoodangu ekvivalentset vahetust ja sellepärast tuli seda kompenseerida paberraha emissiooni suurendamisega.

Sõja alguses ei olnud hindade tõus siiski veel inflatsioonilise, vaid spekulatiivse iseloomuga. Kohalikult turult hakkasid kaubad kaduma, sest rohkearvulised ülesostjad vedasid toiduaineid Eestist massiliselt Petrogradi turule. Mõisnikud ja kulakud püüdsid luua tagavarasid, et oodata edasist hindade tõusu.

Halvem oli olukord aga tööstuskaupadega. Sõja lõpuks olid paljud tööstuskaupade kauplused sunnitud uksed sulgema, sest puudus vastav toodang. Koos sellega hakkasid kiiresti tõusma tööstuskaupade hinnad. Meeste ülikond maksis Tallinnas 1914. aastal 40 rubla, 1915. aasta juulis aga 135 rubla. Saabaste hind tõusis samal ajavahemikul

6 rublalt 28 rublale. Villase riide küünar maksis enne sõda 7—8 rubla, 1916. aasta augustis aga 15—18 rbl.

1914. aastal tõstis tsaarivalitsus paljude kaupade aktsiisimaksu, mis soodustas näiteks suhkru ja petrooleumi hindade tõusu.

Valitsusorganid püüdsid astuda samme hindade tõstmise ja spekulatsiooni vastu, kuid need ei andnud tulemusi. Näiteks 14. augustil 1914 andis Eestimaa kuberner korralduse, mis keelas tarbeesemete hindade tõstmise ja piiras ülesostjate tegevust. Sisuliselt tähendas see katset kehtestada tähtsamatele toidu- ja tööstuskaupadele kindlad hinnad, nn. taksihinnad, nagu nad esinesid XIX sajandi algul kõigis Eesti ala linnades. Hindade takseerimine kukkus tegelikult läbi. Hinnad kehtestati suurkaupmeeste esindajate ettepanekute põhjal. Taksihindade kehtestamise tulemuseks oli tavaliselt kas vastavate kaupade turult kadumine või siis sama hinnaga madalakvaliteediliste kaupade müümine. Tallinnas näiteks oli 1915. aastal 75 % kindlaksmääratud hindadega müüdavatest munadest riknenud, piimale lisati vett jne. Et talupojad, kes tahtsid turul toiduaineid kõrgemate hindadega müüa, pidid maksma selle eest trahvi või nende kaubad koguni konfiskeeriti, siis paljud talupojad müüsid toodangu suurkaupmeestest spekulantidele, kellel ei tarvitsenud karta võimude vahelesegamist.

Hindade takseerimine taotles paremal juhul tõusvatele turuhindadele järelejõudmist, kuid selle tagajärjeks oli vaid spekulatsiooni soodustamine ja hindade edasine tõus. Kui näiteks kaupmehed müüsid meeste säärikuid 60—70 rubla paar, kingi 30—40 rubla paar, siis taksihindadega määrati säärikute hinnaks 36—38 rubla ja kingade hinnaks 19 rubla. Tulemuseks oli see, et enamik kaupmehi sulges kauplused. Ajalehed teatasid, et Tallinnast kadusid kingsepad, töökodade sildid võeti maha ja uksed suleti. Hiljem arenes kauplemine juba spekulatiivsete hindadega mitmesuguseid kõrvalteid mööda. Seega ei avaldanud tsaarivõimude poolt kehtestatud kohustuslikud hinnad turule mingit reguleerivat mõju.

Turuhinnad Eestis kujunesid suurel määral olenevalt Petrogradi turust, sest viimasega olid Eesti suurtalundid tihedates suhetes.

1915. aastal jätkus kõigi kaupade hindade tõus ja ohjeldamatu spekulatsioon. Tähtsamate toidukaupade hindade indeks tõusis 183-le (1913. a. = 100). Tekkis tõsiseid häi-

reid elanikkonna varustamisel toiduainetega. 1915. a. sügisel oli tunda teravat puudust sisseveetavast nisujahust ja suhkrust. Tallinna suhkrukauplustes tekkisid tuhandetest inimestest koosnevad järjekorrad. Sama aasta oktoobris seadis Tallinna linnavalitsus sisse kaardid rukki- ja nisujahu ning suhkru müümisel elanikkonnale. Nisujahu- ja suhkrukaardid võeti tarvitusele hiljem veel Haapsalus, Paldiskis, Paides ja Rakveres, samuti Kreenholmi Manufaktuuris.

Sõja teisel aastal hakkas üha rohkem tunda andma ka liha puudus. Lihatoodang oli küll veel sõjaeelsest kõrgemal tasemel, kuid järjest suuremat mõju hakkas Eesti lihaturule avaldama Petrogradi lähedus. Venemaa pealinn tarvitas ligi 10 miljonit puuda liha aastas, järjest teravneva transpordikriisi tõttu muutus aga liha juurdevedu riigi lõuna- ja idarajoonidest üha raskemaks ning seepärast nõuti seda üha rohkem naaberkubermangudest. Vaatamata loomade väljaveokeelule tuli tahes-tahtmata suurendada liha toimetamist Petrogradi ka Eesti- ja Liivimaalt. Juba 1915. aasta lõpuks tõusid lihahinnad Eestis 1914. aastaga võrreldes peaaegu kahekordseks, 1916. aasta suvel aga ületasid nad sõjaeelse taseme ligi 500 %. Liha muutus nüüd kehvematele rahvakihtidele kättesaamatuks. Liha asendamine odavamate kalasortidega oli samuti võimatu. Kalapüügi vähendamise ja kalatöösturite spekulatsiooni tõttu tõusid ka kalahinnad. Tallinnas maksis näiteks tünder heeringaid 1915. aasta suvel 32 rubla, aasta hiljem aga 155 rubla. Virumaal tõusis samal ajal naela räime hind 5 kopikalt 25 kopikani.

Sel ajal kui kohalikes linnades elanikkond tundis suurt toiduainete puudust, viisid spekulandid neid Eestist rohkesti Petrogradi turule, kus hinnad olid kõrgemad. Näiteks Virumaa 14 vallast avaldasid 1916. a. kevadel talupojad soovi saata Petrogradi turule 1,6 miljonit puuda kartuleid.

1915. aasta augustis loodi Venemaal Toitlusasjade Peakomitee. Kubermangudes ja maakondades organiseeriti toitluskomiteed. Oli loodud ka komisjon võitluseks esmajärguliste tarbekaupade kalliduse vastu. Peale selle andsid paralleelselt nende asutustega toitlusküsimuses mitmesuguseid, tihti vastukäivaid korraldusi sõjaväevõimud, kes tegelesid sõjaväe varustamisega toiduainetega, keelates põllumajandussaaduste väljaveo näiteks Lõuna-Eesti maakondadest Põhja-Eestisse ja ühest maakonnast teise. See

süvendas segadust ja korralagedust toitlusküsimuse lahendamisel.[5]

Sisuliselt oli toitlusküsimuse lahendamine antud suurkaupmeeste-spekulantide kätte, kes sellest tohutult rikastusid. Valitsuselt saadud krediidi arvel ostsid kohalikud toitluskomiteed oma agentide (suurkaupmeeste) kaudu teistest Venemaa sisekubermangudest kokku teravilja, soola, suhkrut ja teisi toidukaupu. Suur osa nendest kaupadest läks suurkaupmeeste kaudu spekulatiivsete hindadega salaja müügile.[6]

Linnaelanikud nõudsid võimuorganitelt ja omavalitsusasutustelt massilistel koosolekutel spekulatsiooni vastu energiliste abinõude tarvituselevõtmist, võimuorganite resoluutset vahelesegamist, riigimonopoli sisseseadmist toiduainete realiseerimisel. Kuid riiklik reguleerimine ei olnud rahva, vaid kodanluse huvides.

Seal, kus elanikkonna rahulolematus kaupmeeste omavoli suhtes ähvardas kohalikele võimumeestele ohtlikuks muutuda, olid kohalikud võimud tegelikult sunnitud spekulatsiooni piirama, hakates ise korraldama elanike otsest varustamist kaupadega.[7]

---

[5] Sõjaväevõimud segasid end tihti vahele põllumajandussaaduste veosse ühest maakonnast ja kubermangust teise, millega soodustasid spekulatsiooni ja tekitasid kunstlikult mõnes rajoonis toiduainete puuduse, samal ajal kui teises rajoonis kuhjusid tagavarad ja põllumajandussaadused riknesid. Nii keelas 1915. aasta novembris 43. armeekorpuse komandör toiduainete ja muu elanikkonna varustamiseks määratud tarbekaupade veo Lõuna-Eestist Lätisse. Eestimaa kuberner taotles omakorda teravilja ja jahu väljaveo keeldu Eestimaa kubermangust, mille vastu protestis Narva linnapea, sest tekkis raskusi umbes 50 000-lise linnaelanikkonna, 30 000 sõjaväelase ja kindlustustöödel olevate sõjavangide varustamisega. Sõjaväevõimude poolt oli keelatud ka näiteks liha vedu Viljandimaalt Tartusse. Seetõttu kuhjusid Viljandisse lihatagavarad, mis juba hakkasid riknema, kuna Tartu linna elanikkond kannatas liha puuduse all.

[6] Näiteks 31. oktoobril 1916 esitas Liivimaa kubermangu toitluskomitee järelepärimise Tartu linna toitluskomiteele, millest nähtub, et kuigi Tartu linnale eraldati suhkrufond kuni novembrikuuni, anti viimast korda linnaelanikele suhkrut augustikuus. Septembri- ja oktoobrikuu kogus oli kõrvaldatud. «Tallinna Teataja» kirjutas faktidest, mis tõestasid, et Nõmme kaupmehed ei andnud üldse suhkrutšekkide vastu suhkrut, vaid realiseerisid selle salaja kõrgete hindadega. 1916. aasta septembris müüsid Tallinna kaupmehed tšekkide vastu riknenud jahu, kuna tegelikult müügiks ettenähtud hea jahu realiseeriti kõrge spekulatiivse hinnaga vabaturul.

[7] Näiteks 1915. a. algul kehtestas Võru linna omavalitsus elanikkonna survel kindlad lihahinnad (taksihinnad). Lihakaupmehed ei nõus-

1916. aastal, eriti aga selle teisel poolel tõusid hinnad kiiresti. 1917. aasta alguseks oli tähtsamate toidu- ja tarbekaupade hindade indeks tõusnud 440-le (1913. a. = 100). Võrdluseks olgu tähendatud, et Venemaal oli hindade indeks 1. aprillil 1917 tõusnud 480-le (1913/14 = 100). Üksikasjalikumalt näitab hindade tõusu Tallinnas tabel 3.

Tabel 3

Tähtsamate toidu- ja tarbekaupade hinnad Tallinnas

Kauba nimetus	Mõõtühik	Hind (kopikates)		Dünaamika %-des
		1914	1917	
Leib	nael	3,5	8	280
Piim	toop	10	35	250
Või	nael	250	250	625
Kartul	mõõt	40	200	500
Liha	nael	20	100	500
Heeringas	„	10	60	600
Suhkur	„	12	30	250
Tee	„	200	600	300
Ülikond	tk.	4000	20 000	500
Jalatsid	paar	1000	5000	500

Hindade spekulatiivne ja inflatsiooniline tõus halvendas järsult tööliste materiaalset olukorda. Turult ja kauplustest hakkasid kaduma esmajärgulised toiduained: leib, liha, piim. Säärane olukord aga soodustas arusaadavalt mõisa- ja talumajanduse toodangu realiseerimist.

1916. aastal tegi Põhja-Balti Toitluskomitee arvestuse piima ja või hindade tõusu kohta, võrreldes seda loomasööda hindadega. Sellest selgub, et piima ja piimasaaduste hinnad tõusid eriti kiiresti 1916. aasta augustist detsembrini. Sõjaeelse tasemega võrreldes tõusis piima hind 4,3-kordseks, või hind peaaegu 5,7-kordseks ja juustu hind 5,5-kordseks. Samal ajal tõusis loomasööda hind: niiduheinal 2 korda, ristikheinal 2,4 korda ning kaeral 1,9 korda. Järelikult tõusis piima ja piimasaaduste hind üle kahe korra rohkem kui loomasööda hind. Sama komitee arvestuse järgi

tunud nendega ja lõpetasid lihamüügi. Linna omavalitsus oli seetõttu sunnitud ise organiseerima liha kokkuostu ja müüki, püüdes nõnda murda lihakaupmeeste vastupanu.

oli talumajandis 1916. aasta lõpul piima ühe toobi omahind 18,33 kopikat, kuna turuhind oli 30—40 kop., s. o. peaaegu kaks korda kõrgem. Niisugust soodsat konjunktuuri Eesti põllumajanduses varematel aastatel ei esinenud. Arusaadavalt mõjutas hindade tõusu tugeval määral ka paberraha inflatsioon ja sellest tulenev rubla ostujõu langus. 1917. aastaks oli rubla ostujõud langenud sõjaeelse tasemega võrreldes umbes 3 korda.

1916. aastal seati suuremates linnades sisse kaardisüsteem. Vastavalt kehtestatud kaartidele ehk, nagu sellal nimetati, tšekkidele, anti Tallinnas inimese kohta suhkrut $^1/_2$ naela kuus ja leiba $^3/_4$ naela päevas. Neile, kes tegid füüsiliselt rasket tööd, anti $^1/_4$ naela leiba päevas lisaks. Lastele ja haigetele anti piimatšekid, mille järgi iga inimene sai 0,5—1 liitrit piima päevas.

Tartus ja Tallinnas toimus kaartide väljaandmine majaperemeeste kaudu, toiduainete müük aga suurkaupmeeste kaudu. Loomulikult ei saanud niisugune süsteem tuua mingisugust muudatust toiduainete jaotamise reguleerimisse, sest kodanlus jaotas oma huvides ja töötajad ei võitnud sellest midagi.

Kaupade, eriti toiduainete nappus sundis tööstusettevõtteid mõtlema oma töötajate varustamisele vähemalt minimaalses ulatuses, mis tagaks nende töövõime. Tekkis terve rida kinnist tüüpi kauplusi ja sööklaid sõjatööstuse ettevõtete juurde, kus varem vabrikupoode ei olnud. Kaupu müüdi nendes ettevõtetes oma töötajatele suhteliselt küll odavamate hindadega, kuid toiduained olid seal tihtipeale riknenud.

Ajutise Valitsuse ajal toitlusküsimus teravnes, süvenes toitluskriis. Mõnel pool hakkas see muutuma katastroofiliseks, ähvardades kogu töötavat elanikkonda näljaga.

Ajutine Valitsus ei suutnud ega saanudki lahendada toitlusküsimust. Toitluskomiteedes tegutsesid kodanlased, kulakud ja kaupmehed. Ajutise Valitsuse 1917. aasta 25. märtsi seadusega kehtestati viljamonopol. Selle kohaselt pidid toitluskomiteed valdades, linnades ning kubermangudes arvele võtma viljavarud, samuti nähti seal ette ülejääkide müüki kohustuslike hindade järgi. Viljamonopoli tegelik rakendamine oli juba ette määratud läbikukkumisele. Kindlatest hindadest toitluskomiteed loobusid, tagavarasid aga võtsid arvele kulakud ise, kes valdades moodustasid toitluskomiteede tuumiku. Mõisnike viljavarude

arvelevõtmine toimus mõisnike suusõnaliste andmete järgi. Kulakud ja mõisnikud peitsid vilja ja realiseerisid selle salaja kõrgete hindadega ülesostjatele-spekulantidele.

Nii ei teinud Ajutise Valitsuse organid Eestis midagi olulist toitlusküsimuse lahendamiseks ja soodustasid vaid kulakute ning mõisnike sabotaaži, suurkaupmeeste-spekulantide tegevust. Piisab, kui märkida, et elanikkonna tarbimine oli vähenenud 1913. aastaga võrreldes esimesel sõjaaastal 25 %, teisel 43 % ja kolmandal 52 %.

Selleks et paralüseerida revolutsioonilise liikumise hoogu, püüdsid ettevõtjad hajutada töölisi ettevõtete evakueerimisega suurtest tööstuskeskustest. Ka Tallinnas valmistusid ettevõtjad evakueerima tööstusettevõtteid Lõuna-Venemaale ja Uraali piirkonda.

1916. aasta jooksul võttis evakueerimiskomisjon arvele kõik evakueerimisele kuuluvad ettevõtted, asutused ja nende varad. Politsei võttis arvele kõik ladudes, kauplustes ja mujal olevad materjalid ja kaubad, mis olid kõlblikud sõjaväele. Määrati kindlaks ettevõtete evakueerimise järjekord. 1916. aasta 1. detsembri seisuga oli Eestis arvele võetud 918 tööstusettevõtet ja 730 suuremat kaubandusettevõtet. Nendest tuli kohustuslikult evakueerida 656 tööstusettevõtet ja 405 kaubandusettevõtet. Koos ettevõtetega oli ette nähtud evakueerida töölised ja nende perekonnad.

Vaatamata nendele plaanidele ei omandanud evakueerimine organiseeritud iseloomu siis, kui algas Saksa sõjavägede sissetung Eesti territooriumile. Kõik plaanid jäidki paberile.

Pärast Veebruarirevolutsiooni suurenes paberraha hulk ringluses umbes 2,1-kordseks. Paberraha ostujõud langes väga tugevasti. Koos inflatsiooniga halvenes aga töötava elanikkonna materiaalne olukord veelgi.

Järelikult soodustas Ajutise Valitsuse majanduspoliitika objektiivselt sotsialistliku revolutsiooni tingimuste kujunemist. See viis rahva kannatused äärmise piirini ja valmistas ette objektiivsed eeldused 1917. a. lõpul puhkenud revolutsiooniks.

3. Kaubandus kodanlikus Eestis

Kodanliku Eesti kaubanduse kui rahvamajandusharu arenemine kulges kapitalismile omaste majandusseaduste alusel.

Kodusõja aastail (1918—1920) toimus kaubanduses tohutu spekulatsioon, ehkki «ametlikult» kehtis tähtsamate kaupade (leib, suhkur, petrooleum, viin jt.) suhtes kindlate hindadega kaardisüsteem. Need kaubad olid riiklikuks monopoliks ja nende müük toimus vastavate tšekkide alusel. Selle tulemusena kujunesid nende kaupade hinnad vabaturul ehk, nagu sellal nimetati, «mustal turul» väga kõrgeks (näiteks suhkur maksis 1920. aasta lõpul 150 marka nael, pärast kaardisüsteemi kaotamist aga 30 marka nael), arenes spekulatsioon, viina salamüük, salakaubavedu. Viimane moodus oli sellal tähtsaks kaupade juurdesaamise mooduseks. Kodanlik majandusteadlane E. Krepp, analüüsides vaadeldavat ajavahemikku, märgib, et maailmasõja eelse olukorraga võrreldes oli kaubandusettevõtete arv 1919—1920-ndateks aastateks suurenenud umbes 1800—2000 ettevõtte võrra ehk 18 %. Ettevõtlikkus igal alal ja eriti kaubanduse alal kasvas. Spekulatiivseks äritsemiseks oli aeg soodus, sest kauba vähesuse ajastul realiseeriti soodsate hindadega (s. t. kõrge kasuga) vanu ladusid ja võimaluste avanemisel imporditi agaralt. E. Krepp jätab siin targu märkimata, et suur osa sellest «impordist» oli illegaalne, s. t. toimus salakaubanduse näol.

Selle perioodi spekulatiivse äritsemise suurejoonelisuse näiteks võib tuua mõnede eesti kapitalistide poolt 1919. a. sügisel Pariisis asutatud firma «Revelis» tegevus. Firma oli esialgu USA-st kodanlikule Eestile antava abi kohaletoimetavaks organiks. Seejuures tema iga-aastane puhaskasu «vahenduse eest» ulatus mitmekümne miljoni margani (näiteks 1920. a. oli see 68,6 milj. mk.). Firma likvideeriti 1924. a. pärast skandaali, mis tekkis nn. «veriste sinelite» ärioperatsiooni tagajärjel.

Analoogiline olukord oli kaubanduses ka pärast kodusõja lõppu aastail 1921—1923. Selle perioodi algul kaotati kaardisüsteem (põhiliselt 1920. a. teisel poolel) ja toimus üleminek kapitalistlikule vabakaubandusele.

Tulemuseks oli algul suur hindade tõus, sest koos kaardisüsteemi kaotamisega tühistati ka riiklik kontroll hindade üle. Nii tõusis leiva hind vabamüügile minnes 5—6 margalt

12—15 margale nael. Alles leiva- ja pagariäride arvu suurenemine tingis mõni aeg hiljem hindade languse 8—9 margale nael.

Nendesse aastatesse langeb ka suurkapitalistlike kaubandusorganisatsioonide tegevuse laienemine sihiga saavutada ühel või teisel alal monopoolset seisundit. Nii näiteks suurenes juba 1922. aastal firma «Estonia» kaudu toimuv või väljavedu 46,2 % või kogueksportdist ja 1924. a. oli see juba 53,1 %.[8]

Need monopolistlikud organisatsioonid püüdsid kaupu (peamiselt põllumajandussaadusi) kokku osta madalate hindadega ja realiseerida neid kõrgete hindadega, mistõttu tekkisid hinnakäärid väikekaubatootjate (peamiselt põllumajanduse) kahjuks ja suur osa rahvatulust langes kapitalistidele.

Monopolistlike kaubandusettevõtete tekkimine ja areng ei toimunud ilma võitluseta. Nende ettevõtete arenguteed tähistas sadade väikeste kaubandusettevõtete maksejõuetus ja pankrotti jäämine.

Nii vähenes ajavahemikul 1920—1924 IV järgu kaubandusettevõtete arv märgatavalt.

Tööstus- ja kaubandusmonopolid püüdsid kõigi meetodite ja abinõudega välja lülitada iseseisvat hulgikaubandust ning allutada endale juriidiliselt veel iseseisvaid väikekaupmehi jae- ja hulgikaubanduses. Seal, kus see ei õnnestunud, püüti need ettevõtted «jõudude vaba mängu kaudu» surnuks konkureerida.[9]

Järelikult toimus Eestis kaubanduslik tegevus tingimustes, mida iseloomustasid spekulatsioon ja konkurentsivõitlus, kapitalistliku tootmise anarhia ja majanduskriisid. Peamiseks eesmärgiks ei olnud tarbija vajaduste rahuldamine, vaid suurema kaubandusliku kasumi saamine.

Kodanlikus Eestis jätkus kapitalistlike tootmissuhete arenemisega siseturu laienemine ja väikeste killustatud kohalike turgude liitumine üle-eestimaaliseks siseturuks. Uute raudteede ehitamine ja autotranspordi arenemine soodustasid ikka uute nn. kolgasrajoonide kaasakiskumist turusuhetesse. Sellest annab tunnistust erinevate rajoonide turuhindade kõrvutamine (vt. tabel 4).

---

[8] See suurkapitalistlik firma tegutses põllumajandusliku kooperatsiooni sildi all, allutades endale kohalikud piimatalitused.

[9] Kapitalistlike ettevõtete konkurentsi ja seal toimunud mahhinatsioone on üksikasjalikumalt käsitletud tolleaegsetes ajalehtedes.

Tabel 4

Mõnede toidukaupade turuhinnad Eesti linnades (Tallinna turg = 100)

	Rukkijahu			Lauavõi			Tangud			Sealiha			Leib		
	1922	1930	1940	1922	1930	1940	1922	1930	1940	1922	1930	1940	1922	1930	1940
1. Tallinn	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
2. Paldiski	93	66	102	94	—	98	91	74	80	112	85	93	100	100	100
3. Rakvere	72	74	100	85	107	102	73	84	68	108	97	93	90	94	91
4. Narva	83	71	100	100	97	99	100	76	70	116	90	101	81	94	91
5. Paide	83	83	93	82	109	96	73	84	70	79	89	—	90	100	91
6. Haapsalu	64	74	95	85	100	88	91	95	75	100	97	—	84	106	91
7. Tartu	76	72	100	75	89	98	68	69	68	92	72	93	84	94	91
8. Viljandi	79	78	108	77	77	98	77	79	100	—	91	90	87	100	91
9. Pärnu	75	73	94	75	100	100	82	74	90	116	102	85	84	100	91
10. Võru	74	77	98	79	86	98	59	71	—	92	91	89	97	118	—
11. Valga	78	76	100	88	101	98	82	66	75	83	98	97	100	100	100
12. Kuressaare		75	103	78	98	98				79		79			

Tabelis toodud viie tähtsama põllumajandussaaduse turuartikli andmed iseloomustavad hindade võrdsustumise tendentsi kohalikel turgudel. Isegi sellistel «kolkaturgudel», nagu Kuressaare, Võru ja Paide, olid hinnad tunduvalt lähenenud Tallinna turu hindadele. Analoogiline oli olukord ka teiste põllumajandussaaduste hindadega (kartul, aedja juurvili, piim, kalad jne.). Eriti selgesti nähtub see hindade taseme ühtlustumine rukkijahu, või ja sealiha, s. t. niisuguste kaupade puhul, mida oli suhteliselt kergem transportida ja mida transporditigi turgudele, kus hind oli kõrgem ja konjunktuur soodsam. Ühtlasi oligi see asjaolu põhiliseks kaupade hindade kujunemisel siseturul.

Koos siseturu laienemisega tihenes ka kaubandusvõrk [10], kõikudes üksikutel aastatel 7300—11 000 ettevõtte vahel (statsionaarne kaubandusvõrk). Seda dünaamikat iseloomustab üksikasjalikumalt joonis 11 (vt. lk. 134).

Ilmselt oli kodanlikus Eestis tegemist liigselt paisutatud kaubandusvõrguga, eriti linnades, kus iga kaubandusettevõte teenindas keskmiselt umbes 40 inimest. Seda kaubandusvõrgu «inflatsiooni» (kodanlike teoreetikute terminoloogia järgi) pidid tunnistama ka kaubanduslikud ringkonnad, kes hiilisid sellest probleemist lihtsalt mööda arutlusega, et «tegelikus elus toimub kaupluste arvu loomulik kohanemisprotsess vastavalt rahvamajanduse vajadustele». Seda seisukohta täiendati ettepanekutega tõkestada uute «nõrkade ettevõtete avamist ja saamatu ning oskamatu elemendi siirdumist kaubanduse alale», soovitades selleks uute kaupluste avajate kaubandusliku kutseoskuse kontrollimist ja vastavate eksamite sooritamist. Et kaupluste arvu «kohanemine tegeliku eluga» toimus kiiresti, seda tõestab kas või see, et igal aastal lõpetas Kaubandus-

---

[10] Erakaubanduse kohta esitatud kokkuvõtted rajanevad «Kaubandus-Tööstuskoja Teataja» andmeil, kooperatiivse kaubanduse osas on kasutatud Ühistegevuskoja Aastaraamatute andmeid ning kohati ka Eesti aadressraamatut. Sellele vaatamata peab tunnistama kaubandusettevõtete arvu ebatäpseks, sest osa erakaubanduse ettevõtetest (ligi 8 %) ennast ei registreerinud. Samuti ei kuulunud osa tarbijate kooperatiive ei Ühistegelikule Liidule ega ETK-ile. Ka puuduvad andmed liikuva kaubanduse kohta. Teiselt poolt esineb ettevõtteid, mida kasutatud andmete allikais on aasta jooksul 2—3 korda arvestatud (näiteks kaupade sortiment dikteeris kahe äritunnistuse võtmist ühe äri peale, kui ettevõtja vahetas aasta jooksul äritunnistuse järku jne.), kuid arhiivimaterjali korraldamatuse tõttu pole võimalik neid asjaolusid käesolevas uuringus arvestada.

tööstuskojas registreeritud äridest 1000—2000 kauplust (s. t. 10—20 % kaubandusvõrgust) oma tegevuse. Kõik see näitas kaupmeeste teravat konkurentsi, mille tulemusel paljud kaubandusettevõtted läksid pankrotti ning suleti. Kuid asemele ilmus uusi «õnneotsijaid», kes tahtsid oma kogutud veeringud kauplemisega kasulikult ära kasutada. Nad võtsid pankrotistunud äri üle ja väliselt jäi mulje, nagu kulgeks kaubanduslik tegevus normaalselt. Veel paremini tõestab konkurentsi pingelisust kaubandusettevõtete «keskmine eluiga», mis Eestis 1928. a. asutatud kaubandusettevõtetel oli järgmine: (vt. tabel 5).

Tabel 5

Kaubandusettevõtete keskmine tegutsemisiga kodanlikus Eestis 1928.—1938. a. (%-des)

Tegutsemisaeg aastates	Toiduainete kauplused	Tualett- ja rõivastusesemete kauplused	Tehnikakaupade kauplused
1	100,0	100,0	100,0
2	62,0	56,2	65,0
3	29,2	53,1	50,7
4	19,3	45,2	43,9
5	13,1	25,8	38,1
6	9,8	19,3	31,2
7	7,9	17,6	28,0
8	4,8	16,2	20,4
9	3,8	15,9	18,8
10	2,7	13,0	14,2

Nagu tabeli andmed selgelt näitavad, oli esimene eluaasta paljudele kauplustele otsustava tähtsusega. Ligi 40 % toiduainete, 34 % tualett- ja rõivastusesemete ning 35 % tehnikakaupade kauplustest läks hingusele üheaastase tegevuse järel. Viie aasta «tegevusjuubelit» võis pühitseda ainult 9,8 % toiduainete, ligi 20 % tualett- ja rõivastusesemete ning üle 31 % tehnikakaupade kauplustest. Kümneaastase vanuse saavutas toiduainete kauplustest ainult 2,7 %, tualett- ja rõivastusesemete kauplustest 13 % ning tehnikakaupade kauplustest 14,2 %. Nagu näitas kaubandus-tööstuskoja statistika oli kogu kaubandusvõrgus kaubandusettevõtete iga keskmiselt 4 aastat. Sealjuures oli

ettevõtteid, mis püsisid aastakümneid, ja niisuguseid, mis ei suutnud ühtegi aastat tegutseda.

Eraettevõtluse loodud kaubandusettevõtete enamiku elujõuetust tunnistab ka jaekäibe suurus kodanlikus Eestis. Ehkki täpsed andmed käibe kohta puuduvad (välja arvatud 1936. a.), siiski võib üksikute märkmete põhjal arvata, et siseturu maht jaekaubanduses kõikus üksikutel aastatel 150—250 miljoni krooni piires. Üksikutel aastatel oli see väga erisugune, vähenedes tunduvalt kriisiaastatel. Eri tegevusaladel oli siseturu ulatus veelgi muutlikum. Nii näiteks langes kangaskaupade käive siseturul ajavahemikul 1929—1932 20,7 miljonilt kroonilt 14,7 miljonile kroonile, s. t. 29 %, põllumajandussaaduste rahaline käive aga samal ajal ligemale 44 %. Arusaadavalt tingis taoline käibe kõikumine paljude kaubandusettevõtete maksujõuetuse. Konjunktuuri paranemine aga suurendas kaubanduslikku ettevõtlust, eriti aga spekulatsiooni, mis tõotas suuri kasumeid.

Monopolide kujunemisega kaasnes hindade tunduv tõstmine siseturul ja monopolistlike firmade kasumi suurenemine. Kõrged hinnad siseturul võimaldasid monopolidel arendada ka eksporti madalamate hindadega. Käesoleva ülevaate eesmärgiks pole selgitada hindade vahekorra probleeme välis- ja siseturul. On küllaldane vaid märkida, et kriisiaastail 1932—1933 ja vahetult neile järgnevail aastail maksid eksporditavad põllumajandussaadused Eesti siseturul rohkem kui välismaal. Sõltuvus välisostjaist sundis kodanlikke võimumehi eesti töötajailt võtma liigsed paarkümmend senti kilogrammilt, et eksporthindu vajalikul kõrgusel hoida. See hinnavahe maksti monopolistlikele liitudele juurde preemiate, juurdemaksude ja igasuguste muude andamite näol. See oli kodanliku Eesti tootlike jõudude armetu majandamise loogiliseks ja seaduspäraseks tulemuseks. Täiendavalt tuleb märkida, et monopolide võimutsemist siseturul soodustas kodanliku valitsuse tollipoliitika. Samal ajal kui äri-, tööstus- ja puhtakasumaksu vähendati, tõusis tunduvalt kaudsete maksude koorem. Tollimaksud tõusid ajavahemikul 1921—1929 6 miljonilt kroonilt 20 miljoni kroonini ja aktsiisitulud 1,3 miljonilt kroonilt 4,9 miljoni kroonini. Kaudsete maksude tõus aga tähendas toidu- ja tarbekaupade kallinemist. Selle all kannatasid rahvahulgad, võitis aga käputäis kapitaliste.

Kodanliku võimu viimastel aastatel Eestis toimus finantskapitali kokkukasvamine riiklike võimuorganitega.

Põllumajandussaaduste turustamine anti riiklik-monopolistlike koondiste («Võieksport», «Lihaeksport» jt.)[11] kätte. Vähemagi konkurentsi puudumise tõttu oli nende monopolide juhtidel — «Isamaaliidu» tegelastel — võimalik ajada sellist hinnapoliitikat, mis tagas neile endile ja nende kohapealsetele agentidele — suurtalunikele — maksimaalseid kasumeid töötavate talupoegade ja linnaelanike arvel.

Suurkapitalistlikud firmad püüdsid vabaneda väikekaupmeeste konkurentsist ka sel teel, et nõudsid ajakirjanduses kaubandusettevõtete arvu piiramist. Nii näiteks kirjutati 1934. a. «Ühistegelikes Uudistes» nr. 9:

«Praegusel tööpuuduse ajajärgul ja laialdaste rahvakihtide vaesumise tagajärjel on kaubitsemine muutunud selleks alaks, kus igaüks, kellele ta elukutse valik on ebaõnnestunud või keda on tabanud õnnetus tööta jäämisega, loodab endale kõige kergema vaeva, vähema raha, puudulikumate teadmistega ülalpidamist teenida. Kaubandusega tegeleb seetõttu mitu korda rohkem elanikke, kui see normaalaegadel ja normaalolukorras üldse mõeldav on. Sellest tulebki, et kaubad käivad läbi väga paljude käte, enne kui nad jõuavad tootjalt tarbijani. Suur vaheltkaubitsejate ja ühepäevakaupmeeste pere ongi see, kes teeb kaubad tarbijaskonnale kalliks. Rahvamajanduslikust seisukohast on hädavajalik, et vahetalitus kaupade turustamisel reguleeritaks ja ülearune, kahjulik element kaubanduslikust vahetalitusest likvideeritaks».

See lühike väljavõte näitab kujukalt kodanliku Eesti kaubanduse iseloomu ja korraldust. Leidmata tööd ja muid teenimisvõimalusi, püüdsid inimesed hankida elatusvahendeid kaubanduslikust tegevusest. Oli ju endiste talupoegade ja käsitööliste proletariseerumine raskendatud, sest eksisteeris juba mitmetuhandeline krooniliselt töötute armee.[12]

Seda probleemi pole käsitletud Eesti kodanlikus kirjanduses, samuti puuduvad ka vastavad statistilised andmed küsimuse üksikasjalikumaks uurimiseks. Teatava pildi ja

---

[11] Nende koondiste tegevusest tuleb juttu allpool.

[12] Kuni 1931. a. oli töötatöölisi registreeritud tööbörsil iga aasta keskmiselt 4000—4500 (suvekuudel langes kuni 2000-ni, talvekuudel tõusis kuni 10 000-ni). Majanduskriisi aastail tõusis registreeritud töötute arv kuni 27 000-ni. Pärast 1934. a. stabiliseerus olukord uuesti kriisieelsele tasemele. Järelikult oli kodanlikus Eestis isegi kõrgkonjunktuuri ajal töötute armee 1—2 % aktiivsest elanikkonnast.

selle põhjal ka mõningaid järeldusi väikekaupmeeste olukorrast kodanlikus Eestis annab meile 1936. a. majandusloendus. Seal leiduvate andmete põhjal on koostatud tabel 6.[13]

Tabel 6

Jaekaubandus Eestis 1936. aastal

	Firmade arv		Ettevõtete arv		Töötajate arv		Käive (milj. kr.)	
	absoluut-arv	%	absoluut-arv	%	absoluut-arv	%	absoluut-arv	%
1. Kääbus-ettevõtted	3349	30,9	3349	29,5	4063	17,2	8,5	4,8
2. Väikeette-võtted	7242	66,6	7242	63,5	16670	70,4	117,2	66,5
3. Keskette-võtted	194	1,8	418	3,7	1572	6,6	16,8	9,5
4. Suurette-võtted	76	0,7	378	3,3	1389	5,8	33,7	19,2
Kokku	10861	100,0	11387	100,0	23694	100,0	176,2	100,0

Nagu näeme, oli 97,5 % firmadest kääbus- ja väikeettevõtted, kellele kuulus 10 591 kaubandusettevõtet ehk 93,0 % jaevõrgust. Töötajaid oli seal 87,6 % kaubandustöötajate üldarvust ja käive moodustas üldkäibest 71,3 %. Samaaegselt kuulus kapitalistlikele suurettevõtetele (moodustasid 0,7 % firmade üldarvust) 3,3 % kaubandusvõrgust, seal töötas 5,8 % töötajaist ja nende käive oli 19,2 %.

[13] Tabeli koostamisel loeti kääbusettevõteteks kõik IV ja V järgu kaubandusettevõtted. Väikeettevõteteks loeti kõik ühe kauplusega firmad, keskettevõtteiks loeti kõik 2—3 kauplusega organisatsioonid, firmad 4 ja rohkem kauplusega loeti suurettevõtteiks. Autor on teadlik sellise liigituse puudulikkusest, kuid olemasolevad andmed ei võimalda täpsemat liigitamist. Kodanliku statistika puudulikkust näitab järjekordselt käesolev tabel. Möödumine vaikides IV ja V järgu kaubandusettevõtetest kui «tähtsusetutest» majanduselus, ehkki nende arv moodustas kaubandusvõrgus ligi 30%, tähendas komplitseeritud sotsiaalse probleemi kinnimätsimist. Ajalehe veergudelt võib mõnikord leida ainult konstateeriva iseloomuga märkmeid, et «seal tegutsesid «pisikauplejad», kes, olles enamuses vaesed inimesed, teenivad mõne paari sokkide, tuhvlite jne. müügiga oma igapäevast väikest ülalpidamist...»

Kodanlikud allikad näitavad küll veel «iseseisvate» kaupmeeste suurt tähtsust jaekäibes, kuid siin tuleb silmas pidada kodanlike allikate puudulikkust, mis ei võimalda täpselt eraldada palgalist tööjõudu kasutavaid keskmise suurusega ettevõtteid ainult kaupmehe ja tema perekonnaliikmete tööle rajatud «ettevõtetest». Viimaste sissetulekud olid sagedasti väiksemad lihttöölise omast ja nende tegelemine kauplemisega on seletatav sellega, et neil polnud võimalik leida teisi ülalpidamise allikaid. Väga piltlikud on seejuures majandusloenduse andmed kaubandusettevõtete rühmituse kohta aastakäibe alusel. Selle järgi oli 82 %-l kaubandusvõrgust maksimaalne aastakäive 20 000 kr., s. t. kaupmehe ülalpidamisele langes iga kuu ligi 160 kr. Seejuures aga ei tohi unustada, et 41 %-le kaubandusvõrgust oli maksimaalne aastakäive 5000 kr., s. t. kaupmehe ülalpidamiseks jäi iga kuu umbes 40 kr.

Majanduskriisi ajal vähenes taoliste ettevõtete käive eriti märgatavalt. Kriis avaldas väikekaupmeeste elatustasemele niisamasugust mõju nagu töötatöölistele. Paljud väikekaupmehed olid seetõttu solidaarsed töölistega ja toetasid neid võlgu müügiga, toidukaupade andmisega streikide ajal jne. Oma elatusminimumi saavutamiseks tuli väikekaupmeestel koos oma perekonnaliikmetega töötada päevas 12 tundi ja isegi rohkem.

Sellega on seletatav ka väikeste kaubandusettevõtete erakordselt lühike eluiga kodanlikus Eestis. Kaubandusettevõtete üldarv jäi siiski endiseks või koguni kasvas, see tõendas aga ainult töövõimaluste leidmise raskust, mis suunas kaubandusalale ikka uusi inimesi. Selle kohta on 1930. aastal tabavalt kirjutatud Kaubandus-Tööstuskoja Teatajas: «Töötute arv kasvas, inimesed elatusvahendite hankimiseks otsisid igasuguseid vahendeid, «vürts- ja moekaubapoode» tekkis nagu seeni. Kuid nad kadusid sama kiiresti nagu nad tõusidki.» Seda olukorda näitab ka tabel 7.

Tabel näitab ilmekalt kaubandusala töötajate arvu tunduvalt kiiremat kasvu, kui seda oli teistes rahvamajandusharudes. Ajavahemikul 1897—1934 kaubandustöötajate arv peaaegu kahekordistus (188 %), teistel aladel kasvas see samal ajal ainult 16 %, põllumajanduses koguni vähenes 4 %. Analoogiline tendents nähtub ka kaubandusala töötajate osatähtsuses elanikkonna üldarvus ja aktiivses rahvastikus. Tabel näitab kujukalt ka kaubandusaparaadi

Kaubandustöötajate osa Eesti rahvamajanduses

Näitajad	Mõõtühik	1897	1922	1934
Rahvastiku arvu kasv	%	100,0	106	116
Tööstuse alal tegutsevate isikute arvu kasv	%	100,0	114	129
Põllumajanduse alal tegutsevate isikute arvu kasv	%	100,0	94,5	96
Kaubanduse alal tegutsevate isikute ja nende perekonnaliikmete arv	absol. arv	29 550	46 326	55 569
Kaubanduse alal tegutsevate isikute arvu kasv	%	100,0	156	188
Kaubanduse alal töötajate osatähtsus elanikkonna üldarvus	%	3,1	4,5	5,1
Kaubanduse alal töötajate osatähtsus töötajate arvus	%	9,2	10,6	11,8
Elanike arv ühe kaubandusalal tegutseja kohta	absol. arv	32	22	20

liigset paisutamist ja selle tendentsi edasist süvenemist kodanlikus Eestis. Asjaolu, et 1897. a. tuli iga kaubanduse alal tegutseja kohta 32 inimest ja 1934. a. 20 inimest, annab ühelt poolt tunnistust teravast konkurentsist ja teiselt poolt rahvamajanduslikust pillamisest, sest kogu selle paisutatud kaubandusaparaadi kulud pidi lõppkokkuvõttes katma ikkagi tarbija.

Võitlus elatustaseme pärast tingis aga ka väikekaupmeeste omavahelise konkurentsi ja nõudis neilt üha uute teenindamisvormide rakendamist. Nad nuputasid tarbijate teenindamiseks välja uusi rafineeritud meetodeid, mis tegelikult kujunesid tihtipeale töötajate tüssamiseks (müük järelmaksuga, kingituste andmine kindlatele klientidele, «pealekauba» andmine jne.). «Kaubandus-tööstuskoja Teataja» avaldas kaupmeestele «äriliste algteadmiste» andmiseks erakaubandusele iseloomulikud ärimehe põhitõed. Nii kuulub põhitõdede hulka õpetus «... müüa alati kallimalt... Kui te müüte liiga odavasti, siis on see tähenduseks, et te ei oska müüa... Harilikud ja lihtsad kaubad muutuvad

TRÜ Raamatukogu

eriliseks mõne uue kaubamärgi pealepanemisega. Peale selle võimaldab uute nimede leidmine kaubale tunduvalt suurendada nõudmist» jne.

Ülaltoodus väljenduvad küllaldase selgusega kapitalistliku kaubanduse parasiitlik iseloom, tema eesmärk ja selle saavutamise teed. Väike- ja keskkaupmeeste konkurentsivõitlust kasutasid monopolid oma huvides. Eriti suurt mõju hakkasid nad avaldama kauba sortimendile standardkaupade, nn. markkaupade süsteemi kaudu, samuti jaehindade ja hinnatäiendite kaudu.[14]

Et kaubanduslik tegevus ei kindlustanud enam paljudele väikekaupmeestele eksisteerimiseks vajalikke tulusid, siis püüdsid nad täiendavaid sissetulekuid saada kõrvaltegevuse kaudu. Eriti maal kohtame palju taolisi väikekaupmehi, kes tegelesid peale kaubanduse ka mitmesuguste teiste töödega. Nii püüdsid ka väikekäsitöölised vabaneda monopolide ja suuremate kapitalistlike tööstusettevõtete survest sel teel, et hakkasid oma tootliku tegevuse kõrval sooritama hulgi- ja jaekaubandusoperatsioone.

Kaubandusvõrgus tegutsevate isikute sotsiaalset koosseisu näitab tabel 8.[15]

---

[14] Kodanliku Eesti turul toimisid kapitalismi seaduspärasused, mille järgi kauba hind kujuneb stiihiliselt vastavalt nõudmise ja pakkumise vahekorrale. Kauba hinnad, eriti põllumajandussaaduste hinnad, sõltusid kodanlikus Eestis suurel määral maailmaturu konjunktuurist. Kodanliku Eesti statistika liigitas hinnad suurmüügihindadeks ja turuhindadeks, mis kujutasid endast vastavalt hulgihindu ja jaehindu. Maailmaturu konjunktuur avaldas eelkõige mõju suurmüügihindadele, mille kaudu mõju kandus edasi turuhindadele. Nõudmise ja pakkumise vahekorra määras paljudele kaupadele (näiteks mõningad toidukaubad) ka põllumajandusaasta iseloom ja tootmise sesoonsus. Teatavat reguleerivat osa hindade suhtes etendasid ka organiseeritud kaupmeeskonna kokkulepped. Mõned kaupmehed tõstsid kodanlikus Eestis üles ka kindlate hindade küsimuse. Tegelikult aga võisid ühe ja sama kauba hinnad eri kauplustes tunduvalt erineda. Kaupmehed, kelle sihiks oli vaid kasulikult müüa, korraldasid oma äritegevust (sealhulgas ka hindu) nii, kuidas nad seda ise õigeks pidasid. Paljud kaupmehed praktiseerisid sellist meetodit, et määrasid kaubale esialgselt kõrgema hinna, et võimaldada ostjale tingimist, seejärel aga andsid kauba «odavamalt» ära (jättes ostjale sellise mulje). Tihti erinesid hinnad ka samas kaupluses sõltuvalt ostupartii suurusest, ostumaksu iseloomust (kas kohe sularahas või võlgu) jne. See oli ka üks põhjustest, miks kodanlikus Eestis ei suudetud hinnalipikute väljapaneku süsteemi tegelikult rakendada.

[15] Siinjuures tuleb märkida, et kaubanduses tegutsevate isikute absoluutarvud üksikute aastate kohta pole hästi võrreldavad, sest läbi-

Tabel 8

Kaubanduses tegutsevate isikute sotsiaalne koosseis (%-des)

Sotsiaalne grupp	1922	1934	1936
1. Peremehed ja nende perekonnaliikmed	53,4	46,9	39,4
2. Palgata töötavad isikud	4,6	4,1	11,4
3. Töölised ja teenistujad	23,4	28,1	38,0
4. Ametnikud	18,6	20,7	10,0
5. Muud	—	0,2	1,2
kokku	100,0	100,0	100,0

Tabel näitab ilmekalt olulisi muudatusi, mis toimusid kaubanduses kodanliku võimu aastatel. Vähenes «iseseisvate» kaupmeeste osatähtsus kaubanduses tegutsevate isikute üldarvus. Kui see 1922. a. oli veel 53,4 %, siis 1934. a. ulatus see 46,9 %-ni ja 1936. a. langes juba alla 40 %. Samaaegselt tõusis märgatavalt nii palgata töötavate isikute osatähtsus (1922. a. 4,6 % ja 1936. a. üle 11 %) kui ka palgaliste töötajate osatähtsus (1922. a. 42 % ja 1936. a. 49,2 %). Need nihkumised annavad ühelt poolt tunnistust kaubanduskapitali kontsentreerumisprotsessist, teiselt poolt aga tööjõu ekspluateerimise süvenemisest.

See on kapitalismi tingimustes kaubanduse loomulik arengukäik. Nii suurkapitalistlikud kaubandusorganisatsioonid kui ka keskmised kaubandusettevõtted ei jätnud kasutamata ühtegi abinõu, et kasutada oma ettevõttes tegutsevaid töötajaid maksimaalse kaubandusliku kasumi saamiseks. Samaaegselt avaldati kaubandustöötajatele ja teenistujatele igakülgset ideoloogilist survet eraettevõtluse kasuks. Valitsev klass püüdis nendes äratada sellist illusiooni, et nende endi võimetest sõltub, kas nad ükskord saavad tegutseda iseseisvate hulgi- ja jaekaupmeestena või mitte. Selle ideoloogia alusel oli korraldatud

viidud loenduste alused on olnud iga kord mõneti erinevad. Kõige reaalsemad on 1936. a. andmed, kus spetsiaalselt käsitleti kaubandust. 1922. ja 1934. a. loenduse juures arvestati kaubanduse alla ka rida teenusettevõtteid (kinod, juuksurid jne.), mistõttu kaubanduses tegutsevate isikute arv näidati tegelikust suuremana. Paremini on aga kõrvutatavad sotsiaalsete gruppide osatähtsused, mille muutumine võimaldab teha olulisi järeldusi kaubanduses toimunud nihkumistest.

kutsealane ettevalmistus kaubanduses. See toimus enamasti kapitalistlikes, eelkõige aga monopolistlikes ettevõtetes. Siin õppisid õpilased ehk nn. poepoisid tundma kapitalistliku kaubanduse meetode ja spekuleerimise aluseid põhimõttel «homo homini lupus est».[16] Müüjaks ehk poeselliks sai tavaliselt pärast kolmeaastast õpiaega ärides. Õpilased said oma töö eest väga väikest palka, mis oli rohkem kui kolm korda väiksem müüja palgast. Sagedasti tuli neil töötada koguni ilma palgata. Et tööjõu pakkumine oli suur, siis võeti õpilaseks mitmesuguste psühhotehniliste katsete, keeleoskuse (nõutav oli kolme kohaliku keele valdamine) ja muude teadmiste alusel. Teadmiste poolest võrdsete kandidaatide korral eelistati meesõpilasi, eriti kauplustesse.

Kutsealast ettevalmistust saadi ka riigi poolt ülalpeetavates kaubanduslikes kutsekoolides (kommertskoolides), kus õpetamine toimus kooskõlas eramajanduse põhimõtetega, olles seejuures tugevasti natsionalistliku värvinguga. Analoogiline oli olukord ka kõrgema hariduse osas. Kaubanduse alal oli seda võimalik saada Tartu Ülikooli Majandusteaduskonnas.

Andmed selle kohta, kui palju kaupmehi erialase kooli oli lõpetanud või vastava kutse muul teel omandanud (kursuste abil, õpilastena jne.), pole kodanlikus statistikas olemas. Oletada võib aga, et vastav kutsetunnistus oli vähestel, sest mille muuga saaks põhjendada sagedaste müügioskuse omandamise, kaubatundmisalaste jne. kursuste korraldamist, samuti ulatuslikku poleemikat kaupmeeste väheste kaubandusalaste teadmiste küsimustes. Eriti käib see väikekaupmeeste kohta.

Ainult väike osa kaubandustöötajaist oli organiseeritud mitmesugustesse ametiühingutesse, millest enamik oli kodanluse mõju all. Valitsev klass kasutas ametiühinguid teatavasti tööliskiassi ühtsuse killustamiseks ja kaubandustöötajate allutamiseks kapitalistide huvidele. Seepärast olid ainult vähesed kaubandustöötajad klassiteadlikud ja kuulusid EKP ridadesse (näiteks endine ENSV kaubandusminister A. Hansen, ETKVL-i esimese juhatuse esimees E. Vinter jt.).

Sõja puhkemine 1939. a. septembris muutis ka kodanliku Eesti kaubanduse olukorda. Sõja puhkemisega tuli jaekau-

[16] «Inimene on inimesele hunt».

bandusel soetada puutumatuid tagavarasid. Jaekaubandusettevõtted, kes kasutasid kaubakrediite, olid kohustatud need kiires korras tasuma ning ostma sularaha eest. Kuigi sõja esimesed kuud näitasid käivete suurenemist, mis oli tingitud sellest, et tarbijaskond soetas endale rohkem tagavarasid, ei suurenenud 1939. a. üldkäive kuigi palju. Kaubahinnad tõusid, uute kaupade hankimisel tulid ilmsiks raskused, impordi vähenemisega kadus osa kaupu üldse siseturult. Järelmaksuga müük lõpetati ning et ostjaskonnal puudus vaba raha, siis jäi osa hinnalisemaid kaupu müümata. Rohkem nõutavate kaupade osas aga esines «ostupalavik», [17] mis kestis suhteliselt lühikest aega (umbes üks kuu). Rida riiklikke korraldusi (suhkrukaartide kehtestamine, puutumata tagavarade soetamise kohustus, viinamüügi kitsendamine, müügilimiidi määramine taimevõile jms.) pidurdas spekulatsiooni ulatuslikku arengut ja tagas elanike enam-vähem korrapärase varustamise kaupadega. Seetõttu ostupalavik 1939. a. oktoobris vaibus. Seejuures vähenes mõistetavalt tšekisüsteemiga reguleeritavate kaupade, nagu suhkur ja petrooleum, koguseline käive. Erakordselt lumerohke talv takistas sageli kaupade kohalevedu maakauplustesse ning suurendas veokulusid. Käibe vähenemine tingis paljude kaubandusettevõtete tegevuse lõpetamise. Näiteks 1940. aastaks lunastati Tallinnas ligi 100, Pärnus umbes 50 ja Narvas ligemale 30 äritunnistust vähem. Analoogilist pilti võis täheldada ka mujal.

[17] Näiteks ostis Järvamaal keegi ostja 1939. a. septembris korraga 48 kotti soola, teine ostja aga 8 õmblusmasinat, kolmas 39 m pikkuse kanga naiste mantliriiet jne. Taolisi nähteid esines ka mujal, peamiselt linnalises kaubandusvõrgus.

III peatükk

KAUBANDUSVÕRK JA KAUBAKÄIVE

1. Kaubandusvõrgu areng ja paiknemine

Kaubandusvõrgu tihedus ja arengu dünaamika XX sajandi algul ei olnud kogu Eestis ühesugune, nagu seda näitavad tabeli 9 andmed.[1]

Tabel 9

Kaubandusettevõtete arv ja tihedus Eestis.

	1900		1913	
	kaubandus-ettevõtete arv	elanikke 1 ettevõtte kohta	kaubandus-ettevõtete arv	elanikke 1 ettevõtte kohta
Harjumaa	1020	155	2309	82
Virumaa	752	198	1074	149
Järvamaa	176	303	222	247
Läänemaa	172	485	289	276
Kokku Põhja-Eestis	2120	210	3894	122
Tartumaa	1087	169	1736	104
Pärnumaa	490	192	847	111
Viljandimaa	273	365	478	184
Saaremaa	223	227	228	236
Võrumaa	273	335	478	194
Kokku Lõuna-Eestis	2346	278	3767	135
Üldse Eestis	4466	218	7661	129

[1] Tolleaegsete administratiivpiiride mõnesugune erinevus ei võimalda siin arvestada Valga linna ja selle ümbruskonna kaubandus-

Nimetatud muutused kaubandusvõrgus ja kaubakäibes ei toimunud kogu Eestis ühteviisi. Kaubandusvõrk suurenes eriti kiiresti Põhja-Eestis (61 %). Maakohtadest laienes kaubandusvõrk kõige kiiremini Harjumaal (127 %). Vahetult Esimese maailmasõja eel arenes eriti Tallinnas hoogne ehitustegevus ja kasvas tööliste arv ehitatavate tehaste ning paljude olemasolevate ettevõtete laiendamise arvel. Selle tõttu suurenes kaubandusvõrk Tallinnas peaaegu 2,5-kordseks. Üldreeglina kasvas kaubandusvõrk kiiremini nendes maakondades, kus asusid suuremad linnad. Viimased olid juba majanduse üldise arengu tulemusena kujunenud kaubandusettevõtete kontsentreerumisalaks, nagu seda näitab ka tabel 10.

Andmetest nähtub ilmekalt (koos kaubandusvõrgu üldise laienemisega) kaubandusvõrgu kontsentreerumine linnadesse. Eriti kõrge kontsentreerumisaste on Harjumaal, tänu Tallinnale, kuhu 1900. aastal oli koondunud ligemale 19 % Eesti ala kaubandusvõrgust (elanikest aga elas Tallinnas ligikaudu 7 %) ja 1913. a. juba üle 25 % (elanikest aga umbes 10 %). Analoogilist arengutendentsi näeme ka teiste maakondade ja linnade juures. On küllaldane märkida, et 1897. a. rahvaloenduse andmeil elas Eesti ala linnades ligemale 20 % rahvastikust, 1913. a. aga tõenäoliselt üle 23 % rahvastikust. Kaubandusvõrgust paiknes linnades vastavalt 57,8 % ja 64,5 %. Seetõttu tuli linnades XX sajandi algul iga 71 elaniku kohta üks kaubandusettevõte, kuna maal oli üks ettevõte 403 elaniku kohta. 1913. a. olid vastavad arvud 47 ja 276.

Linnade kaubandusvõrgu intensiivsem laienemine maa kaubandusvõrguga võrreldes oli eeskätt tingitud Eesti tööstuslikust arengust, mis eriti hoogustus Esimese maailmasõja eel ja tõi endaga kaasa linnaelanikkonna arvu suurenemise. Teiseks põhjuseks oli liiklusolude paranemine tiheda raudteevõrgu väljaehitamise tulemusena, mis võimaldas osal maaelanikest hõlpsamini kasutada linnalise kaubandusvõrgu teenuseid.

Seega paiknes maa ja linnade kaubandusvõrk ebaühtlaselt, olles tihedam Viljandi-, Tartu- ja Virumaal. Niisu-

---

võrgu suurust. Majandusteadlased hindasid nende kaubandusettevõtete arvu 155-le. Seega oli 1900. a. kaubandusettevõtteid Eesti alal 4621 ja 1913. a. rohkem kui 7800.

Tabel 10

Kaubandusvõrgu paiknemine Eestis ajavahemikul 1900—1913

	1900. a.					1913. a.				
	Linnades		Maal		Kokku kaubandus-ettevõtteid	Linnades		Maal		Kokku kaubandus-ettevõtteid
	Kaubandus-ettevõtete arv	%	Kaubandus-ettevõtete arv	%		Kaubandus-ettevõtete arv	%	Kaubandus-ettevõtete arv	%	
Harjumaa	843	82,6	177	17,4	1020	1989	86,1	320	13,9	2309
Virumaa	406	54,0	346	46,0	752	684	63,5	390	36,5	1074
Järvamaa	41	23,2	135	76,8	176	75	33,9	147	66,1	222
Läänemaa	36	20,9	136	79,1	172	107	37,0	182	63,0	289
Kokku Põhja-Eestis	1326	62,5	794	37,5	2120	2855	73,5	1039	26,5	3894
Tartumaa	660	60,8	427	39,2	1087	1089	63,0	647	37,0	1736
Pärnumaa	258	52,6	232	47,4	490	501	59,0	346	49,0	847
Viljandimaa	147	53,9	126	46,1	273	243	50,7	235	49,3	478
Saaremaa	98	44,0	125	56,0	223	109	47,7	119	52,3	228
Võrumaa	94	34,6	179	65,4	273	143	30,0	335	70,0	478
Kokku Lõuna-Eestis	1257	53,7	1089	46,3	2346	2085	55,2	1682	44,8	3767
Üldse:[2]	2583	57,8	1883	42,3	4466	4940	64,5	2721	35,5	7661

[2] Eespool nimetatud põhjustel on jäänud arvestamata Valgamaa kaubandusvõrk.

gune ebaühtlus on tüüpiline kapitalistlikule kaubandusvõrgule, sest kapitalismi tingimustes kujuneb kaubandusvõrk stiihiliselt keskmise kasumi ja konkurentsi seaduse alusel. Tähtsamateks teguriteks, mis peale nende objektiivsete majandusseaduste mõjutavad kapitalistliku kaubandusvõrgu arenemist, on teatud rajooni, maakonna majanduslik arengutase, tööstusliku ja põllumajandusliku elanikkonna suhe, elanike tihedus ja rajooni majanduslikust arengust tulenev elanikkonna ostuvõime, samuti teedevõrgu tihedus ja transpordivahendite iseloom. Linnade ja maa kaubandusvõrgu suhtele avaldasid mõju ka suured kaubanduskeskused. Näiteks Harjumaal oli kaubandusvõrk suhteliselt hõre, kuid selle põhjuseks oli Tallinna kui suure kaubanduskeskuse mõju, mis haaras oma orbiiti osa maakonna rahvastikust (81 % maakonna kaubandusettevõtetest oli kontsentreeritud Tallinna).

Kaubandusvõrgu suuruse dünaamikat ja struktuuri nihkumisi näitab tabel 11 ja detailsemalt joonis 11.

Toodud andmetest nähtub kaubandusvõrgu dünaamika, tema suurenemine ja kahanemine koos sisemise struktuuri muutumisega. See kõikumine oli vaieldamatult seoses kaubanduskonjunktuuri muutustega. Eriti tugev oli majanduskriiside mõju 1923.—1924. ja 1929.—1933. aastal, vähendades tunduvalt kaubandusettevõtete arvu. Kaubandusvõrgu dünaamika üldtendentsiks oli aga ettevõtete arvu kasv. See on tüüpiline kapitalistlikule kaubandusele. Kodanliku võimu lõppaastatel oli kaubandusvõrk ilmselt juba üle paisutatud, sest keskmine elanike arv kaubandusettevõtte kohta näitas pidevalt kahanemist. Ajavahemikul 1913—1936 vähenes elanike keskmise arv 21 % (1913. a. 124 ja 1936. a. 86 elanikku kaubandusettevõtte kohta).

Väike tarbijate arv, mis keskmiselt tuli ettevõtte kohta, ei võimaldanud küllaldaselt käivet arendada, teravdas konkurentsi ja raskendas kaubandusettevõtte töö korraldamist. Tegelikult oli klientuuri suurus küll erinev, olles suurtel ettevõtetel tunduvalt arvukam kui väikestel. See aga tähendas seda, et poodidel ja kioskitel ulatus tarbijate arv üksnes paarikümneni, mistõttu nende käive jäi minimaalseks ja nad ise väga tundlikeks konjunktuuri muutustele.

Küsimuse paremaks lahtimõtestamiseks ja tekkinud statsionaarse kaubandusvõrgu otstarbekuse määramiseks

	1913		1921	
	arv	osatähtsus %	arv	osatähtsus %
I järk	146	1,9	380	4,2
II järk	1432	18,7	1076	11,9
III järk	4842	63,2	5009	60,9
IV järk	1118	14,6	1583	17,5
V järk	123	1,6	497	5,5
Kokku	7661	100,0	9045	100,0

on oluline näidata, kuidas kaubandusvõrgu paiknemine vastas ostjaskonna nõudeile.

Selle probleemi selgitamise parimaks vahendiks on kartograafiline analüüs, sest see toob selgesti esile kontsentratsioonialad ning näitab tühimikke ja hajutatud alasid.

Kartograafiliseks analüüsimiseks kasutatakse jooniseid 3 ja 4, kuhu on kantud kõik statsionaarsed kaubandusettevõtted ekvivalentsetena (seisuga 1913. a. ja 1936. a.). Seejuures on üksikud maalised kaubandusettevõtted kantud kartogrammidele punktiga ja kaubanduskeskused sõõriga, mille pindalad on proportsionaalsed kaubandusettevõtete arvuga.

Kaardiskitsidest nähtub, et kaubandusettevõtete levikut Eestis iseloomustab 1912/13. ja 1936/37. a. kahesugune levikuvorm, ühelt poolt koondumine kesksetesse asulatesse, (s. t. linnadesse laiemas mõttes), moodustades nn. kaubanduskeskusi,[3] ja teiselt poolt hajali paiknevate maaliste kaubandusettevõtete olemasolu.

[3] Kaubanduskeskuse mõiste täpsemaks piiritlemiseks puuduvad kirjanduses küllaldased motiveeritud seisukohad ja seepärast ei püüta siinjuures täpselt seda mõistet defineerida, vaid võetakse aluseks matemaatiline kalkulatsioon, mille järgi kaubanduskeskusteks Eestis on arvestatud asustatud punktid, kus 1,5 km raadiusega alal on vähemalt 3 kaubandusettevõtet. Probleemi käsitluses on järgnevalt kaubanduskeskused omakorda jaotatud vastavalt üldisele keskuste liigitusele linnadeks, aleviteks ja asulateks.

Tabel 11

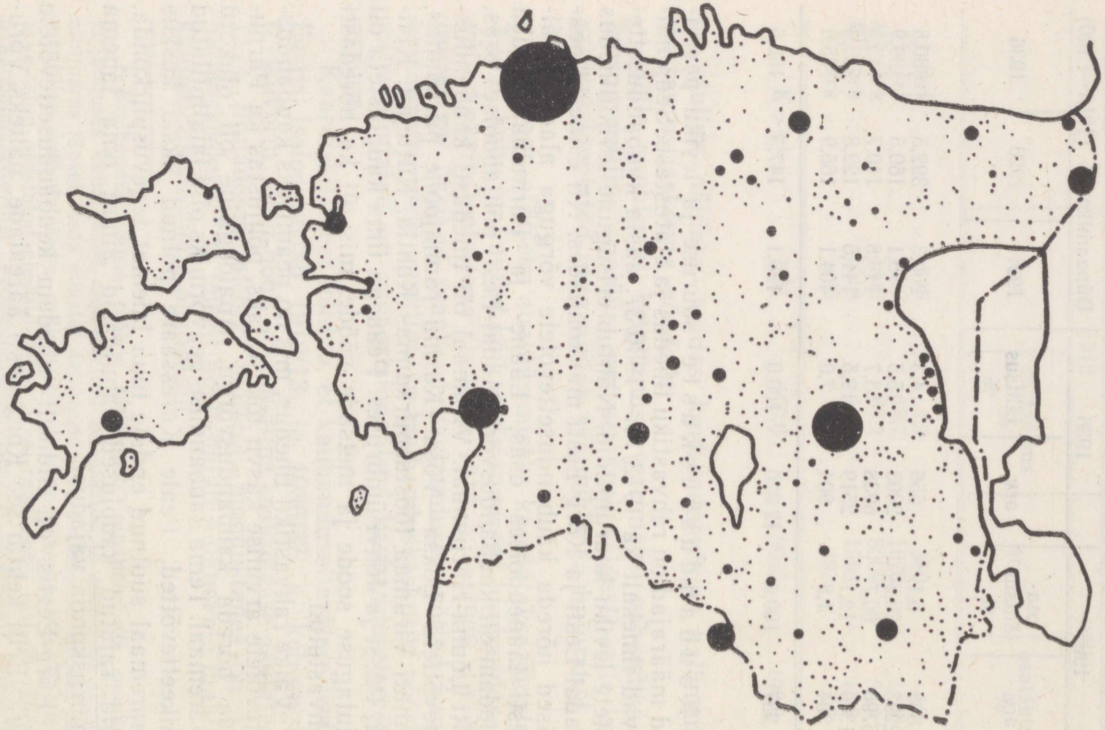
Eestis

1926		1936		Dünaamika % (1913 = 100)		
arv	osatähtsus %	arv	osatähtsus %	1921	1926	1936
573	5,1	556	4,3	260,3	392,5	380,8
2293	20,3	2003	15,5	75,1	160,5	139,9
6796	60,7	6938	53,7	113,8	140,7	143,3
1370	12,1	2519	19,5	141,6	122,8	225,3
204	1,8	904	7,0	404,1	165,9	735,0
11 237	100,0	12 920	100,0	128,1	147,5	168,6

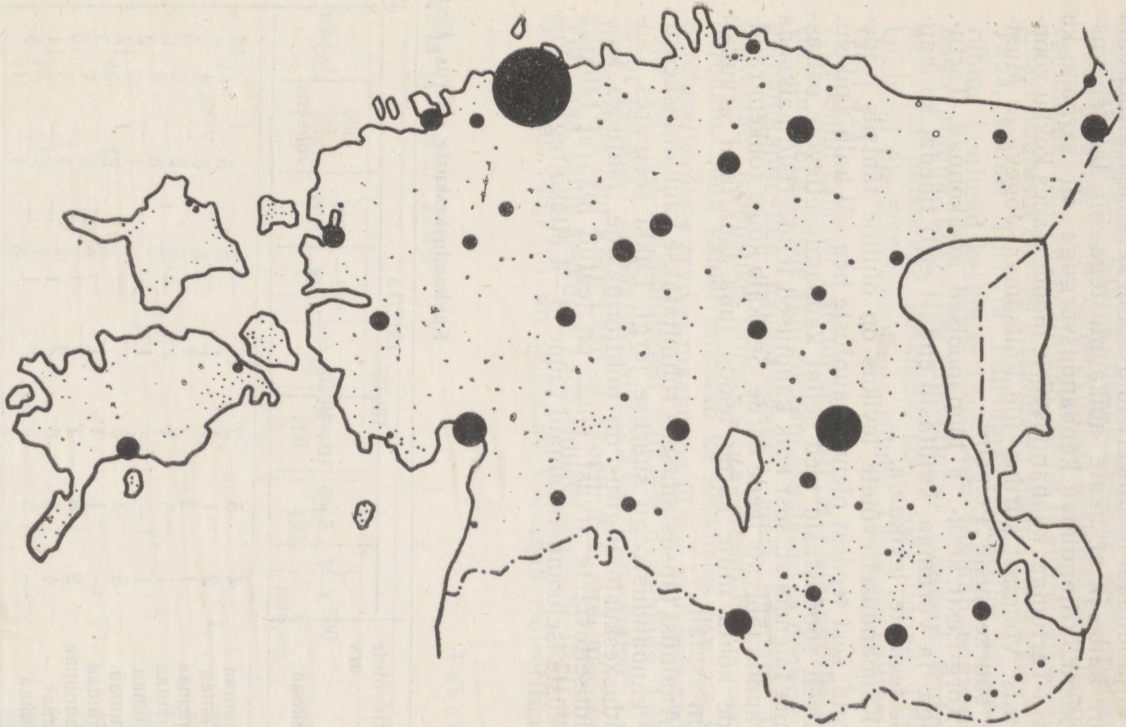
Kaubanduskeskuste suuruse ja leviku peamised määrajad on rahvastiku tihedus ja elatustase. Seda näitavad ilmekalt ka 1912/13.—1936/37. aasta kaubandusettevõtete leviku kaardipildid. Nähtub erisugune levikutihedus Madal-Eesti ja Kõrg-Eesti maakondades. Nii esinesid peamised hõreda kaubandusettevõtete võrguga alad Madal-Eesti läänepoolses osas, Lääne- ja Pärnumaal. Juba tihedam oli kaubandusvõrk Madal-Eesti põhjapoolses osas, eriti Lõuna-Harjumaal. Virumaal oli tihedasti kaubandusettevõtteid Loksa—Võsu—Käsmu rannajoone piirkonnas, samuti Virumaa tööstuspiirkonnas Kohtla, Küttejõu, Kiviõli, Püssi ja Jõhvi ümbruses. Peaaegu ilma kauplusteta oli Alutaguse soode ja metsade vööde, mis oli ka hõredasti rahvastatud.

Väike rahvastiku tihedus, mis on peamiseks kaubandusettevõtete arvulise kasvu tõkestajaks, põhjustas ka Pärnumaa hõreda kaubandusvõrgu. Analoogiline oli olukord Saaremaal. Tema kaubanduse peavormiks olid laialipillatud väikeettevõtted. Peale Kuressaare polnud ükski keskus Saaremaal suutnud endale luua laiemat tegevuspiirkonda, vaid rajatud kauplused rahuldasid ainult oma lähema ümbruskonna vajadusi.

Kõrg-Eestis oli üldiselt tihedam kaubandusettevõtete võrk. Eriti kehtib see Kõrg-Eesti äärealade, näiteks Võrumaa ja Järvamaa kohta. Tihedaim kaubandusettevõtete aglomeratsioon esines Järvamaal. Rohke keskuste ja tihe

Joonis 3. Kaubandusvõrk 1912.—1913. a.

Joonis 4. Kaubandusvõrk 1936.—1937. a.

kaupluste võrk andis kogu piirkonnale erilaadse kaubandussüdamiku ilme.

Viljandimaal domineerisid üksikud keskused, millel oma suure käibe ja arvukate abikauplustega oli lai tegevuspiirkond. Viljandimaa kaubandusvõrguga oli sarnane ka Põhja-Tartumaa kaubandusvõrk, moodustades kokku vööndi, mis Võhmast siirdus üle Põltsamaa, Jõgeva ja Mustvee suurkeskuste Peipsini.

Kõrg-Eesti kesk- ja lõunapoolsed maakonnad, Tartu-, Valga- ja Võrumaa, kujutasid endast eriti tihedat kaubandusettevõtete levikuala.

Kaubandusettevõtete levikus on oluline tähtsus teedevõrgul, sest teedest oleneb kaupluste hea või halb asukoht. Üldiselt soodustasid teed sellal kaubandusettevõte ostjaskonna laienemist, sest kõik kauplused tendeerisid paikneda piirkonda läbivate teede äärde. See käib kõige rohkem raudteede kohta, mille äärde tekkis juba tsaariajal arvukalt jaam-asulaid.

Analüüsi täpsustamiseks rühmitatakse kaubanduskeskused kaubandusvõrgu suuruse järgi. Ehkki seejuures kaubanduskeskuste liigitus on puhtformaalne, lähtudes kaubandusettevõtete arvust, siiski on teatud määral tabatud keskuste iseloomustavamaid tüüpe. 3—4 ettevõttega keskus

Kaubanduskeskuste suurus Eestis

Maakond \ Ettevõtete arv	1912/13							
	3—4	5—9	10—49	50—99	100—199	200—499	500 ja rohkem	kokku
Harjumaa	4	5	2	—	—	—	1	12
Järvamaa	2	1	1	1	—	—	—	6
Läänemaa	1	2	1	1	—	—	—	5
Pärnumaa	1	3	1	—	—	1	—	6
Saaremaa	1	—	—	1	—	—	—	2
Tartumaa	5	3	3	—	—	—	1	12
Valgamaa	—	1	1	1	—	—	—	3
Viljandimaa	2	6	1	—	1	—	—	10
Virumaa	4	3	6	—	1	—	—	14
Võrumaa	—	5	—	—	1	—	—	6
Kokku	20	29	17	4	3	1	2	76

oli pisikeskus, mis ei kujutanud endast alati alevikkugi, ning oli tugevalt maalise iseloomuga. Järgmisse, 5—9 ettevõttega keskusse kuulus enamik alevikke, eriti raudteejaamade ümbruses. 10—49 ettevõttega keskuste tüüpilisemaiks esindajaiks olid kääbuslinnad, alevid ja suuremad alevikud. Edasi kuulusid 50—99 ettevõttega rühma juba väikelinnad Tapa, Paide, Türi ja Põltsamaa. 100—199 ettevõttega rühma kuulusid keskmise suurusega «kolkalinnad». Järgmisse rühma (200—499 ettevõttega) kuulusid asukohalt paremini paiknevad keskmise suurusega linnad. Lõpuks kuulusid üle 500 ettevõttega rühma Tartu ja Tallinn (vt. tabel 12).

Toodud tabelist nähtub selgesti, et kaubanduskeskuste võrk on Kõrg-Eestis (kui rohkem asustatud ja domineeriva põllumajandusliku kaubatoodangu alal) tihedam, kuna halvemate looduslike tingimustega Madal-Eestis on see hõredam. Seda väidet kinnitab ka keskustes asuvate kaubandusettevõtete arvu ja maakonna üldise kaubandusvõrgu suhe. Nii oli maakondadest väiksem osatähtsus Läänemaal (44,4 %) ja Saaremaal (52,2 %), kuna suurema osatähtsusega olid Kõrg-Eesti maakonnad. Erandi moodustas Võrumaa, mille keskuste kaubandusvõrgu suhteliselt väike osatähtsus (45,7 %) on seletatav Võrumaa isoleeritusega

Tabel 12

1912/13 ja 1936/37. aastal

1936/37							
3—4	5—9	10—49	50—99	100—199	200—499	500 ja rohkem	kokku
14	6	6	—	1	—	1	28
2	3	5	3	—	—	—	13
6	2	3	—	1	—	—	12
8	5	5	—	—	1	—	19
3	1	—	—	1	—	—	5
16	15	5	—	—	—	1	37
7	2	2	—	—	1	—	12
7	4	3	1	—	1	—	16
16	13	7	—	—	2	—	38
11	4	6	—	1	—	—	22
90	55	42	4	4	5	2	202

ja soodsamate liiklusolude puudumisega ning sellest tingitud kesksete asulate võrgu hõredusest.

Selles üldises põhitões, et Kõrg-Eesti kaubanduskeskused olid maalise kaubandusvõrguga võrreldes suurema osatähtsusega, oli teiseks erandiks Harjumaa. See on tingitud Tallinna kaubandusettevõtete suurest arvust, sest Tallinna kaubanduslik mõju ulatus kogu Eestile.

Teise suurema kaubanduskeskuse Eestis moodustas Tartu. Ülejäänud kaubanduskeskuste võrk Eestis kujunes nende kahe suurema keskuse ümber, kusjuures suuremateks keskusteks olid veel Pärnu, Narva, Viljandi ja Võru (vt. joonis 4).

Järelikult oli kaubanduskeskuse tekkimise ja arenemise tingimuseks määrav nii elanike küllaldane arv ja selle kutseline koostis kui ka asula ümbruskonna majanduslik arenemisaste.

Kaubandusettevõtete teise levikuvormi moodustasid nn. maalised kaubandusettevõtted. Kui kaubanduskeskusi iseloomustab suhteliselt suurem arv hulgikaubandusettevõtteid ja jaevõrgu ulatuslikum spetsialiseerumisaste, siis maalised kaubandusettevõtted rahuldavad esmajoones üksnes kohaliku elanikkonna tarbeid. Maaliste kaupluste ja poodide eelistatumateks asukohtadeks olid niisugused kohad teede ääres või nende ristmetel, mis mõningatel (traditsioonilistel või muil asendi geograafilistel) põhjustel olid kujunenud maalise elu pisikeskusteks, näiteks kirikute, vallamajade, tööstusettevõtete jms. lähikonnas. Olenedes nende pisikeskuste asendi geograafilisest soodsusest või ebasoodsusest, kujunesid nad omakorda suuremate kaubanduskeskuste algrakuks.

Võrreldes kaubandusvõrgu paiknemist erinevatel ajamomentidel (1913. a. ja 1936. a.) võib siin tähele panna teatavaid muudatusi (vt. tabel 13[4]). Kaubandusvõrgu üldise tihenemisega kaasnes selle edasine koondumine keskustesse. Koos sellega vähenes keskmine elanike arv ühe kaubandusettevõtte kohta, mis annab tunnistust kaubandusliku konkurentsi süvenemisest.

---

[4] Tabelisse võeti ainult need maakonnad, mille kaubandusvõrgu nihkumine oli kõrvutatav. Maakonna suuruseks võeti 1930. a. suurus, mis võimaldas suhtarvude tuletamise 1913. ja 1936. a. kohta kõige täpsemalt. Ehkki ka need pole absoluutselt täpsed, võimaldavad nad küllalt piltlikult välja tuua olulisemaid arengujooni kaubandusvõrgu dünaamikas.

Tabel 13

Statsionaarse kaubandusvõrgu paiknemine ja tihedus Eestis 1913. ja 1936. aastal

Maakond	Kaubandus-ettevõtete arv üldse		Linnaline kaubandus-võrk (%)		Maalise kaubandus-ettevõtte tegevuspiir-kond (km²)		Keskmine elanike arv ühe kaubandusettevõtte kohta	
	1913	1936	1913	1936	1913	1936	1913	1936
Harjumaa	2309	3321	86,1	90,0	17,8	17,2	82	73
Virumaa	1074	1304	63,5	67,9	15,8	14,7	149	112
Järvamaa	222	450	33,9	58,0	20,3	15,8	247	131
Läänemaa	289	387	37,0	44,4	26,3	22,2	276	194
Tartumaa	1736	1822	63,0	77,7	10,8	17,3	104	100
Pärnumaa	847	867	59,0	70,5	15,1	20,4	111	109
Viljandimaa	478	543	50,7	67,8	17,3	23,2	184	138
Saaremaa	228	230	47,7	52,2	24,9	26,9	236	243
Võrumaa	478	499	30,0	45,7	12,0	14,9	194	167
Üldse	7661	9423	64,5	74,8	15,8	18,1	129	108

Maalises kaubandusvõrgus ilmnes aga vastupidine tendents: kaubandusvõrk hõrenes eriti Lõuna-Eesti maakondades ja kaubanduslik tegevuspiirkond mõnevõrra laienes. Ei saa aga ütelda, et sellega maaelanike kaubanduslik teenindamine oleks halvenenud, sest liiklusolud olid vaadeldaval ajavahemikul tunduvalt paranenud, kaugused suhteliselt vähenenud. Võib arvata, et 1936. a. konkurentsi stiihilise protsessi tulemusena väljakujunenud kaubandusliku piirkonna suurus Eestis (18,1 km²) oli kapitalismi tingimustes enam-vähem optimaalne. Keskmine kaugus lähema kaupluseni oli 1936. a. umbes 2,4 km, s. t. umbes poole tunni tee jalgsi (1913. a. oli selleks keskmiseks kauguseks 2,2 km). See oli ilmselt tingitud keskmise käibe väiksusest kaubandusettevõttes, mis ei taganud küllaldast kasumit, s. t. kaupmehe materiaalset huvi kaubandusliku tegevuse vastu. Siin põrkavad kokku tarbija ja kaupmehe huvid. Tarbija soovib kaubandusettevõtet endale võimalikult lähemale, selleks et ostu sooritada väiksema ajakuluga. Kaupmees aga lähtub oma «teenistusest», s. t. kasumist, mis on seda suurem, mida rohkem temalt kaupu ostetakse. Kui kauplust külastavate ostjate arv on liiga väike, siis kaupade müügist laekuv «teenistus» on samuti väike, ja kui

avaneb midagi tulusamat, suletakse kohe kauplus. Et käesolevas uurimuses jälgitakse maalise kaubandusettevõtte tegevuspiirkonna suurust küllaltki pika aja jooksul (23 aastat), siis ongi alust arvata, et kapitalismi tingimustes see suurus 1936. a. oli ligilähedaselt optimaalne. Arusaadavalt erineb see tunduvalt üksikutes maakondades, sest tegevuspiirkonna suurust mõjustab nii asustus ja elanike ostuvõime kui ka liiklusolud. Tihedam asustus ja elanike suurem ostuvõime võimaldab kauplusi rajada tarbijatele ligemale, soodsamad liiklustingimused muude tegurite samaksjäämisel võimaldavad aga avardada kaubandusettevõtte tegevuspiirkonda. Järelikult võib arvata, et tabelis toodud kaubanduslike piirkondade keskmised suurused maakondade lõikes kajastavad kõiki ülaltoodud tegureid. Sellega on ka seletatav erinev arengutendents üksikutes maakondades.

Jälgides eespool toodud kartogramme, nähtub kaubandusettevõtete võrdlemisi ebaühtlane levik nii 1912/13. kui ka 1936/37. a. See on mõlemal juhul üldjoontes sarnane. Nii on üksikud lüngad kaubandusvõrgu piirkondlikus paiknemises tingitud ühelt poolt üksikute alade suuremast või väiksemast anoikumeensest iseloomust. Selliste aladena esinevad soode, rabade ja metsade piirkonnad. Teisest küljest on selliseid lünki maalises kaubandusvõrgus põhjustanud ilmselt kaubanduskeskuste otsene mõjusfäär ja liiklusolud. Piirkondlikud erinevused kaubandusettevõtete paiknemises ja nende arvus sõltuvad kohalikest majanduslikest oludest, mille muutumine tingis ka muudatusi kaubandusvõrgus. Nii nähtub juba 1913. a. kaubandusvõrgu suurem levikutihedus Kõrg-Eesti piires, samuti kaubandusettevõtete koondumine linnalistesse keskustesse. Eriti torkab see aga silma 1936/37. a. kaubandusvõrgus, mistõttu linnalise kaubandusvõrgu osatähtsus Eesti kaubandusvõrgus vaadeldaval ajavahemikul on tunduvalt suurenenud. Ilmselt on seda põhjustanud eespool märgitud elanikkonna linnastumise protsess.

Maakondade kaubanduskeskustes paiknevate kaupluste ja poodide arvu suurenemine oli tavaliselt tingitud kaubandusettevõtete arvu suurenemisest vanades juba olemasolevates keskustes. Nii näiteks kasvas ajavahemikul 1913—1936 kaubandusettevõtete arv Tallinnas 38 %, Rakveres 77 %, Viljandis 21 % jne. Oluliselt suurenes see ka uute kaubanduskeskuste tekkimisega. Näiteks suurenes keskuste arv vaadeldaval ajavahemikul 126 võrra, s. t. roh-

kem kui 2,6 korda. Eriti silmatorkav oli pisikeskuste (3—9 ettevõttega) arvu suurenemine (3 korda). Nii oli tekkinud Virumaal, esmajoones sõltuvalt põlevkivitööstuse asutamisest ja kiirest kasvust, terve rida uusi kaubanduskeskusi. Samuti suurenes Läänemaa kaubanduskeskuste arv seoses Rapla—Virtsu raudtee ehitamisega, mis kiirendas Läänemaa majanduslikult mahajäänud keskuste arenemist. Analoogiline nähtus esines ka Võrumaal Tartu—Petseri raudtee rajamisel, mistõttu tekkis mitmeid pisikeskusi, nagu Veriora ja Põlva.

Siinjuures nähtub mõnel juhul aga ka vastupidine suund: kaubandusettevõtete arvu vähenemine keskustes. Viimane nähtus esines eriti väiksemates kaubanduskeskustes, s. o. alevikes ja teistes pisikeskustes. Need olid kohaliku konjunktuuri muudatustele eriti tundlikud. Nõudmise vähenemine tingis tavaliselt kaupluse sulgemise.

Kokkuvõttes võib seega nimetada kaubanduskeskuste suurenemise või vähenemise põhjusena muudatusi kohalikes majanduslikes tingimustes. Nii näiteks muutis liiklusolude parandamine keskused paremini kättesaadavaiks maaelanikele.[5] Kapitalistlike tootmissuhete süvenemine põllumajanduses muutis aga tarbimise mitmekesisemaks ja eeldas juba tavaliste maaliste segakaupluste asemel mitmesuguste spetsiaaläride tekkimist. Viimased olid aga mõeldavad küllalt suure käibe korral ja seetõttu koondusid keskusematesse asulatesse. Samuti mõjus olulise tegurina kaasa

[5] Kodanlikus Eestis oli üheks tähtsamaks teguriks maalise kaubandusvõrgu kujunemises teedevõrk. Teede järgi paiknesid maal asuvad kaubandusettevõtted järgmiselt (%-des ettevõtete üldarvust).

	Raudtee-jaamad	Tee klass			Kokku
		I	II	III	
Erakaubandusettevõtted	16	27	42	15	100
Kooperatiivkaubandus-ettevõtted	13	27	50	10	100
Kokku	15	27	43	15	100

Maalise kaubandusvõrgu kohta võib järeldada, et kaubandusettevõtete levik oli tingitud esmajoones teede asendist. Ettevõtte asukoht valiti seal, kus liiklemine oli tihedam. See aitas suurendada käivet ning vähendada kaupade veokulusid.

põllumajanduse mehhaniseerimine. Nii osutus mitmelaadsete põllutööriistade rakendamise tõttu vältimatuks vastavate spetsiaaläride avamine, sest mitmesuguste masinaosade parandamine ja asendamine uutega nõudis juba vastavaid töökodasid ja oskustöölisi. Tavaline külasepp ei suutnud enam rahuldada selliseid nõudeid. Et kogu see protsess toimus erinevates maakondades erinevalt, siis esineb üksikute maakondade kaubandusvõrgu dünaamikas suhteliselt suuri erinevusi.

2. Kaubakäibe dünaamika

Kaubanduse arengu tähtsaks näitajaks on kaubamüügi suurus, s. t. kaubakäive. Kapitalismi tingimustes on see näitaja iga ettevõtja ärisaladuseks, sest see peegeldab ilmekalt tema edu või ebaedu ärialal. Seetõttu puuduvad käibe suuruse kohta XX sajandil tõetruud ja täpsed andmed. Üksnes 1900. ja 1936. aastal toimunud majandusloendused fikseerisid enam-vähem reaalse kaubakäibe suuruse.

Ligikaudse pildi käibe suurusest ja dünaamikast annab aga maksuinspektuuri arhiiv,[6] sest käibe suurus oli kapitalismi tingimustes üheks maksuobjektiks. Mõistetavalt püüdsid ettevõtjad seejuures näidata oma käivet tegelikkusest väiksemana, maksuinspektor aga riigitulude huvides püüdis seda näha võimalikult suurena. Nende andmete erinevus on kohati väga suur — kuni kolmekordne. Üldreeglina on see erinevus sõltuv maksuinspektorist. Nii hindas 1900. aastal Tartumaa maksuinspektuur kaubakäibe 63 % suuremaks, kui seda näitasid kaupmehed, Järvamaal oli vastav vahe samal ajal 41 %, Viljandimaal 44 %, Pärnumaal aga üksnes 18 %. Samasugune erinevus on ka eri aastatel. Ilmselt asub tegelik kaubakäibe suurus kusagil nende andmete vahepeal.

Kaubakäibe dünaamika väljatoomisel on edasiseks raskuseks vaadeldaval perioodil Eesti alal käibel olnud maksevahendite (kuldrublad, paberrublad, margad, kroonid) ostujõu erinevus, mistõttu neid ei ole võimalik kõrvutada. Käibe väärtuseline dünaamika Esimese maailmasõja

[6] Tsaariaegne arhiiv asub Tartus ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, kodanliku valitsuse aegne aga Tallinnas ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklikus Keskarhiivis.

eelsetel aastatel oli üldiselt kogu aeg tõusujooneline, suurenedes Eestis 59,1 miljonilt rublalt 1900. a. 87,8 miljoni rublani 1913. a. Kodanliku valitsuse aastatel (1920—1939) oli see käibe dünaamika tunduvalt kõikuvam, tõustes ja langedes vastavalt majanduslikule konjunktuurile. Üksikutel aastatel kõikus kaubakäibe suurus siseturul (jae- ja hulgikäive) 250—500 miljoni krooni piires. Käibe madalseis langes kokku kriisiaastatega.

Käibe dünaamika erinevus tsaariajal ja kodanliku võimu aastail oli tingitud muudatustest siseturul. Tsaariaegne siseturg Eesti alal oli võrdlemisi stabiilne. Hindade kujunemisele avaldas olulist mõju Peterburi turg, kus Eesti ala kaupade järele oli püsivalt elav nõudmine. Kodanlikul ajal sõltusid väikese, piiratud mahuga siseturu hinnad suurel määral maailmaturu konjunktuurist, sest suur osa Eesti kaupadest tuli realiseerida välisturgudel. Konjunktuuri halvenemine välisturgudel suurendas paratamatult kaupade pakkumist siseturul, tingides samuti hindade languse.

Mainitud asjaolude tõttu pole võimalik välja arvutada ka kaubakäibe dünaamika füüsilise mahu indeksit, mis elimineeriks hindade muutumise mõju ja teised käibe dünaamika tegelikku suurust moonutavad tegurid.

Olemasolevad andmed aga võimaldavad enam-vähem tõetruult iseloomustada tegutsenud kaubandusettevõtete suurust ja nende osatähtsust kaubandusvõrgus. Lähtudes kaubakäibe suurusest aastas on kõik statsionaarsed kaubandusettevõtted jaotatud nelja rühma.[7] Nende omavahelist suhet ja selles toimunud muudatusi näitab tabel 14.

Andmed näitavad, et enamik kaubandusettevõtetest kuulus oma käibelt nn. väikepoodide hulka. Nende osatähtsus kaubandusvõrgus suurenes kapitalismi tingimustes Eesti alal pidevalt, tõendades ilmekalt kauplejate sotsiaalsele iseloomule eespool antud hinnangut.

---

[7] Ettevõtete jaotamisel käibe suuruse järgi võeti kääbusettevõtteks 1900. ja 1913. aastal kõik kaubandusettevõtted, mille aastakäive oli kuni 1000 rbl., s. t. päevane käive keskmiselt 2.80 rubla, mis tagas omanikule maksimaalselt 40 kopika suuruse päevatulu, 1936. a. oli aga kääbusettevõtte käive aastas kuni 9900 kr. Väikeettevõtte käibe suuruseks 1900. ja 1913. aastal oli 1100—5000 rbl., keskmise ettevõtte käibeks 5100—20 000 ja suurettevõttel üle 20 000 rbl. 1936. a. olid käibe suurused vastavalt 10 000—49 900 kr., 50 000—199 900 kr. ja rohkem kui 200 000 kr.

Kaubandusvõrgu struktuur (%-des) kaubandusettevõtete käibe suuruse järgi

	1900		1913		1936	
Kääbusettevõtted	18,3	75,3	28,0	76,0	50,1	88,2
Väikeettevõtted	57,0		48,0		38,1	
Keskettevõtted	19,8		20,2		8,6	
Suurettevõtted	4,9		3,8		3,2	
Kaubandusvõrk kokku	100,0		100,0		100,0	

Kaubandusettevõtete väiksust ja koos sellega nende primitiivsust näitab ka käibe keskmine suurus. Selle kohta on kodanlikul perioodil olemas küll täpsemad andmed üksnes ühe aasta (1936) kohta, kuid kaudselt saab tuua välja ka mõnesuguse dünaamika.

1937. a. majandusloenduse andmetel tegutses Eestis 1936. a. jooksul pidevalt 7974 I—III järgu jaekaubandusettevõtet kogukäibega 167,4 miljonit krooni, s. t. keskmine käive ettevõtte kohta oli 21 000 kr. Peale selle oli jaekaubanduses 3413 tänava-, turu- ja rändkaubanduse ettevõtet kogukäibega 8,8 miljonit krooni. Nendel oli järelikult aasta käive ainult 2600 kr. Et aga jaeettevõtted müüsid ka hulgiviisi ja hulgiettevõtted teostasid väikeses koguses jaemüüki (kogu suurus 11,2 milj. kr.), siis tegelikult oli üldine jaekäive 1936. aastal 187,4 miljonit krooni ehk ühe elaniku kohta keskmiselt 169 krooni aastas.

Hulgikaubanduses tegutses Eestis 1936. a. 1533 ettevõtet kogukäibega 237,4 miljonit krooni. Sellest oli aga üldine hulgimüük 226,2 milj. kr. ja jaekäive 11,2 milj. kr. Keskmine käive ühe hulgiettevõtte kohta oli 155 500 kr., sellest jaekäive 7300 kr. ehk 4,7 % hulgiettevõtte kogukäibest.

Järelikult oli 1936. a. kogu kaubakäive Eestis 413,6 milj. kr., sellest jaekäive 45,2 %. Hulgikaubanduse käive ületas jaekäibe umbes 39 miljoni krooni võrra. Jae- ja hulgikaubanduse käibed oleksid võrdsed ainult siis, kui hulgikaubanduse ettevõtted müüksid üksnes jaeettevõtetele ja jaeettevõtted ostaksid ainult hulgiettevõtetelt. Tegelikult valitses aga kodanlikus Eestis olukord, kus hulgiettevõtted müüsid ka tööstusettevõtteile ja jaeettevõtted ostsid ka otse

tööstusettevõtteilt ilma hulgilüli vahenduseta. Samuti läbisid ühed ja samad kaubad tihti mitut hulgiettevõtet.

Keskmiste käivete suurus annab kujukalt tunnistust suurkapitali domineerivast osast hulgikaubanduses, kus ühe ettevõtte käive ületas kaupluse keskmise käibe 7,4-kordselt ja väikejaeettevõtte keskmise käibe ligemale 60-kordselt (!). Kui jaekaubanduse alal töötajate arvust oli Eestis palgalisi ligikaudu 46 %, siis hulgikaubanduses moodustasid palgalised töötajad 75 % hulgikaubanduses töötajate üldarvust.

Jaekaubanduses oli kodanliku perioodi lõpul küll veel valitsev positsioon väikekapitalistide käes, kuid see oli 1913. a. võrreldes juba oluliselt nõrgenenud. Monopolistlik kapital hakkas nimelt pärast 1933. a. eriti intensiivselt tungima jaekaubandusse.

Mis puutub IV ja V järgu kaubandusettevõtteisse, siis kuulusid need üldreeglina vaesunud väikekodanlusele, kes kaubandusliku tegevusega turgudel ja kioskites püüdis endale elatist hankida. Taoliste ettevõtete keskmine kuukäive, mis ulatus 200 kroonini, kõneleb ilmekalt sellise «ettevõtja» kerjuslikest elutingimustest (päevane «palk» ulatus umbes ühele kroonile, eeldades selleks 15 % käibest. Sagedasti oli see aga tunduvalt väiksem).

Ühtlasi näitavad need andmed üha teravnevat sotsiaalset probleemi ja selle lahendamise katseid kaubanduses.

Arusaadavalt erinesid need keskmised andmed Eestis regionaalselt (vt. tabel 15). Nii asusid suuremad hulgiettevõtted linnades, põhiliselt Tallinnas. Tallinnas oli ühe hulgiettevõtte keskmine aastakäive üle 322 000 krooni, maal aga ainult 15 500 krooni. Analoogiline oli olukord ka jaekaubanduses ning turukaubanduses. Nende ettevõtete keskmine käive oli Tallinnas vastavalt 27 800 ja 3200 krooni, maal aga vastavalt 15 900 ja 1400 krooni. Regionaalseid erinevusi on märgata ka töötajate jõudluses, mis üldreeglina oli linnades tunduvalt kõrgem kui maal. Erandi moodustab üksnes jaekaubanduse statsionaarne võrk, kus kaubandustöötajate keskmine jõudlus oli maal mõnevõrra kõrgem kui linnades ja alevites. Arvatavasti põhjustas seda kaubandusvõrgu suurem tihedus keskustes ja sellega seoses kaubandustöötajate suhteline alakoormatus.

Samuti esines erinevusi maakondade vahel. Nii näiteks asusid suurima keskmise käibega kauplused Viljandimaal (21 400 kr.), jättes isegi seljataha Harjumaa koos Tallin-

Tabel 15

Kaubakäive Eestis 1936. aastal.

	Üldse Eestis	Linnades				Alevid	Maal
		üldse	Tallinn	Tartu	ülejäänud linnad		
I. Hulgikaubandus (I—II)							
1. Ettevõtete arv	1533	1066	514	155	397	76	391
2. „ osatähtsus %	100,0	69,5	33,5	10,1	25,9	5,0	25,5
3. Käive (milj. kr.)	237,4	228,1	165,6	20,7	41,8	3,4	5,9
4. „ osatähtsus %	100,0	96,1	69,8	8,7	17,6	1,4	2,5
5. Keskmine käive ettevõtte kohta (tuh. kr.)	154,9	214,0	322,2	133,5	105,3	44,7	15,5
6. Töötajate arv	6583	5821	3629	757	1435	184	578
7. Keskmine töötajate jõudlus (tuh. kr.)	36,1	39,2	45,6	27,3	29,1	18,5	10,2
II. Jaekaubandus (I—III)							
1. Ettevõtete arv	7974	4979	1936	856	2187	422	2573
2. „ osatähtsus %	100,0	62,4	24,3	10,7	27,4	5,3	32,3
3. Käive (milj. kr.)	167,4	116,8	53,9	17,9	45,0	9,8	40,8
4. „ osatähtsus %	100,0	69,8	32,2	10,7	26,9	5,9	24,3
5. Keskmine käive ettevõtte kohta (tuh. kr.)	21,0	23,5	27,8	20,9	20,6	23,2	15,9
6. Töötajate arv	19542	13774	5909	2409	5456	1146	4622
7. Keskmine töötajate jõudlus (tuh. kr.)	8,6	8,5	9,1	7,4	8,2	8,6	8,8
III. Turu- ja rändkaubandus (IV—V)							
1. Ettevõtete arv	3413	2528	1263	466	799	152	733
2. „ osatähtsus %	100,0	74,1	37,0	13,7	23,4	4,5	21,4

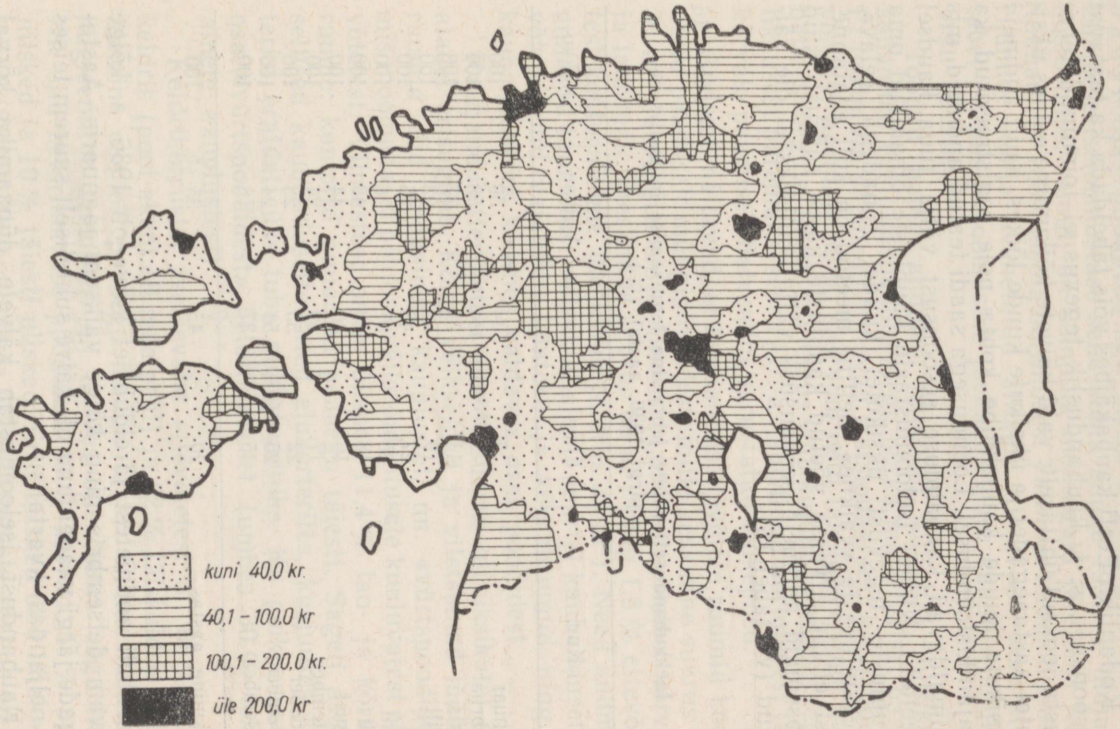
	Üldse Eestis	linnades				Alevid	Maal
		üldse	Tallinn	Tartu	ülejäänud linnad		
3. Käive (milj. kr.)	8,8	7,4	4,1	1,2	2,1	0,4	1,0
4. „ osatähtsus %	100,0	84,1	46,6	13,6	23,9	4,5	11,4
5. Keskmine käive ettevõtte kohta (tuh. kr.)	2,6	2,9	3,2	2,6	2,6	2,6	1,4
6. Töötajate arv	4152	3103	1522	598	983	194	855
7. Keskmine töötajate jõudlus (tuh. kr.)	2,1	2,4	2,7	2,0	2,1	2,1	1,2
IV. Kokku Eestis (I—V)							
1. Ettevõtete arv	12920	8573	3713	1477	3383	650	3697
2. „ osatähtsus %	100,0	66,4	28,8	11,4	26,2	5,0	28,6
3. Käive (milj. kr.)	413,6	352,3	223,6	39,8	88,9	13,6	47,7
4. „ osatähtsus %	100,0	85,2	54,1	9,6	21,5	3,3	11,5
5. Keskmine käive ettevõtte kohta (tuh. kr.)	32,0	41,1	60,2	26,9	26,3	20,9	12,9
6. Töötajate arv	30277	22698	11060	3764	7874	1524	6055
7. Keskmine töötajate jõudlus (tuh. kr.)	13,7	15,5	20,2	10,6	11,3	8,9	7,9

naga (19 200 kr.). Kõige väiksema keskmise käibega kauplused asusid aga Valgamaal (12 600 kr.). Huvitav on ka märkida, et Madal-Eesti alevites oli kaubandusettevõtte keskmine käive tunduvalt kõrgem sama maakonna linnade keskmisest käibest ühe elaniku kohta (144,2 kr.). Kõige suurem oli keskmine käive ühe elaniku kohta Harjumaal (262,9 kr.). (Vt. joonis 5.)

Kaubakäibes esines üksikutel aastatel suuri kõikumisi seoses konjunktuuri muutumisega kapitalistlikus majanduses, eriti maailmaturul. Nii haaras kapitalistlikus maailmas 1929.—1933. a. puhkenud majanduskriis ka kodanliku Eesti majandust. Hindade languse ja turgude puuduse tõttu hakkas Eesti väliskaubanduse käive kiiresti vähenema, tingides ka kriisinähtusi siseturul. Kuigi üksikute majandusharude toodang kodanlikus Eestis veel järsult ei langenud, vähenes kaubakäive hindade languse ja tarbimise tagasimineku tõttu siiski tunduvalt. See kaubakäibe langus kestis kuni 1933. a. II pooleni. Ligikaudse arvestuse järgi langes kogu hulgikäive 1929.—1932. aastal 250 miljonilt kroonilt 135 miljonile kroonile.

Põllumajanduses toodangu füüsilise mahu indeks sellel perioodil koguni suurenes 11,5 %, hindade indeks aga langes umbes 44 %. Tulemuseks oli paljude kaubandus- ja tööstusettevõtete maksejõuetus ja haamri alla minek. Ühtlasi hakkasid suurkapitalistlikud firmad senisest tunduvalt suuremat huvi tundma jaekaubanduse vastu. Organiseeriti esimesed ahelkaubanduslikud firmad («Tekla», eksporttapamajade jaevõrk «Lihatsentraal» jt.), millest hiljem pikemalt. Kapitalistlikule kaubandusele väga iseloomulikku järelmaksuga müüki vähendati, sest kriisiperioodil muutus võlgade sissenõudmine raskeks ja keeruliseks. Kaupmeeskonnas levis koguni kampaania võlgumüügi lõpetamise kohta, kuid paljud ettevõtted ei pidanud sellest soovitusest kinni. Mõned kaupmehed seevastu, sattudes rahalistesse raskustesse, korraldasid nn. väljamüüke etteteatamisega. Selliste väljamüükide puhul oli hinnad mõnikord tunduvalt alandatud.

Kriisijärgsel perioodil, seoses majanduse elavnemisega ja elanikkonna ostuvõime kasvuga, asusid kaubandusettevõtted uuesti võlgumüügi laialdasemale rakendamisele. Majandusloenduse andmetel moodustas võlgumüük 1936. aasta jaekäibest 18,2 miljonit krooni ehk 11 %. Suhteliselt kõige rohkem kasutati müüki järelmaksuga neil ärialadel,

Joonis 5. Kaubamüük 1936. a. keskmiselt iga elaniku kohta

mis kauplesid hinnalisemate ja pikaajaliselt kasutatavate esemetega. Nii müüdi masinate ja liiklusvahendite kauplustes järelmaksuga ligikaudu pool kõigist kaupadest.

Kodanliku Eesti kaubakäibes võis täheldada ka teatavat sesoonsust, s. t. kaubanduslik tegevus ei toimunud terve aasta jooksul ühtlaselt, vaid käivete kõikumine esines üksikutel aastaaegadel ja üksikute kuude lõikes. Kuid andmeid üksikute kuude kaubakäibe kohta pole registreeritud ka majandusloendusel. Loendusega saadi teatud andmeid, mis võimaldavad kaubanduse sesoonsust välja tuua kaudsel meetodil. Nimelt iseloomustasid kaupluste omanikud oma kaupluste tegevust üksikutel kuudel sõnadega «elav», «keskmine» ja «vaikne». Selline meetod on küll ebatäpne, sest ei ole arvesse võetud kaupluste käibe suurust, kuid täpsemaid andmeid sesoonsuse väljatoomiseks ei ole säilinud (vt. tabel 16).

Tabel 16

Jaekaubandusettevõtete jaotamine tegutsemise intensiivsuse järgi 1936. aastal (%)

Kuu	Elav	Keskmine	Vaikne	Kokku
Jaanuar	7	34	59	100
Veebruar	7	34	58	100
Märts	11	52	37	100
Aprill	19	58	23	100
Mai	27	48	25	100
Juuni	25	37	38	100
Juuli	18	33	49	100
August	16	40	44	100
September	17	59	24	100
Oktoober	22	55	23	100
November	25	51	24	100
Detsember	45	37	18	100
Keskmine aastas	20	45	35	100

Tabeli andmetest järeldub, et käive oli 1936. a. kõige elavam detsembris ning kõige vaiksem jaanuaris. Aastaaegade järgi vaadelduna oli käive suhteliselt suurem teises ja neljandas kvartalis.

Kaubandust iseloomustab käivete dünaamika kõrval veel kaubandusettevõtte ruumide suurus ja tehniline varus-

tatus. See kaubandusvõrgu materiaalset baasi iseloomustav probleemistik on eriti tähtis tarbijate kvaliteetse teenindamise seisukohalt. Kaubandusvõrgu materiaalse baasi osas puuduvad aga andmed peaaegu täielikult. Lühikese iseloomustuse selle kohta annab 1937. a. majandusloendus, samuti on võimalik mõningaid järeldusi teha Kaubandus-Tööstuskoja uurimusest Tallinna toidukaupluste ruumide kohta. Nimetatud allikate alusel on koostatud tabel 17, mis iseloomustab jaekaubanduse kauplusruumide arvu suurust.

Toodud napid andmed näitavad küllaltki piltlikult kodanliku Eesti kaubandusvõrgu nõrka materiaalset baasi. Et uurimuse andmed hõlmavad statsionaarsest kaubandusvõrgust ligemale 80 %, siis võib neid laiendada kogu kaubandusvõrgule. Saadud tulemus võib kujuneda koguni tegelikkusest paremaks, sest 1937. a. läbiviidud uurimusest jäid kõrvale peamiselt halvemini varustatud väikepoed.

Andmed näitavad, et kaubandusettevõtete ruumid koosnesid peamiselt müügipindadest, mille keskmine suurus oli 36 m². Jaevõrgus omas üksnes 14,6 % ettevõtetest kõrvalja laoruume (keskmine suurus 68 m²) ning 1,8 % ettevõtetest kontoriruume (keskmine suurus 32 m²). Need andmed annavad tunnistust sellest, et ainult suurtel kaubandusettevõtetel olid vajalikud kontori- ja kõrvalruumid ning et kaubandusvõrk koosnes valdavas osas poodidest.

Kaubandusettevõtete ruumide suurus oli üksikutel ärialadel erisugune. Kõige väiksemad ja viletsamad müügiruumid olid toiduainete kauplustel, nn. «vürtspoodidel», mis moodustasid põhiosa väikekodanlusele kuuluvatest ettevõtetest. Viimastest omas üksnes 11,4 % lao- ja kõrvalruume; kontorid puudusid peaaegu täiesti. Sageli asusid sellised kaubandusettevõtted elukorterites, kusjuures korterist eraldati üks tuba müügiruumiks. Ka paiknes suur osa «vürtspoodidest» keldrikorrusel (umbes 30 % toiduainete kauplustest).

Keldrikorrustel asetsevaist ettevõtetest oli 68 % poolkeldris (pool akent oli maa peal) ja 32 % täiskeldris (akna ülemine osa oli peaaegu maaga tasa). Üldine sanitaarhügieeniline seisukord oli nendes ettevõtetes väga halb. Nii olid keldrikorruse poodidest 39 % kuivad, 51 % poolniisked ja 10 % täiesti niisked. Eriti niisked olid lihakauplused (84 %); toiduainete ja piimakaupluste võrgus oli see

Statsionaarsete kaubandusettevõtete ruumide suurus 1936. a. Eestis

Tabel 17

Kaubanduslik tegevusala	Kaubandus-ettevõtete arv	nendest omasid: kontoriruume: arv	kontoriruume: % üld-arvust	kontoriruume: pindala m²	kontoriruume: keskmine kontor m²	müügiruume: arv	müügiruume: % üld-arvust	müügiruume: pindala m²	müügiruume: keskmine müügi-pind m²	ladusid ja kõrvalruume: arv	ladusid ja kõrvalruume: % üld-arvust	ladusid ja kõrvalruume: pindala m²	ladusid ja kõrvalruume: keskmine kõrvalruumi pind m²
1. Toidu- ja maitse-ainete kauplused	4321	10	0,23	213	21	4318	99,9	124600	29	487	11,4	15659	34
2. Segakauplused	944	34	3,6	1664	49	944	100,0	53637	57	397	42,1	43895	110
2. Tekstiil- ja pudukaupade kauplused	873	1	0,11	57	57	873	100,0	32307	37	48	5,5	1922	40
4. Nahktoodete ja jalanõude kauplused	325	5	1,54	87	17	324	99,7	10532	47	27	8,3	1004	37
5. Majapidamis-kauplused	138	3	2,17	72	24	137	99,0	7106	52	17	12,3	720	42
6. Tootmistehnilised kauplused	334	34	10,2	1182	35	317	95	12352	39	48	14,1	7062	147
7. Ehitusmaterjalide kauplused ja puuhoovid	46	29	63,3	74	3	14	30,5	828	59	17	36,9	2251	133
8. Paberi- ja raamatukauplused	184	10	5,4	233	23	181	98,5	7420	41	33	19	788	24
9. Keemiatoodete kauplused	390	13	3,3	425	33	387	99,3	23965	61	44	11,3	2557	58
10. Põllumajandus-saaduste kauplused	29	2	6,9	47	23	26	89,5	1474	56	11	38	1080	98
11. Mitmesugused muud kauplused	211	—	—	—	—	211	100,0	7613	36	9	4,3	340	37
Üldse	7795	141	1,8	4554	32	7732	99	281734	36	1138	14,6	77278	68

protsent veidi väiksem, kuid siiski küllaltki suur, nimelt 54 %.

Teiste ärialade kaubandusettevõtete müügiruumid olid mõnevõrra suuremad ja paremad. Esikohal seisid keemiatoodete kauplused, kus peamise rühma moodustasid apteegid. Nende ruumide suhteliselt parem olukord oli tingitud nende tegevuse erilisest iseloomust.

Tootmistehniliste kaupade (põllutöömasinad, autod, jõumasinad, seadmed jne.) kauplused kuulusid samuti suuremate ja paremini sisustatud ettevõtete hulka, sest nad kuulusid enamasti kapitalistlikele organisatsioonidele. Vaatamata sellele omas neist iseseisvaid kontoriruume vaid 10,2 % (keskmine suurus 35 m^2) ja üksnes 14 % omas lao- ja kõrvalruume (keskmine suurus 147 m^2, müügiruumi keskmine suurus oli 39 m^2). Need arvud annavad tunnistust sellest, et isegi kapitalistlikud ja suurkapitalistlikud jaekaubandusettevõtted olid väikesed (välja arvatud mõningad erandid) ning nad ei vastanud küllaldasel määral kultuurse kaubanduse nõuetele.

Nende andmete täiendamiseks võib lisada, et ligi 3 % kontoriruumidest oli kütmisvõimalusteta, et lao- ja kõrvalruumidest oli ilma valgustusvõimalusteta (ka kunstliku valgustuseta) ligi 33 %. Petrooleumilampide valgustust oli umbes 35 % müügiruumides. Kõik need andmed näitavad kaubandusvõrgu materiaalse baasi halba olukorda ja kaubandustöötajate raskeid töötingimusi kodanlikus Eestis.

IV peatükk

KAUBANDUSLIKUD TEGEVUSALAD JA KAUBANDUSVÕRGU SPETSIALISEERUMINE

1. Üldprobleemistik

Kaubandusvõrgu ja kaubakäibe dünaamikale õige hinnangu andmise eelduseks on kaubanduslike tegevusalade ja käibe struktuuri analüüs. Kahjuks on andmed selles osas kapitalistliku Eesti kohta väga lünklikud. Kaubakäibe ja selle struktuuri kohta on olemas üksnes 1937. a. majandusloenduse andmed. Kaubanduslikest tegevusaladest saab küll rohkem andmeid nii majandusloenduste materjalidest kui ka Kaubandus-tööstuskoja statistilistest ülevaadetest ärialade kohta. [1] Kuid see materjal ei võimalda detailsemat

[1] Kaubanduslike tegevusalade jaotus on pealegi majandusloendustel läbi viidud erinevatel alustel. Nii liigitas 1900. aastal läbiviidud majandusloendus kaubanduslikke tegevusalasid järgmiselt:

1) põllumajandussaadused (teravili, lina, kanep, jahu, õlikoogid, puu- ja aedvili, suhkur, tubakas)

2) karjakasvatussaadused (liha, elusloomad, kala, piim, munad, nahakaubad, linnud).

3) mets ja metsamaterjalid (mets, küttepuud)

4) mineraalkaubad (metallid ja metalltooted, masinad, mineraalkütus, määrdeõlid, klaaskaubad, ehitusmaterjalid)

5) manufaktuurkaubad (tekstiil- ja pudukaubad, karusnahad, valmisriided, jalatsid, peakatted, pesu, sukad-sokid, kummist kaubad)

6) joogid (viin, õlu, piiritus, kali, mineraalveed)

7) sega- ja majapidamiskaubad (bakaal- ja gastronoomiakaubad, ravimid, raamatud, juveelikaubad, mööbel, keemiakaubad, muusikariistad)

1937. a. majandusloenduses jagati kaubanduslikud tegevusalad ehk nagu sellal nimetati, ärialad järgmiselt:

1) toidu- ja maitseainete kaubandus ja selle allrühmana toitlustamisettevõtted (restoranid, sööklad jt.)

2) segakaubandus

analüüsi, sest kuni kodanliku valitsuse lõpuperioodini olid Eestis kaubandusvõrgu spetsialiseerimise teoreetilised küsimused jäänud unarusse. Tegelikus elus toimus küll liigitamine tegevusalade järgi ja spetsialiseerumise astme määramine, kuid oma olemuselt oli see täiesti juhuslik — üht ja sama tüüpi kaubandusettevõtet nimetati mitme nimetusega. Määravaks oli siin omaniku tahe, kes tavaliselt oma arusaama järgi registreeris ka ettevõtte tegevusala. Seetõttu tuleb andmete üldistamisel kaubanduslik tegevus Eestis jaotada neljaks põhialaks:

1) toidukaupade kaubandus,
2) tööstuskaupade kaubandus,
3) segakaupade kaubandus,
4) toitlustusettevõtted valmistoitude ja jookide realiseerimiseks.

Nende põhiliste ärialade lõikes kujunes kaubandusettevõtete arvu jagunemine ja dünaamika XX sajandi esimestel aastakümnetel järgmiseks (vt. tabel 18 [2]).

Tabel 18

Kaubandusettevõtete jagunemine tegevusalade järgi Eestis ajavahemikul 1900—1939 *(%-des)*

Äriala	1900	1921	1934	1936	1939
Toidukaubad	34,6	43,9	45,0	51,4	48,4
Tööstuskaubad	21,5	20,5	32,7	31,6	33,9
Segakaubad	21,4	24,8	16,2	10,6	11,1
Toitlustamine	22,5	10,8	6,1	6,4	6,6

3) tekstiiltoodete ja pudukaubandus
4) nahktoodete ja jalanõude kaubandus
5) mööbli ja majapidamistarvete kaubandus
6) masinate, metalltoodete ja liikumisvahendite kaubandus
7) ehitus- ja küttematerjalide kaubandus
8) paberi, kirjutustarvete ja trükitoodete kaubandus
9) keemiatoodete kaubandus ja apteegid
10) teravilja, seemne, loomade ja loomasöödaga kauplemine
11) muud kaubandusalad (kummikaubad, lilled, muusikariistad, matusetarbed jt.)

Kaubanduslike tegevusalade erinev tõlgendus majandusloendustel ei võimalda neid omavahel otseselt kõrvutada. Eriti primitiivne oli sajandi algul toimunud majandusloenduse liigitus.

[2] Tabel käsitleb üksnes I—III järgu kaubandusettevõtete jagunemist ja selle dünaamikat, sest IV—V järgu ettevõtete kohta puuduvad iga-aastased täpsemad andmed. Üldiselt kõikus nende arv kodanlikul perioodil 2500—3500 piires.

Andmetest nähtub tööstuskaupade kaubandusvõrgu pidev kasv. Silmas pidades, et ka segakaupade kaubanduses oli enamik kaupadest tööstuskaubad, võib hinnata kaubandusvõrgus tööstuskaupade kaupluste osatähtsust 40—42 %-ni. Oli kasvanud ka toiduainete kaupluste arv, ehkki nende osatähtsus 1936.—1940. a. mõnevõrra kahanes. Tunduvalt vähenes aga toitlustusettevõtete arv ja osatähtsus. Selline suur kahanemine oli tingitud möödunud sajandil tegutsenud tiheda maakõrtside võrgu likvideerimisest.

2. Kaubanduslikud tegevusalad XX sajandi algul

Kaubanduslikke tegevusalasid ja kaubandusettevõtete spetsialiseerumist iseloomustab tabel 19.[3]

Tähtsamaks kaubanduslikuks tegevusalaks oli kauplemine segakaupadega. Oma iseloomult olid need vürtspoed ja pudukauplused. Järgnevaks «meelitavaks» tegevusalaks kaupmeestele oli kauplemine jookidega, esmajoones alkoholsete jookidega. Sellele järgnes manufaktuurkaupadega kauplemine. Tunduvalt vähem oldi huvitatud teistest kaubanduslikest tegevusaladest.

Kui lähtuda kaubakäibest, on üksikute tegevusalade osatähtsus kaubanduses hoopis teistsugune. Ilmekalt näitab seda tabel 20.

Kaubakäibes olid suurima osatähtsusega põllumajandussaadustega kauplevad ettevõtted. Siia kuulus rida suuri I järgu ettevõtteid, mis tegutsesid väliskaubanduses eksportfirmadena ja hulgikaubanduses. Teisel kohal asusid sega- ja majapidamiskaubad, mis realiseeriti vastupidi eelmistele üldreeglina väikeettevõtete kaudu. Kolmandal kohal käibes asusid joogid, moodustades enamikus mitmesuguste toitlustusettevõtete käibe. Neljandal kohal asusid manufaktuurkaubad. Ülejäänud kaubarühmade osa käibes oli tunduvalt väiksem.

Kaubanduslike tegevusalade osatähtsus erines üksikutes maakondades nii ettevõtete arvu kui ka käibe poolest. Oluliselt avaldas seejuures mõju käibe suurus, sest kaubandus-

[3] Seetõttu, et tabeli andmed annavad vaid ligikaudse ülevaate kaubanduse spetsialiseerumisest, on hilisemas käsitluses neid täiendatud arhiiviandmetega, mis on küll puudulikud, kuid võimaldavad siiski saada ettekujutuse kaubandusettevõtete spetsialiseerumisest XX sajandi algul.

Tabel 19

Kaubandusettevõtete jagunemine 1900 aastal kaubanduslike tegevusalade järgi

Maakond		Kaubandus-ettevõtete arv	Sellest spetsialiseerunud						
			põllundus-saadustele	karjakas-vatus saadustele	metsama-terjalile	mineraal-kaupadele	manufak-tuurkau-padele	jookidele	sega-maja-pidamis-kaupadele
1. Harjumaa	arv	1020	19	54	7	48	128	196	568
	%	100,0	1,9	5,3	0,7	4,7	12,6	19,2	55,5
2. Virumaa	arv	752	11	24	2	18	89	160	448
	%	100,0	1,4	3,2	0,3	2,4	11,8	21,2	59,7
3. Järvamaa	arv	176	1	5	1	2	26	36	105
	%	100,0	0,6	2,8	0,6	1,1	14,4	20,5	60,0
4. Läänemaa	arv	172	—	5	1	2	24	48	92
	%	100,0	--	2,9	0,6	1,2	14,0	28,3	53,0
5. Tartumaa	arv	1087	77	30	13	39	114	189	625
	%	100,0	7,5	2,5	1,2	3,4	10,5	17,4	57,5
6. Pärnumaa	arv	490	28	16	5	7	38	79	317
	%	100,0	5,7	3,3	1.0	1,4	7,7	16,1	64,8
7. Viljandimaa	arv	428	55	19	6	7	39	103	199
	%	100,0	12,8	4,4	1,4	1,6	9,1	24,0	46,7
8. Võrumaa	arv	273	33	6	1	1	33	35	164
	%	100,0	12,1	2,2	0,4	0,4	12,1	12,8	60,0
9. Saaremaa	arv	223	1	8	—	3	17	117	77
	%	100,0	0,4	3,6	—	1,3	7,6	52,4	34,7
Kokku									
	arv	4621	225	167	36	127	508	963	2595
	%	100,0	4,9	3,6	0,8	2,7	10,9	20,8	56,3

Tabel 20

Kaubandusettevõtete käive Eestis 1900. aastal kaubanduslike tegevusalade järgi (tuhandetes rublades)

Maakond		Kaubakäive kokku	Sellest						
			põllundus-saadused	karjakas-vatus-saadused	metsa-materjalid	mineraal-kaubad	manufak-tuur-kaubad	joogid	sega- ja majapida-miskaubad
1. Harjumaa	summa	19409	6900	804	294	3126	2176	2140	3969
	%	100,0	35,6	4,2	1,5	16,0	11,2	11,0	20,5
2. Tartumaa	summa	10078	3312	689	54	532	1023	1605	2863
	%	100,0	33,0	6,8	0,4	5,3	10,2	15,8	28,5
3. Virumaa	summa	8981	487	238	899	479	904	1676	4298
	%	100,0	5,4	2,6	10,0	5,3	10,0	18,6	48,1
4. Pärnumaa	summa	8687	4930	108	318	240	1195	517	1379
	%	100,0	56,9	1,2	3,7	2,8	13,7	5,9	15,8
5. Viljandimaa	summa	3527	1221	185	—	106	846	418	751
	%	100,0	34,8	4,9	—	3,0	24,0	11,8	21,5
6. Võrumaa	summa	2377	1020	28	1	3	222	186	917
	%	100,0	43,0	1,2	0,0	0,1	9,3	7,8	38,6
7. Järvamaa	summa	1563	40	101	20	12	351	306	733
	%	100,0	2,6	6,4	1,3	0,8	22,6	19,7	46,7
8. Läänemaa	summa	956	—	20	2	18	200	284	432
	%	100,0	—	2,1	0,2	1,9	21,0	29,8	45,0
9. Saaremaa	summa	1000	2	66	—	63	204	286	379
	%	100,0	0,2	6,6	—	6,3	20,4	28,6	37,9
Kokku	summa	56578	17912	2239	1588	4579	7121	7418	15721
	%	100,0	31,6	3,9	2,8	8,0	12,6	13,1	28,0
Valgamaa	summa	2562	701	177	—	7	284	374	1019
	%	100,0	27,4	6,9	—	0,3	11,0	14,5	39,9
Üldse kokku	summa	59140	186613	2416	1588	4586	7405	7792	16740
	%	100,0	31,5	4,1	2,7	7,7	12,6	13,1	28,3

Tabel 21

Kaubandusvõrgu spetsialiseerumine Eesti ala linnades 1900. aastal (%-des)

Linnad	Toiduainete kauplused			Tööstuskaupade kauplused			Segakauplused	Toitlustusettevõtted	Kokku kaubandusvõrk	Sellest spetsialiseeritud ettevõtteid
	spetsialiseerimata	spetsialiseeritud	kokku	spetsialiseerimata	spetsialiseeritud	kokku				
1. Tallinn	37,0	10,2	47,2	2,3	42,5	44,8	1,5	6,5	100,0	52,7
2. Tartu	29,9	6,3	36,2	0,5	31,5	32,0	5,7	26,1	100,0	37,9
3. Pärnu	3,0	19,3	22,3	0,4	46,8	47,2	6,7	23,8	100,0	66,1
4. Viljandi	3,0	8,2	11,2	—	41,8	41,8	3,7	43,3	100,0	50,0
5. Rakvere	14,5	9,7	24,2	1,0	30,1	31,1	17,5	27,2	100,0	39,8
6. Kuressaare	8,2	12,2	20,4	—	32,7	32,7	6,1	40,8	100,0	44,9
7. Võru	1,6	8,0	9,6	0,8	39,2	49,0	12,8	37,6	100,0	47,2
8. Haapsalu	12,5	18,8	31,3	—	27,1	27,1	18,7	22,9	100,0	45,9
9. Paide	3,6	14,3	17,9	1,8	37,5	39,3	5,3	37,5	100,0	51,8
10. Valga	5,2	3,4	8,6	—	36,2	36,2	48,3	6,9	100,0	39,6
	24,4	10,0	34,4	1,2	38,1	39,3	6,2	20,1	100,0	48,1

võrgu ja kaubakäibe struktuur oli linnades ja maal märksa erinev.

Linnade kaubandusvõrk paistis maa kaubandusvõrguga võrreldes silma spetsialiseerituse poolest. Suur osa kaubandusettevõtteid tegutses ainult ühel kitsamal tegevusalal. Tabel 21 iseloomustab üksikute linnade kaubandusvõrgu struktuuri, s. t. spetsialiseeritud kaubandusettevõtete osatähtsust (%-des) vastava linna üldises kaubandusvõrgus.

Linnalises kaubandusvõrgus oli domineeriv seisund tööstuskaupade kauplustel (39,3 %), millest enamik (96,9 %) oli spetsialiseeritud. Järgnesid toiduainetekauplused (34,4 %), kus enamik (70,8 %) oli universaalsema iseloomuga, realiseerides kõiki või peaaegu kõiki nõutavamaid toidukaupu. Suur oli kaubandusvõrgus ka toitlustusettevõtete osatähtsus (20,1 %). Nendest enamik (85 %) koosnes restoranidest ja kõrtsidest, kuna nn. söögipoodide arv oli suhteliselt väike. Kõige väiksem oli segakaupluste võrgu osa (6,2 %), kus realiseeriti nii toidu- kui ka tööstuskaupu. Siia kuulusid peamiselt nn. talurahvakauplused.

Üksikutes linnades oli kaubandusvõrgu struktuur aga

Keskmine elanike arv linnades ühe kaubandus

Linnad	Toiduainete kauplused	Toitlustusettevõtted	Tekstiiltoodete ja pudukauplused	Nahktoodete ja jalanõude kauplused	Segakauplused	Mööbli- ja majapidamistarvete kauplused
1. Tallinn	141	1025	431	1615	4307	3400
2. Tartu	145	201	407	2350	920	3021
3. Pärnu	215	202	174	1843	717	2580
4. Viljandi	513	133	296	1283	1540	—
5. Rakvere	236	211	347	5900	328	5900
6. Kuressaare	460	230	418	4600	1533	—
7. Võru	350	89	127	—	262	—
8. Haapsalu	213	291	533	—	336	—
9. Paide	250	119	208	2500	833	—
10. Valga	2180	2725	908	—	389	—
Keskmine	176	302	357	2146	986	4072

väga erinev. Nii oli kaubandusvõrk kõige rohkem spetsialiseerunud Pärnu linnas (66,1 %), järgnes Tallinn (52,7 %), Paide (51,8 %) ja Viljandi (50,0 %). Kõige madalam spetsialiseerimise aste oli Tartu kaubandusvõrgul (37,8 %). Andmetest selgub ka, et linnade suuruse ja kaubandusvõrgu spetsialiseerimise vahel ei näi XX sajandi algul esinevat mingit korrelatsiooni, ehkki teoreetilises kirjanduses selle olemasolu toonitatakse. Ilmselt on kaubandusvõrgu struktuurile sajandi algul mõju avaldanud iga linna konkreetsed sotsiaal-majanduslikud tingimused. Peamiselt tuleb aga näha siin kapitalismile iseloomulikku arengu stiihilisust.

Iga kapitalistlik ettevõtja hakkas tegelema sel alal, mida ta kasulikumaks pidas ja mida tema käsutuses oleva kapitali suurus võimaldas.

Linnalise kaubandusvõrgu suurema spetsialiseerimise tingis ka tugevnev konkurents linnades, mis sundis kaupmehi piirduma oma tegevuses ainult mõne kaubarühma realiseerimisega. Analoogiline on olukord ka kaubandusvõrgu tihedusega linnades. Seda iseloomustab elanike arv ühe kaubandusettevõtte kohta (vt. tabel 22).

Tabel 22

ettevõtte kohta 1900. aastal.

Masina-, metalltoodete ja liiklusvahendite kauplused	Paberi-, kirjutustarvete ja trükitööde kauplused	Keemiatoodete kauplused ja apteegid	Ehitus- ja kütte-materjalide kauplused	Teravilja ja loomasöödа kauplused	Mitmesugused kauplused	Üldse keskmine
1077	3230	1900	—	5873	1374	67
1459	3021	3254	10575	3021	2488	53
992	1433	2580	6450	6450	6450	48
2567	1925	3850	—	770	—	57
1180	2950	1967	—	—	2950	57
—	2300	4600	—	—	4600	94
4200	4200	4200	2900	525	—	34
1600	—	1600	—	—	3200	67
833	2500	833	—	1250	—	45
2180	5450	5450	—	—	—	188
1312	2887	2406	19850	3379	2269	61

Andmed näitavad, et spetsialiseeritud kaubandusettevõtetel oli keskmine ostjate arv tunduvalt suurem kui spetsialiseerimata ettevõtetes. Samaaegselt aga kaubandusvõrk tervikuna oli väga tihe, sest keskmine tarbijate hulk ühe kaubandusettevõtte kohta oli ainult 61 inimest. Kõige tihedam oli kaubandusvõrk Võrus (34 inimest ettevõtte kohta), kõige hõredam Valgas (188 inimest ettevõtte kohta).

Koos kaubandusvõrgu tihedusega tuleb märkida veel kaubandusettevõtete paiknemist. Üldine tendents kõigis Eesti ala linnades oli kaubandusettevõtete koondumine südalinna — kesklinna. Eriti silmatorkav on see spetsialiseeritud kaupluste osas. Selle tulemusena kujunesid linnades välja erilised äritänavad, kus paljud poed ja kauplused asetsesid kõrvuti. Mida suurem oli kaubandusvõrk, seda selgemini oli välja kujunenud linna kaubanduslik keskus.

Tegutsevate kaubandusettevõtete käive oli väga erinev. Siiski võib siin tähele panna käibe suuruse teatavat korrelatsiooni kaubandusettevõtte tegevusalaga. Ilmekalt näitab seda tabel 23, mis iseloomustab linnades ja maal asuva kaubandusvõrgu ühe ettevõtte keskmist käivet.

Andmed näitavad, et kõige väiksemaks kaubandusettevõtteks olid sega- ja majapidamiskaupade poed (6100 rbl. aastas). Väga väikese keskmise aastakäibega olid ka jooke müüvad ettevõtted (7700 rbl. aastas), mis kõneleb ilmselt selle kaubandusala ülepaisutamisest.

Kaubandusettevõtete keskmine käive 1900. aastal

Maakond	Keskmine kaubakäive üldse	Põllundus-saadused	Karjakasvatus-saadused
1. Harjumaa	19,0	364,0	14,9
2. Tartumaa	9,8	43,0	22,9
3. Võrumaa	11,8	44,2	9,9
4. Pärnumaa	17,7	176,0	6,8
5. Viljandimaa	8,3	22,2	9,8
6. Võrumaa	8,7	3,1	4,6
7. Järvamaa	8,9	40	20,0
8. Läänemaa	5,6	—	4
9. Saaremaa	4,5	2	8,3
Kokku	12,3	80,0	13,4

Käibelt olid tunduvalt suuremad toiduainete kauplused (12 300 rbl. aastas). Kõige suurematéks olid põllundussaaduste ja metsamaterjali realiseerimisele spetsialiseerunud kaubandusettevõtted (keskmine aastakäive vastavalt 80 000 rbl. ja 44 200 rbl.). Siia kuulusid suured eksportfirmad, mis ostsid kokku suurel hulgal põllumajandussaadusi ja metsamaterjali ning saatsid need siis välismaale.

Territoriaalselt erines kaubandusettevõtete keskmine käive tunduvalt. Ilmselt avaldasid siin mõju kohalikud tingimused. Nii näiteks metsarikkal Virumaal tegutsesid kõige suuremad metsamaterjalidega kauplevad firmad, Tallinnas ja Pärnus aga kõige suuremad põllundussaadusi realiseerivad eksportfirmad jne.

Enamiku kaubandusettevõtete väikesed aastakäibed annavad tunnistust ühelt poolt siseturu piiratusest, teiselt poolt aga teravast konkurentsist, mida oli eriti raske taluda väikestel toiduainete kauplustel — vürtspoodidel. Nende arv muutus igal aastal, sest konkurentsis suuremate ettevõtetega tõrjuti neid rohkearvuliselt välja. Nende hulk ületas kaugelt normaalse vajaduse. Niisuguste kaupluste olukorrast kirjutas «Päevaleht» 1913. a. järgmist: «Mõnekümne sammu peal oli mitu vürtspoodi, kus ühtede ja samade ainetega kaubeldakse. Niisuguste kaupluste asutajad on enamasti inimesed, kes endile raske töö, vaeva ja kokkuhoidmisega 200—300 rubla või vähe rohkem raha kogunud. Kuid harva õnnestub asi. Ei osata sündsat ärikohta valida.

Tabel 23

kaubanduslike tegevusalade järgi (tuh. rbl.)

Metsamaterjalid	Mineraalkaubad	Manufaktuurkaubad	Joogid	Sega- ja majapidamiskaubad
42,0	63,0	17,0	10,9	7,0
4,2	13,6	9,0	8,5	4,6
449,0	26,5	10,2	10,4	9,6
63,5	34,3	31,5	6,5	4,3
—	15,1	21,6	4,1	3,8
1	3	6,7	5,3	5,6
20	6	13,5	8,5	7,0
2	9	8,3	5,9	4,7
—	21	12,0	2,0	4,9
44,2	36,1	14,1	7,7	6,1

Juhtub, et teised poed on liiga lähedal, agaramad ja õnnelikumad on ette jõudnud. Ei osata kaupu sisse osta. Suurkaupmeeste agendid aina püüavad algajatele alaväärtuslikku kaupa kalli hinna eest kaela määrida. Võrdlemisi väike osa nendest kauplustest pääseb õitsvale järjele, teistel vahetuvad tihti omanikud. Ajalehtede neljandatel külgedel leidub ühtelugu paarirealisi kuulutusi, et vürtspood või lihakarn ära anda. On poodisid (pealegi rahvarohketes kohtades), mis aastas 4—5 korda omanikku vahetavad. Elujõuliste väikeäride arv ei või üle vajaduste tõusta. Missugune äri on elujõuline, selgub võistluses. Tugevad jäävad, nõrgemad kaovad.» [4] Lihtsalt ja selgesti iseloomustatakse siin kapitalistlikku konkurentsi kaubanduses.

Järgnevatel aastatel (kuni 1913. aastani) suurenes ettevõtete arv ja laienes käive kõigil tegevusaladel, suurenes mõnevõrra ka kaubandusvõrgu spetsialiseerimine ning ettevõtete koondumine südalinna. Üksikute tegevusalade osatähtsus jäi aga enam-vähem samasuguseks, nagu see oli olnud XX sajandi algul.

Mis puutub nüüd *maalisse kaubandusvõrku*, siis tema arengule avaldas olulist mõju kaubalis-rahaliste suhete iseloom külas. Kaubalis-rahalised suhted olid käesoleva sajandi alguseks eesti külas täielikult välja arenenud. Võib arvata, et kaubalis-rahaliste suhete ekstensiivse arenguprotsessi kõrgpunkt oli juba ületatud varem, möödunud sajandi viimastel aastakümnetel. Alates juba XIX sajandi viimasest aastakümnest, eriti aga XX sajandi algaastatel, toimub areng intensiivsuse, sügavuse suunas.

Majandamise intensiivistamine mõisates, uuema põllumajandustehnika rakendamine, ulatuslike maaparandustööde tegemine ja mõisatööliste ekspluateerimise tugevdamine suurendasid kaubatootmist ja süvendasid turusuhteid.

Samasuguse iseloomuga tulemusi saavutas eesti maakodanlus akumulatsiooni suurendamisega, mis võimaldas osta ja tarvitusele võtta täiuslikumaid põllutööriistu, hakata kasutama mineraalväetisi, juurutada praktikas tolleaegseid saavutusi.

Majandamise intensiivistamist taotles ka turusuhetesse lülitunud ja nendest üha suuremal määral sõltuv väiketalupoeg.

Tuhandetel talupoegadel lasus väljaostu näol tohutu

---

[4] «Päevaleht», 16. (29.) jaanuaril 1913, nr. 13.

võlg, mille tasumiseks võis raha saada vaid siis, kui realiseeriti üha suurem osa toodangust kaubatoodanguna. Väiketalupoegadel, kelle turjal lasusid paljud kohustused, ei olnud teist teed kui oma töövõimeliste perekonnaliikmete ja enda täielik väljakurnamine. Küla agraarne ülerahvastus oli selleks reserviks, millest said odavat tööjõudu nii suurtalundid kui ka linnade arenev tööstus. Kõik need asjaolud suurendasid turu mahtu ja kaubandust maal.

1900. a. moodustas maa kaubandusvõrk 44 % kaubandusettevõtete üldarvust Eestis. Maa kaubandusvõrk erines linnade kaubandusvõrgust nii kaubandusettevõtete kaubakäibe mahu ja struktuuri kui ka spetsialiseerimise ja suuruse poolest. 1900. a. näiteks oli linnades kaubakäive ühe elaniku kohta 153 rbl., maal aga ainult 11 rbl. Eesti 59,1 miljoni rubla suurusest kaubakäibest langes 1900. a. maa kaubandusvõrgu arvele ainult 10 milj. rbl. ehk 18,5 %, sellele vaatamata, et maal elas 82,1 % Eesti elanikkonnast.

Pole võimalik kõnelda ka maalise kaubandusvõrgu spetsialiseerumisest. Kaupluste osatähtsus maa kaubandusvõrgus oli 41 %, domineerisid segakauplused, kus müüdi kõiki maal nõutavaid kaupu. Suurema osatähtsusega olid aga maalises kaubandusvõrgus kõrtsid.

Kuni XIX sajandi keskpaigani ei saanud maal tekkida kaubandusettevõtteid tänapäeva mõistes. Tolleaegse feodaalse majanduse tingimustes oli linna gildikaupmeestel monopoolne õigus maal kaubelda, gildi mittekuuluvatel isikutel oli see rangelt keelatud. Ehkki sellal esines maal nn. «põrandaalust» kaubandust, olid taolised ettevõtted üldiselt siiski haruldaseks ja nende arv ulatus maal ainult mõnekümneni. Erandi moodustas mõisnik, kellel oli õigus realiseerida oma majandi saadusi nii linnas kui maal. Seepärast on ka arusaadav, et kuni XIX sajandi keskpaigani domineeris maalises kaubanduses nn. mõisakaubandus. Selles kujunes mõis peamiseks keskuseks, kust ümbruskonna talupojad hankisid vajalikud kaubad — soola, raua, tubaka, heeringad jms. Oli ju talupoegade enamiku ostuvõime sellal väga väike, talumajandite suhetes valitses naturaalmajanduslik iseloom, kus kaupade tootmine turule polnud üldreeglina suur ja sellest tulenevalt oli kaupade nõudmise iseloom samuti lihtne, piirdudes üksnes mõne kaubaga.

Mõisamajanduses kujunes sellal kaubandusettevõtteks mõisa kõrts, kuhu olid ühendatud nii kaupluse kui ka toit-

lustusettevõtte funktsioonid. Nendes leidus (eriti postiteede ligidal paiknevates kõrtsides) mitmesuguseid talurahva poolt rohkem nõutavaid kaupu, mida vajasid ka tolleaegsed reisijad. Järelikult täitsid kõrtsid sellal ka segakaupluse funktsioone ja seepärast on täiesti mõistetav nende suur arv maakaubanduses.

1860-ndatest aastatest alates toimus talumajanduse kiiretempoline emantsipeerumine mõisa eestkoste alt. Talupojad hakkasid mõisnike kõrval üha rohkem osa võtma linna ja maa vahelisest kaubakäibest, talumajand hakkas muutuma kaubamajandiks. Koos sellega muutusid mitmekesisemaks ka vajadused, mida kohalik kõrts ei suutnud enam rahuldada. Tekkis reaalne eeldus segakaubandusvõrgu laiendamiseks. Kuid esialgu jäi kõrtside tähtsus püsima raskete ja halbade liiklusolude tõttu. Alles kodanlikul ajal tõrjus raudtee ja autotranspordi kiire arenemine aeglase liiklemisvahendi — hobusõiduki kõrvale ja vähendas sellega ka oluliselt kõrtside vajadust.

Järelikult säilis maakõrtside ulatuslik tähtsus veel ka XIX sajandi teisel poolel, ehkki see pidevalt vähenes. XX sajandi alguseks oli olukord maal muutunud juba selliseks, et likvideerusid kõrtsi kui segakaupluse funktsioonid. Sellega koos vähenes märgatavalt toitlustusettevõtete arv.

Kõigele sellele vaatamata jäi enne Esimest maailmasõda kõrts ikkagi külakaubanduse tähtsaimaks keskuseks, moodustades käesoleva sajandi algul veel 54,3 % maalisest kaubandusvõrgust. Igas suuremas ühendusteede keskuses või asulas oli kõrts.

Eestis oli XX sajandi alguseks kokku 805 külakõrtsi, s. t. iga 1005 elaniku kohta tuli üks kõrts. Üksikutes maakondades, näiteks Võrumaal tuli üks kõrts 744 elaniku kohta, Viljandimaal 877 elaniku kohta. Rõuge kihelkonnas Võrumaal tuli koguni 588 elaniku kohta üks kõrts. Samal ajal oli eesti külas apteeke ainult 88, s. t. iga 11 261 elaniku kohta üks apteek. Spetsialiseeritud kauplusi oli ainult mõni üksik ja seetõttu pidid maaelanikud minema harvemini vajatavate tööstuskaupade ostmiseks linnadesse.

Kõik need faktid iseloomustavad Eesti maaelanikkonna elatustaset, ta ostuvõimet ja tarbimise struktuuri, mis piirdus ainult hädavajalike ostukaupadega.

Ajavahemikul 1900—1913 kasvas ka maal kaubandusvõrk ja laienes kaubakäive, jäädes aga oma arengutempos

maha linnalisest kaubandusest. Aastail 1900—1913 suurenes maa kaubandusettevõtete arv 761 võrra ehk 37,5 %, kuid maa kaubandusvõrgu osatähtsus kahanes 1913. aastal 36 %-ni kogu Eesti kaubandusvõrgust. Üksikutes maakondades oli see arengutempo erinev, sõltudes kohalikest arengutingimustest. Hinnates aga maalise kaubandusvõrgu arengutempot, ei tohi unustada linnalise kaubandusvõrgu suhtelist lähedust, maaelanike sagedasi sõite linnaturgudele, laadakaubandust ja teisi maal esinenud käibevorme.

3. Kaubanduse spetsialiseerumine kodanliku võimu aastail

Täpsema ülevaate kaubanduslikest tegevusaladest ja kaubandusvõrgu spetsialiseerumisest annab 1937. a. majandusloendus. See näitab ettevõtete arvu jagunemist 1936. a. ärialade järgi ja kaubandustöötajate tegevusalasid eraldi nii hulgi- kui jaekaubanduses (vt. tabel 24).

Ühtlasi avaneb võimalus välja tuua ka linna- ja maakaubanduse erinevused (vt. tabel 25).

Andmetest selgub sama tegevusala osatähtsuse suur erinevus olenevalt sellest, kas vaatluse aluseks on ettevõtete arv, käive või töötajate arv. Nii ulatus näiteks hulgikaubanduses spetsialiseeritud ettevõtete arv 70,6 %-ni üldarvust, nende käive aga 62 %-ni üldkäibest ja nendes töötavate isikute arv 66 %-ni töötajate üldarvust. Jaekaubanduses moodustas toitlustusettevõtete võrk 6,4 % jaevõrgust, käive ainult 5 % üldkäibest, töötajate arv aga 17 % üldarvust.

Samuti olid olulised erinevused turu- ja rändkaubanduses. Kuigi turu- ja rändkaubanduses ulatus ettevõtete arv ligikaudu 43 %-ni jaeettevõtete arvust, ei ületanud nende käive 5,2 % jaekäibest. Ärialadest oli turu- ja rändkaubanduses käibe mahult suurimaks toiduainete kaubandus (60 % käibest). Oluline on siinjuures märkida ka selle suhteliselt kõrget spetsialiseerumisastet (üle 65 % ettevõtete arvust ja 65 % käibest), mis tunduvalt ületas suuremate jaeettevõtete spetsialiseerumise taseme (vastavalt 43 % ja 51 %). See saab mõistetavaks, kui märkida, et need «ettevõtted» müüsid tegelikult toiduaineid turgudel ja «täikal». Paljud neist olid majanduslikult nii viletsas olukorras, et ei suutnud korraga isegi turumaksu tasuda.

Kaubanduslikud tegevusalad Eestis 1936. a. Tabel 24

	Kokku	Sellest						Üldse spetsialiseeritud
		toidukaubad		tööstuskaubad		Toitlustusettevõtted	Segakaubad	
		üldse	sellest spetsialiseeritud	üldse	sellest spetsialiseeritud			
I. Hulgikaubandus								
1. Ettevõtete arv	1533	747	394	749	689	—	37	1083
2. „ %	100,0	48,7	25,7	48,9	44,9	—	2,4	70,6
3. Käive (milj. kr.)	237,4	82,0	20,5	127,7	126,4	—	27,7	146,9
4. „ „	100,0	34,5	8,6	53,8	53,3	—	11,7	61,9
5. Töötajate arv	6583	2339	827	3695	3537	—	549	4364
6. „ „	100,0	35,5	12,6	56,2	53,7	—	8,3	66,3
II. Jaekaubandus								
1. Ettevõtete arv	7974	4108	1383	2520	2040	514	832	3423
2. „ %	100,0	51,6	17,3	31,6	25,6	6,4	10,4	42,9
3. Käive (milj. kr.)	167,4	61,8	30,0	61,3	55,2	8,3	36,0	85,2
4. „ %	100,0	36,9	17,9	36,6	33,0	5,0	21,5	50,9
5. Töötajate arv	19542	7139	2644	6962	5982	3317	2124	8626
6. „ %	100,0	36,5	13,5	35,6	30,6	17,0	10,9	44,1
III. Turu- ja rändkaubandus								
1. Ettevõtete arv	3413	1930	1377	1352	854	111	20	2231
2. „ %	100,0	56,5	40,4	39,6	25,0	3,3	0,6	65,4
3. Käive (milj. kr.)	8,8	5,5	4,0	2,75	1,65	0,5	0,05	5,65
4. „ %	100,0	62,5	45,4	31,3	18,8	5,7	0,6	64,2
5. Töötajate arv	4152	2382	1719	1519	967	228	23	2686
6. „ %	100,0	57,3	41,4	36,6	23,3	5,5	0,6	64,7
IV. Kokku Eestis								
1. Ettevõtete arv	12920	6785	3154	4621	3583	625	889	6737
2. „ %	100,0	52,5	24,4	35,8	27,7	4,8	6,9	52,1
3. Käive (milj. kr.)	413,6	149,3	54,4	191,75	183,25	8,8	63,75	237,75
4. „ %	100,0	36,1	13,2	46,4	44,3	2,1	15,4	57,5
5. Töötajate arv	30277	11860	5190	12176	10486	3545	2696	15676
6. „ %	100,0	39,2	17,1	40,2	34,7	11,7	8,9	51,8

Tabel 25

Kaubakäibe struktuur Eestis 1936. a. (%-des)

	Hulgikaubanduse käive		Jaekaubanduse käive		Kokku kaubakäive		Üldse kokku
	linn	maa	linn	maa	linn	maa	
1. Toidukaubad	32,0	34,0	34,7	47,9	33,0	45,6	34,4
2. Toitlustoodang	—	—	6,1	1,2	2,3	1,3	2,1
Kokku toidukaubad	32,0	34,0	40,7	49,1	35,2	46,9	36,5
3. Tekstiiltooted	21,9	20,3	16,7	1,2	20,0	3,8	18,1
4. Nahkkaubad	3,4	0,0	4,8	0,4	3,9	0,4	3,5
5. Mööbel ja majapidamiskaubad	0,8	0,0	2,0	0,0	1,3	0,0	1,1
6. Tootmis-tehnilised kaubad	11,2	—	8,3	0,2	10,1	0,2	9,0
7. Elektri- ja küttematerjalid	5,0	3,4	4,2	—	4,7	0,4	4,2
8. Paber ja raamatukaubad	3,4	—	3,2	0,0	3,4	—	3,0
9. Keemiakaubad	8,6	1,7	5,4	2,4	7,4	2,4	6,8
10. Loomasööt	1,8	18,6	0,9	0,0	1,5	2,4	1,6
11. Muud (segakaup)	11,9	22,0	13,8	46,6	12,5	43,4	16,2
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Jae- ja hulgikaubanduslikud tegevusalad linnas ja maal polnud samuti ühteviisi arenenud. Hulgikaubanduses toimus kaubakäive valdavas osas (97,5 %) linnades. Maal oli hulgikaubanduses suhteliselt rohkem arenenud loomasööda kaubandus (26,2 %), segakaupade kaubandus (4,6 %), toidukaupade kaubandus (2,7 %) ja tekstiilkaupade kaubandus (2,4 %). Teiste kaubanduslike tegevusalade hulgikäivet maal peaaegu ei esinenudki.

Jaekäibes omas linnakäive 77 %, olles kõige väiksema osatähtsusega segakaubanduses (49,5 %), toiduainete kaubanduses (70 %) ja toitlustamise alal (93 %). Teistel ärialadel oli maal hoopis tähtsusetu osa.

Üldises kaubakäibes oli olulise tähtsusega hulgikäive, moodustades kogukäibes 57,1 %. Suurima tähtsusega ärialadeks oli hulgikaubanduses loomasööda ja teravilja kaubandus (83 %), keemiakaubandus (71 %), tootmis-tehni-

liste kaupade ja tekstiilkaupade kaubandus (69%), ehitus- ja küttematerjalide kaubandus (66 %), s. t. tegevusalad, kus kaupade ostjateks olid sageli tööstuslikud tarbijad. Seevastu oli mööbli- ja majapidamiskaupade kaubanduses (41 %), segakaupade (43 %) ja toiduainete kaubanduses (50 %) hulgikäibe osatähtsus väiksem. Arusaadavalt tingis see ka kaubakäibe struktuuri erinevusi linnas ja maal. Ilmselt realiseeriti maal üldreeglina pidevalt nõutavaid odavamaid toidu- ja tööstuskaupu väikses valikus. Harvemini nõutavad kaubad ja kaupade suurem valik olid aga koondunud linnadesse.

1936. a. andmed näitavad kaubanduslikes tegevusalades samuti olulisi regionaalseid erinevusi (vt. tabel 26). Nii olid segakaubandusettevõtted domineerivaks Võrumaa (57,9 %), Läänemaa (55,5 %) ja Saaremaa (53,5 %) kaubandusvõrgus. Suhteliselt kõige suurema spetsialiseeritud kaubandusvõrguga olid aga Harjumaa (38,0 %), Pärnumaa (27,9 %) ja Tartumaa (27,0 %).

Need andmed annavad tunnistust Eesti kaubandusvõrgu arenenud spetsialiseerumisest. See polnud tingitud kaupmeeste soovist tarbijat paremini teenindada, vaid oli objektiivne paratamatus seoses kaubandusettevõtete omavahelise terava konkurentsi süvenemisega. Konkureerivad sama tüüpi kaubandusettevõtted ei suutnud juba XX sajandi algul tagada kaubandusliku piirkonna geograafilisel jagamisel vajalikku käibe miinimumi. Seetõttu tekkis ostjaskonna senise vertikaalse jaotuse kõrval järjest süvenev horisontaalne jaotus, mis tingis kaubandusettevõtete spetsialiseerumise vastavalt erinevatele tarbijate rühmadele (lastekaubad, naiste rõivastus) või erinevate tarvete rahuldamisele (kangaskaubad, pesu, jalatsid).

Kaubandusliku piirkonna horisontaalne jaotus võimaldas ostjate pärast konkureerivatel kaubandusettevõtetel üheaegselt kasutada geograafiliselt sama piirkonda erinevate kaubarühmade realiseerimiseks. Mida enam kaubandusettevõtted spetsialiseerusid kitsamale ärialale, seda täielikumalt lülitati välja konkurents geograafiliselt sama piirkonda kasutavate kaubandusettevõtete vahel ja seda suuremaks kujunes kaubandusettevõtete realiseerimisraadius. Loomulikult oli spetsialiseerumise eelduseks küllaldane nõudmine vastavate kaupade järele. See moodustas spetsialiseerunud kaubandusettevõtetele aluse vajaliku tegevusmahu saavutamiseks. Teataval määral soodustas

Kaubandusettevõtete jagunemine 1936. aastal kaubanduslike tegevusalade järgi

Maakond		Kaubandusettevõtete arv	sellest							
			Segakaubad	Toidukaubad	Toitlustusettevõtted	Tööstuskaubad	Tekstiilkaubad	Majapidamiskaubad	Tootmistehnilised kaubad	Kultuurikaubad
1. Harjumaa	arv	3311	297	1355	156	246	490	284	239	244
	%	100,0	9,0	40,9	4,7	7,4	14,8	8,6	7,2	7,4
2. Virumaa	arv	1427	425	482	90	61	148	92	63	66
	%	100,0	29,8	33,8	6,3	4,3	10,4	6,4	4,4	4,6
3. Järvamaa	arv	476	193	147	28	12	44	20	13	19
	%	100,0	40,6	30,9	5,9	2,5	9,2	4,2	2,7	4,0
4. Läänemaa	arv	396	220	75	20	14	27	20	13	7
	%	100,0	55,5	18,9	5,1	3,5	6,8	5,1	3,3	1,8
5. Tartumaa	arv	1989	426	798	102	126	181	131	97	128
	%	100,0	21,4	40,2	5,1	6,3	9,1	6,6	4,9	6,4
6. Pärnumaa	arv	979	285	299	67	55	119	52	54	48
	%	100,0	29,1	30,6	6,8	5,6	12,2	5,3	5,5	4,9
7. Viljandimaa	arv	617	197	219	35	23	53	35	26	29
	%	100,0	31,9	35,5	5,7	3,7	8,6	5,7	4,2	4,7
8. Võrumaa	arv	534	309	104	30	11	29	20	16	15
	%	100,0	57,9	19,5	5,6	2,1	5,4	3,7	3,0	2,8
9. Saaremaa	arv	232	124	30	12	5	30	14	9	8
	%	100,0	53,5	12,9	5,2	2,2	12,9	6,0	3,9	3,4
10. Valgamaa	arv	426	137	153	26	14	43	25	15	13
	%	100,0	32,2	35,8	6,1	3,3	10,1	5,9	3,5	3,1
Üldse kokku	arv	10387	2613	3662	566	567	1164	693	545	577
	%	100,0	25,2	35,2	5,4	5,5	11,2	6,7	5,2	5,6

seda ka liiklusolude paranemine, mis võimaldas oma tegevusorbiiti haarata laiema territooriumi tarbijaskonna.

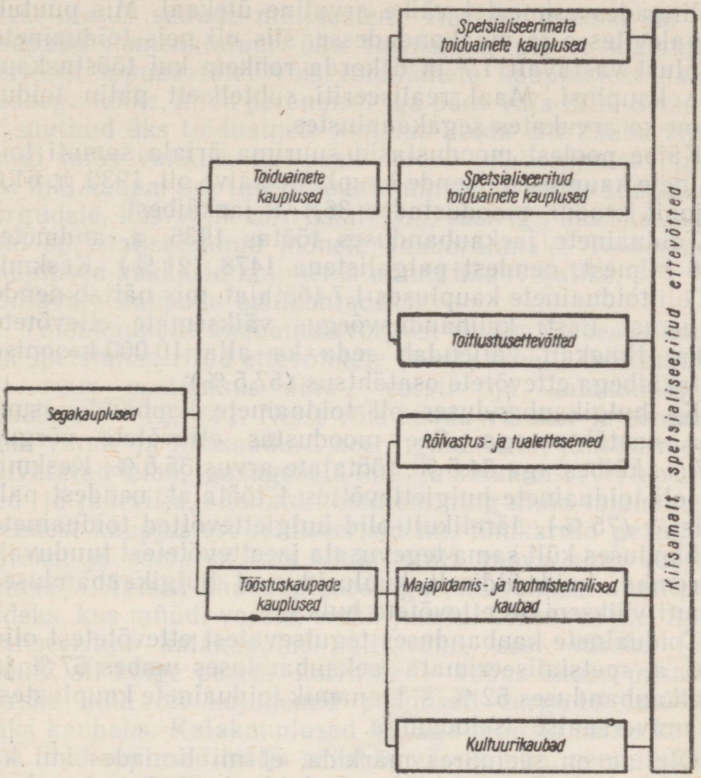
Vaatamata aga eespool mainitud kaubandusvõrgu kõrgele spetsialiseerumistasemele, tuleb märkida selle lünklikkust. See on ka mõistetav, sest kogu kaubandusvõrgu spetsialiseerumise protsess kapitalistlikes tootmistingimusis on stiihiline, alludes konkurentsi reguleerivale toimele. Teatud mõju spetsialiseerumise kujunemisele avaldas ka seadusandlus, mis keelas näiteks III järgu kauplustel rea kaupadega kauplemise.

Parema ülevaate andmiseks kapitalistliku kaubandusvõrgu spetsialiseerumisest Eestis käsitletakse alljärgnevalt 1939. a. väljakujunenud kaubandusvõrku põhitüüpide järgi (vt. joonis 6).

Kahtlemata oli Eestis üheks ajalooliselt vanemaks kaubandusettevõtete põhitüübiks segakaupade pood või kauplus, kus olid müügil kõik ümbruskonnas nõutavad kaubad. Arusaadavalt olid need valdavas osas sagedasti nõutavad kaubad. Kaubarühmade arv oli seejuures kaupluses suur, kuid rühmasisene sortiment väike. Ostja, tulles taolisse kauplusse, leidis oma vajaduste rahuldamiseks üldreeglina kõik kaubad (eeldades, et ta ei esitanud kauba tegumoe, värvuse jne. kohta erilisi nõudeid). Sellega saab ka mõistetavaks segakaupluste suhteliselt suur osatähtsus kodanliku Eesti kaubandusvõrgus (1922. a. ligemale 25 % ja 1939. a. üle 11 %). Ehkki ajavahemikul 1900—1939 nende osatähtsus kaubandusvõrgus tunduvalt vähenes, jäi nende suurus absoluutarvus umbes samasuguseks (1900. a. oli neid 989, 1939. a. aga 994 ettevõtet).

Segakaupluste kohta tuleb märkida, et nende suurus ja käive sõltus sellest, kas nad asusid linnas või maal. Linnades moodustas iga segakaupluse käive 1936. aastal keskmiselt 112 000 krooni, maal aga 27 000 krooni. Linnades loendati segakauplustes 560 töötajat, nendest oli palgalisi 454 (81 %), maal oli segakaupluste töötajate arv 1363, nendest palgalisi 651 (48 %). Linna segakaupluses töötas keskmiselt 5 töötajat, maal aga 2 töötajat. Need näitajad võimaldavad järeldada, et linnades kujutasid segakauplused endast universaalkaupluste tüüpi ettevõtteid, kuna maal olid enamuses kohaliku tarbija nõudeid rahuldavad segasortimendiga väikekauplused.

Ka hulgikaubanduse hulka kuulusid mõned segakaubandusettevõtted (ligi 2 % hulgivõrgust). Nad olid üldreeglina

Joonis 6. Statsionaarsete kaubandusettevõtete põhitüübid Eestis 1938.—1939. a.

suurkapitalistlikud ettevõtted, mille keskmine käive oli 750 000 krooni, töötajaid oli 549, nendest palgalisi 517 (94 %), keskmiselt töötas ettevõttes 15 inimest.

Samuti ajalooliselt vanemate kaubandusettevõtete põhitüüpide hulka kuulusid toiduainete ja tööstuskaupade kauplused. Arvatavasti kujunesid nad välja segakauplustest kaubanduses toimunud tööjaotuse tulemusena.

Nagu andmetest nähtub (vt. tabel 17), olid kodanliku Eesti lõpuaastail kaubandusvõrgus suurima osatähtsusega toiduainete poed ja kauplused.

Võrreldes toiduainete ja tööstuskaupade kaupluste arvu,

oli linnades esimestel väike arvuline ülekaal. Mis puutub aga alevitesse ja maakondadesse, siis oli neis toiduainete kauplusi vastavalt 1,7 ja 6 korda rohkem kui tööstuskaupade kauplusi. Maal realiseeriti suhteliselt palju toidukaupu ka arvukates segakauplustes.

Käibe poolest moodustasid suurima äriala samuti toiduainete kauplused. Nende kaupluste käive oli 1936. a. 61,0 miljonit krooni, moodustades 36,4 % jaekäibest.

Toiduainete jaekaubanduses töötas 1936. a. andmetel 7076 inimest, nendest palgalistena 1478 (21 %). Keskmiselt oli toiduainete kaupluses 1,7 töötajat, mis näitab nende kuuluvust Eesti kaubandusvõrgus väiksemate ettevõtete hulka. Ilmekalt väljendab seda ka alla 10 000-kroonise aastakäibega ettevõtete osatähtsus (57,5 %).

Ka hulgikaubanduses oli toiduainete kaubandus suurima osatähtsusega. See moodustas ettevõtete võrgus 48,7 %, käibes aga 34,5 %, töötajate arvus 35,5 %. Keskmiselt oli toiduainete hulgiettevõttes 4 töötajat, nendest palgalisi 3 (75 %). Järelikult olid hulgiettevõtted toiduainete kaubanduses küll sama tegevusala jaeettevõtetest tunduvalt suuremad, kuid üldiselt kuulusid nad hulgikaubanduses samuti väiksemate ettevõtete hulka.

Toiduainete kaubanduses tegutsevatest ettevõtetest olid 1936. a. spetsialiseerimata jaekaubanduses umbes 67 % ja hulgikaubanduses 52 %, s. t. enamik toiduainete kauplustest oli universaalse iseloomuga.

Oluline on seejuures märkida, et nii linnades kui ka maal asuvad spetsialiseerimata toiduainete kauplused ei piirdunud täiel määral toidukaupadega, vaid neis leidus kuni 75 % toidukaupu ja kuni 25 % pidevalt nõutavaid tööstuskaupu. Ainult väike osa toiduainete kauplustest, peamiselt suuremad, piirdus täiel määral üksnes toidukaupade realiseerimisega. Nende käibes puudusid mittetoidukaubad.

Toiduainete kauplustes olid tavaliselt tähtsamateks kaupadeks leib, suhkur, jahu, piim, vorstid, sai, petrooleum, heeringad, munad ja tubakasaadused. Väiksema tähtsusega kaupadeks olid karastavad joogid, kohv, tee, juust, aed- ja juurvili, tangud, manna, maiustused, konservid jne. Muu kaubana müüdi kirjutusmaterjale, väiksemaid pudukaupu (lõngad, niit, nõelad jne.), kosmeetikakaupu (hambapulbrit, seepi, odekolonni jne.), saapamääret, kingapaelu jne. Kõigi kaupade loetelu, mida toiduainete kauplustes oli võimalik

osta, ulatus sadade nimetusteni. Aastate jooksul oli see kaupade nomenklatuur üha laienenud, nii et kodanliku perioodi lõpuaastatel võis toiduainete kauplustest saada peaaegu kõike, mida perenaisel iga päev vaja läks. Seetõttu ei suutnud üks toiduainete kauplus hoida üht kaubarühma kuigi laias valikus, tihtipeale leidus kaubarühmas ainult üht liiki kaupa. See tingis nõudlikumate tarbijate siirdumise turgudele, kus valik oli rikkalikum, sest iga kaubitseja oli seal spetsialiseerunud mõnele kaubarühmale. Toiduainete kauplused hakkasid kujunema ainult hädavajalike, pidevalt nõutavate kaupade ostukohtadeks.

Toidukaupade kaubandusvõrgust kuulus umbes kolmandik spetsialiseeritud ettevõtetele (vaata tabel 27). Viimases oli suur osatähtsus liha-, vorsti- ja kalakauplustel (1939. a. — 12,4 %). Neist võis saada värsket ja soolatud liha, vorste ja lihasaadusi, heeringaid, kala, juustu, mune, kuivatatud leiba, igasuguseid liha- ja kalakonserve, herneid, aed- ja juurvilja, sibulaid, tomateid ning muid toiduaineid. Nendest kauplustest realiseerisid nn. lihakarnid peamiselt värsket ja soolatud liha, sinki, sülti, rasva ning aed- ja juurvilja. Teised lihakauplused aga olid rohkem vorstipoodideks, kus müüdi vorste, sinki, juustu, konserve jne. Spetsialiseeritud kalakauplusi oli vähe, sest värske kala müüki oli kõige parem korraldada vabas õhus, mistõttu värske kala oli kujunenud peamiselt turgudel müüdavaks kaubaks. Kalakauplused ise aga müüsid samu kaupu mis lihakauplused, välja arvatud värske liha, nende käibes aga moodustasid suurema osatähtsuse värsked ja suitsutatud kalad.

Osatähtsuselt järgnesid pagari- ja kondiitriärid (11 %). Nende käibes domineerisid leib ja sai. Peale selle müüdi neis kooke, igasuguseid küpsiseid, mune, maiustusi, karastavaid jooke.

Seejärel mitmesuguste alkohoolsete jookide kauplused: õllepoed, viinapoed jne. Nende osatähtsus oli ettevõtete arvult 1939. a. kokku ligi 8 %, käibelt aga umbes veerand toidukaupade käibest.

Ülejäänud spetsialiseerunud toidukaupade jaevõrk oli väike. Pealegi oli nende «spetsialiseeritus» rohkem paberlik. Nii leidus piimakauplustes peale piima ja piimasaaduste karastavaid jooke, maiustusi, saia, leiba ja kooke. Piima müüdi nii lahtiselt kui ka pudeleis. Lahtise piima jaoks tavaliselt eri ruume ei olnud, vaid seda hoiti suurtes

Toidukaupade jaekaubanduslikud ärialad Eestis 1936. a.

	Ettevõtted		Käive		Töötajad		Keskmiselt ühe ettevõtte kohta		
	arv	%	milj. kr.	%	arv	%	Käive tuh. kr.	töötajaid	elanikke
I. Toiduainete kauplused									
1. Toiduainete- ja koloniaalkauplused	2725	66,1	31,8	51,1	4495	62,6	11,7	1,6	404
2. Pagari- ja kondiitriärid	452	11,1	5,2	8,5	904	12,8	11,5	2,0	2434
3. Liha- ja vorstikauplused	411	10,1	6,9	11,2	811	11,5	16,8	2,0	2676
4. Puuvilja- ja maiustuste kauplused	68	1,7	0,9	1,5	137	1,9	13,2	2,0	16176
5. Viina- ja veinikauplused	335	8,2	15,4	25,1	592	8,4	46,0	1,8	3284
6. Muud spetsialiseeritud toiduainete kauplused	117	2,8	1,6	2,6	200	2,8	13,6	1,7	9420
Kokku	4108	100,0	61,8	100,0	7139	100,0	14,9	1,7	269
II. Toitlustusettevõtted									
1. Restoranid ja alkoholiga einelauad	230	44,7	4,7	56,6	1568	47,2	20,4	6,8	4783
2. Söögi- ja teemajad	151	29,4	1,3	15,7	654	19,7	8,6	4,3	7285
3. Kohvikud	22	4,3	0,6	7,3	221	6,7	27,3	10,0	50000
4. Restoran-võõrastemajad	57	11,1	1,5	18,1	642	19,4	26,3	11,3	19298
5. Pansionid	54	10,5	0,2	2,4	232	7,0	3,7	4,3	20370
Kokku	514	100,0	8,3	100,0	3317	100,0	16,1	6,5	2140

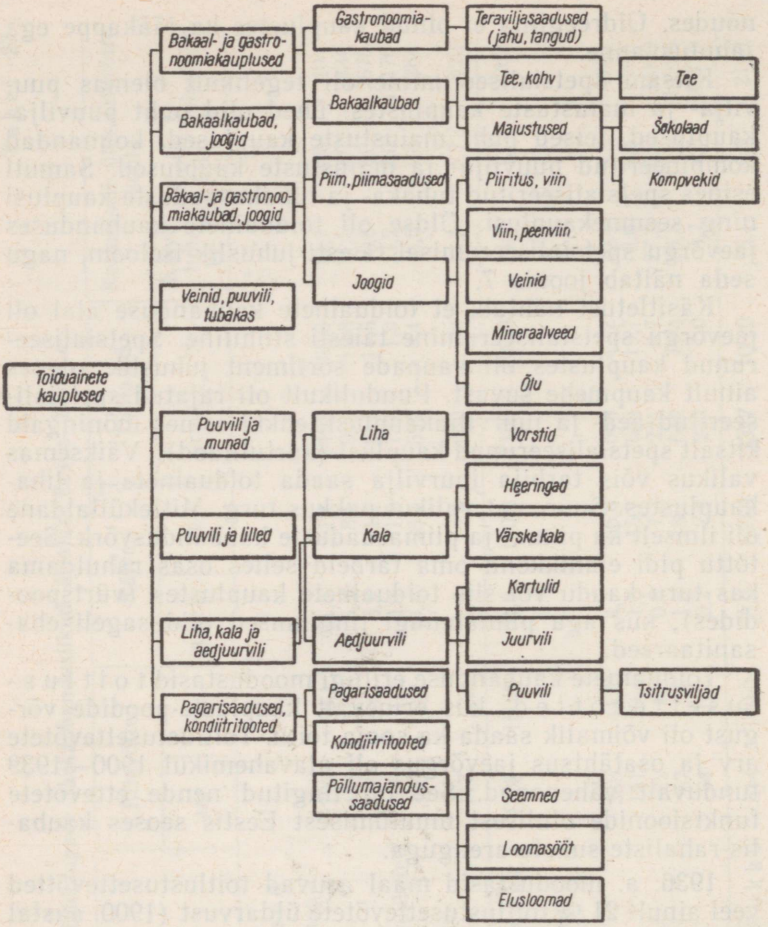
nõudes. Üldreeglina ei olnud kauplustes ka jääkappe ega jahutusvanne.

Kitsam spetsialiseerumine oli tegelikult olemas puuvilja- ja maiustuste kauplustes: ühed olid puht puuviljakauplused, teised puht maiustuste kauplused, kolmandad kombineeritud puuvilja- ja maiustuste kauplused. Samuti esines spetsialiseeritud tubaka- ja tubakasaaduste kauplusi ning seemnekauplusi. Üldse oli toiduainete kaubanduses jaevõrgu spetsialiseerumisel täiesti juhuslik iseloom, nagu seda näitab joonis 7.

Käsitletust nähtub, et toiduainete kaubanduse alal oli jaevõrgu spetsialiseerumine täiesti stiihiline. Spetsialiseerunud kauplustes oli kaupade sortiment juhuslik, olenes ainult kaupmehe suvast. Puudulikult oli rajatud spetsialiseeritud aed- ja juurviljakauplusi, ehkki esines mõningaid kitsalt spetsialiseerunud kauplusi (kartulilaod). Väiksemas valikus võis tarbija juurvilja saada toiduainete ja lihakauplustes. Suuremat valikut pakkus turg. Mitteküllaldane oli ilmselt ka piima- ja piimasaaduste kaubandusvõrk. Seetõttu pidi elanikkond oma tarbeid selles osas rahuldama kas turu kaudu või siis toiduainete kauplustes (vürtspoodides), kus aga piimamüügi tingimused olid sageli ebasanitaarsed.

Toiduainete kaubanduse eriliigi moodustasid *toitlustusettevõtted*, kus erinevalt kaupluste-poodide võrgust oli võimalik saada ka sooja toitu. Toitlustusettevõtete arv ja osatähtsus jaevõrgus oli ajavahemikul 1900—1939 tunduvalt vähenenud. See oli tingitud nende ettevõtete funktsioonide olulisest muutumisest Eestis seoses kaubalis-rahaliste suhete arenguga.

1936. a. moodustasid maal asuvad toitlustusettevõtted veel ainult 21 % toitlustusettevõtete üldarvust (1900. aastal 83 %), olles vähenenud ligemale 8 korda. Nad olid maal peamiselt ajaviite ja lõbutsemise kohaks. Selleks muutus ka enamik toitlustusettevõtteid linnades, nagu seda selgesti näitab nende tüüpide iseloom. Toitlustusettevõtete võrk koosnes valdavas osas (89,9 %) restoranidest, söökladest ja kohvikutest. Nendest olid restoranid, mis olid välja kujunenud endiste linnakõrtside baasil, suurima osatähtsusega (käibes 56,6 %). Paremini sisustatud ja suuremad restoranid asusid linnades, väiksemad (puhvetite, baaride, õllepoodide jne. nime all) aga töölisasulates, alevites ja maal, olles tegelikult ikkagi endised kõrtsid. Vii-

Joonis 7. Toiduainete kaupluste tüübid Eestis 1938.—1939. a.

mastest oli enamik (64 %) väikeettevõtted, mille aastakäive oli alla 20 000 krooni. Ka ülejäänud toitlustusettevõtted olid enamikus väikeettevõtted. Piisab, kui märkida, et keskmine istekohtade arv 1936. a. oli toitlustusettevõtetes 38, söökla-tes aga vaid 24, keskmine käive toitlustusettevõtetes oli 16 100 krooni, kusjuures käibega alla 10 000 krooni aastas

oli rohkem kui 51 % ettevõtetest. Töötajate keskmine arv toitlustusettevõtetes (6,5) oli samaaegselt suurem, samuti palgaliste töötajate osatähtsus (77 %) kõrgem kui toiduainete kauplustes, mis oli tingitud toitlustusettevõtete töö spetsiifikast (toiduvalmistamine, nõudepesemine jm.).

Kõik see annab õiguse väita, et kodanlikus Eestis puudus ühiskondlik toitlustamine selle otseses mõttes. Toitlustusettevõtete valdajad polnud huvitatud toitlustamise paremast organiseerimisest ja valmistoitude kõrgest kvaliteedist ning sortimendi laiendamisest, vaid neid huvitas kasum, mida saadi spekulatsiooni ja töötajate petmise teel. Oli muidugi ka kõrge teenindamiskultuuriga toitlustusettevõtteid (peamiselt restorane), mis paiknesid vabariigi suuremates linnades, peamiselt Tallinnas, ja rahuldasid kapitalistide klassi vajadusi, sest kõrged hinnad ei võimaldanud töötajate enamikul neid kasutada. Valdav enamus toitlustusettevõtetest kujutas aga alamajärgulisi joogikohti, kus sai ka madala kvaliteediga lihtsamaid valmistoite. Nende hulgas tegutsesid mõnikord, eriti majanduskriisi ja depressiooni perioodil (1930—1934), ka mõned nn. «ühiskondlikud sööklad», mis olid organiseeritud kas kohalike omavalitsuste või mõnede heategevuslike seltside poolt sihiga varustada puudustkannatavaid perekondi ja töötuid odavate valmistoitudega.

V. I. Lenin, iseloomustades taolisi «ühiskondlikke sööklaid», märkis, et need taotlevad töötajate revolutsiooniliste meeleolude nõrgendamist. Ta kirjutas: «... kapitalistid on osavad, targad, salakavalad. Nad t o e t a v a d (otseselt või kaudselt) ühiskondlikke kööke s e l l e k s, et juhtida tähelepanu kõrvale p o l i i t i l i s t e l t e e s m ä r k i d e l t.»[5] See Lenini iseloomustus käib täiel määral ka kodanlikus Eestis 1930-ndatel aastatel organiseeritud ühiskondlike sööklate ja rahvaköökide kohta.

Ülaltoodust on täiesti mõistetav, miks toitlustusettevõtete teenused olid elanike hulgas üldreeglina raskelt kättesaadavad ja vähe populaarsed ning ei leidnud suurt kasutamist. Nõudmist valmistoitudele pidurdas ka madal elatustase ja suur «koduste perenaiste» arv, kes tööpuuduse tõttu sageli tegelesid üksnes koduste majapidamistöödega. Toitlustusettevõtetest olid üksnes kohvikud rohkem külastatavateks kohtadeks. Seda tunnistab nii nende kõrge eri-

[5] V. I. L e n i n, Teosed, 32. kd., lk. 483.

kaal käibes, võrreldes nende osatähtsusega võrgus, kui ka asjaolu, et 1936. aastal kuulus 11 suurima toitlustusettevõtte (rohkem kui 100 000-kroonise aastakäibega) hulka ka kaks Tallinna kohvikut — «H. Feischner ja Poeg» (praegune kohvik «Tallinn») ja «N. Kultas» (praegune «Moskva»). See vihjab Eestis üha rohkem levima hakanud «kohvikukultuurile», mis tõenäoliselt tuli siia esijoones Soome ja Rootsi mõjul, osalt aga ka nn. vabakutseliste (kunstnikud, kirjanikud) soovil, kes võtsid eeskuju oma kolleegidelt Prantsusmaalt, eriti Pariisist.

Toidukaupade jaekaubandusest võttis seega 1936. a. osa 4622 ettevõtet (I—III järk) ehk 58 % kaubandusvõrgust, käive oli kokku 70,1 miljonit krooni ehk 42 % jaekäibest ja töötajaid oli 10 456 ehk 55,5 % jaekaubanduses töötajate üldarvust. Need andmed iseloomustavad küllaltki ilmekalt toidukaupade ärialade suurt tähtsust kodanliku Eesti kaubanduses.

Mis puutub t ö ö s t u s k a u p a d e kaubandusse, siis kaubandusvõrgu spetsialiseerumine oli siin tunduvalt keerukam kui toiduainete kaubanduses. Universaalset tööstuskaupade sortimenti tähistava «tööstuskaupade kaupluse» nimetust kodanlikus Eestis ei tuntud. Tegelikult oli aga taoliste kaupluste võrk küllaltki arvukas (vt. tabel 28). Tavaliselt nimetati neid aga pudukauplusteks. Viimaste sortimendis domineerisid küll mitmesugused tekstiiltooted, kuid kõrvuti nendega esines nii kultuurikaupu, majapidamistarbeid jm. Sellel põhjusel ongi pudukauplused käesolevas töös arvestatud spetsialiseerimata tööstuskaupade kaubandusvõrgu hulka. Siia kuulusid samuti ostetud esemete ehk nn. vanakraamikauplused, kus osteti ja müüdi igasuguseid pruugitud esemeid. Oma iseloomult kujutasid nad endast vanemaid, möödunud sajandeil levinud kauplusetüüpe, kus olid müügil igasugused kaubad. Nende rohke arv 1936. a. annab tunnistust elanikkonna laialt levinud majanduslikust viletsusest, kes realiseerisid «võileiva hinna eest» oma parematel päevadel soetatud esemeid. Valdavas osas asusid nad linnades (99 %). Üldse oli universaalse iseloomuga tööstuskaupade kaupluste asutamiskohaks üldreeglina linn (ligemale 92 % ettevõtete arvust). Käibes oli nende osa veelgi suurem (94 %), samuti töötajate arvus (93 %).

Hulgikaubanduses võib sellesse ärialasse arvata utiilkaupade kaubanduse. Sellega tegeles 1936. a. Eestis 48 ette-

Tabel 28

Tööstuskaupade jaekaubanduslikud ärialad Eestis 1936. a.

	Ettevõtted			Käive			Töötajad			Keskmiselt ettevõtte kohta		
	arv	%		milj. kr.	%		arv	%		käivet tuh. kr.	tööta-jaid	elanikke
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
I. Tööstuskaupade segakauplused												
1. Tarvitatud esemete kauplused	110	22,9		0,6	9,9		163	16,6		5,5	1,5	10000
2. Pudukauplused	370	77,1		5,5	90,1		817	83,4		14,9	2,2	2973
Kokku:	480	100,0	19,3	6,1	100,0	10,0	980	100,0	14,1	12,7	2,0	2285
II. Rõivastus- ja tualettkaubad												
A. Tekstiiltooted												
1. Kangaskaupade kauplused (riidekauplused)	201	43,8		10,4	63,0		731	52,9		51,7	3,6	5473
2. Valmisriiete kauplused	114	24,6		5,0	30,3		387	28,1		43,9	3,4	9649
3. Mütsi- ja kübarakauplused	125	27,0		0,8	4,9		220	15,9		6,4	1,8	8800
4. Muud	20	4,4		0,3	1,8		43	3,1		15,0	2,2	55000
Kokku tekstiiltooted	460	100,0	59,6	16,5	100,0	71,4	1381	100,0	66,8	35,9	3,0	2390
B. Nahktooted												
1. Naha- ja kingsepatarvete kauplused	68	21,9		1,1	16,7		120	17,4		16,2	1,8	16176

Tabel 28 (järg)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2. Peennahatööde kauplused	17	5,5		0,4	6,1		51	7,4		23,5	3,0	64706
3. Jalanõude kauplused	217	69,7		4,9	74,2		493	71,7		22,6	2,3	5069
4. Muud	9	2,9		0,2	3,0		24	3,5		22,2	2,7	122222
Kokku nahatooted	311	100,0	40,4	6,6	100,0	28,6	688	100,0	33,2	21,2	2,2	3537
Üldse kokku rõivastus-kauplused	771	30,6	100,0	23,1	37,6	100,0	2069	29,8	00,0	29,9	2,7	1430
III. Majapidamis- ja tootmistehnilised kaubad												
A. Majapidamiskaubad												
1. Mööblikauplused	50	17,6		1,4	17,5		104	13,7		28,0	2,1	22000
2. Majapidamistarvete kauplused	63	22,5		1,0	12,5		146	19,2		15,6	2,3	17188
3. Ehitusmaterjali kauplused	30	11,6		3,1	38,7		177	23,3		10,3	5,9	36667
4. Klaasikauplused	5	1,8		02,	2,5		14	1,8		40,0	2,8	220000
5. Kütteainete kauplused	121	42,6		2,2	27,5		292	38,4		18,2	2,4	9091
6. Muud	14	4,9		0,1	1,3		27	3,6		7,1	1,9	78571
Kokku majapidamiskauplused	284	100,0	28,3	8,0	100,0	29,1	760	100,0	23,9	28,2	2,7	3873
B. Tootmistehnilised kauplused												
1. Metalltoodete- ja rauakauplused	38	11,8		1,8	16,1		129	12,1		47,4	3,4	28947
2. Masinate, põllutööriistade jne. kauplused	47	14,6		3,8	33,9		169	15,8		80,9	3,6	23404

Tabel 28 (järg)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
3. Jalgrataste, laskeriistade, õmblusmasinate kauplused	65	20,2		2,2	19,6		309	28,9		33,8	4,8	16923
4. Ehitustarvete ja raadiokauplused	66	20,5		1,6	14,3		184	17,2		24,2	2,8	16667
5. Kulla- ja kellasepaärid	87	27,0		1,3	11,6		215	20,2		14,9	2,5	12644
6. Muud	19	5,9		0,5	4,5		62	5,8		26,3	3,3	57895
Kokku tootmistehnilised kauplused	322	100,0	32,1	11,2	100,0	40,7	1068	100,0	33,6	34,8	3,3	3416
C. Keemiatoodete kauplused												
1. Apteegid	208	51,6		3,3	39,8		855	63,1		15,9	4,1	5288
2. Rohu-, värvi- ja kosmeetikakauplused	144	35,7		3,3	39,8		406	30,0		22,9	2,8	7639
3. Bensiinijaamad ja mineraalõlide kauplused	41	10,2		1,4	16,8		60	4,4		34,1	1,5	26829
4. Muud	10	2,5		0,3	3,6		34	2,5		30,0	3,4	110000
Kokku keemiatoodete kauplused	403	100,0	39,6	8,3	100,0	30,2	1353	100,0	42,5	20,6	3,4	2730
Üldse kokku majapidamis- ja tootmistehnilised kauplused	1009	39,8	100,0	27,5	44,9	100,0	3181	45,5	100,0	27,2	3,5	1090
IV. Kultuurikaubad												
A. Paberikaubad												
1. Paberi- ja kirjutustarvete kauplused	91	52,0		1,7	45,9		242	44,8		18,7	2,7	12088
2. Trikootoodete kauplused	70	40,0		1,8	48,7		269	49,9		25,7	3,8	15714

Tabel 28 (järg)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
3. Tapeedi kauplused	12	6,9		0,2	5,4		25	4,6		16,7	2,1	91667
4. Muud	2	1,1		0,0	—		4	0,7		—	2,0	550000
Kokku paberikaubad	175	100,0	67,3	3,7	100,0	80,4	540	100,0	73,8	21,1	3,1	6286
B. Muud kultuurikaubad												
1. Lillekauplused	30	15,4		0,3	20,0		68	19,2		10,0	2,3	36667
2. Sporditarvete kauplused	6	3,1		0,2	13,3		21	5,9		33,3	3,5	183333
3. Mänguasjade kauplused	11	5,6		0,0	—		19	5,4		—	1,7	100000
4. Muud	38	19,5		0,4	26,7		84	23,7		10,5	2,2	28947
Kokku muud	85	100,0	32,7	0,9	100,0	19,6	192	100,0	26,2	15,9	2,3	12950
Üldse kokku kultuurkaubad	260	10,3	100,0	4,6	7,5	100,0	732	10,6	100,0	17,7	2,8	4235
Tööstuskaubad kokku	2520	100,0		61,3	100,0		6962	100,0		24,4	2,8	436

võtet, töötajate arvuga 137 (neist palgalisi 79) ja 1,2 milj. kroonise käibega. Nendest ettevõtetest asus linnades 41 (85 %), töötajaid oli seal 129 (94 %), nendest palgalisi 78 (99 %), kusjuures kaubakäive oli ligemale 1,2 miljonit krooni. Järelikult oli maal nende osatähtsus väike.

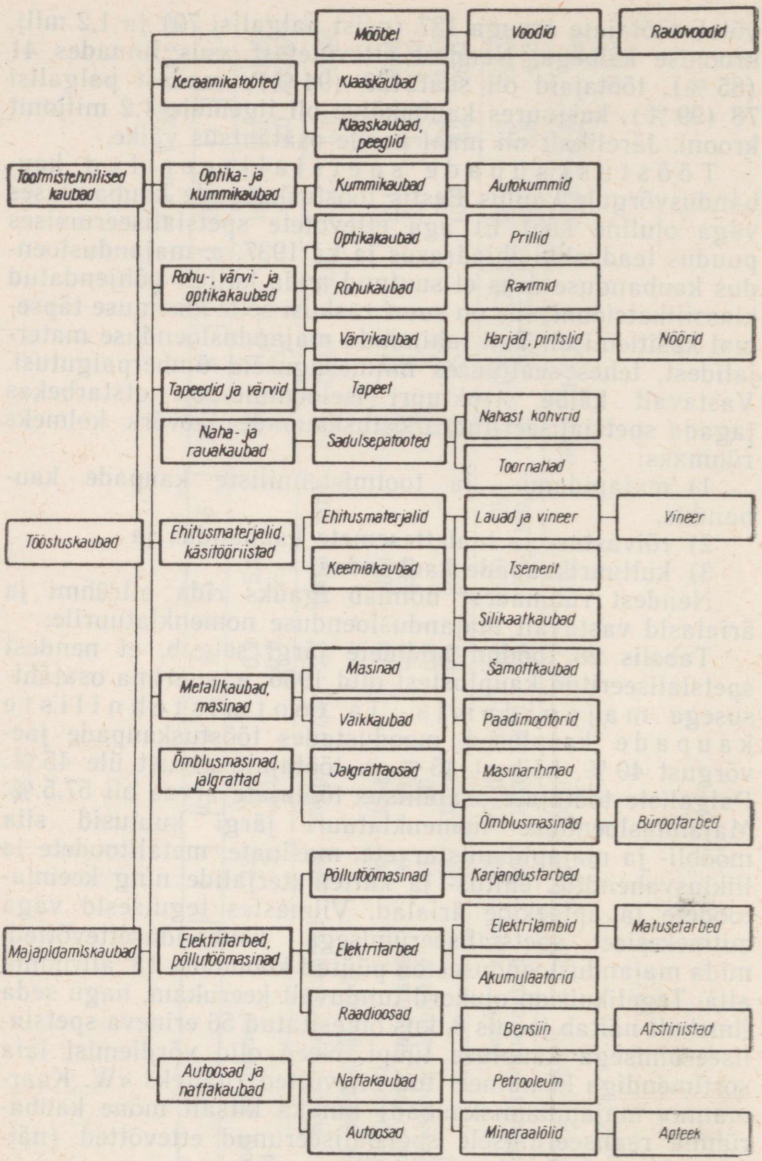
Tööstuskaupade spetsialiseeritud kaubandusvõrgule kuulus Eestis tööstuskaupade kaubanduses väga oluline koht. Et aga ettevõtete spetsialiseerumises puudus teaduslik sihipärasus ja ka 1937. a. majandusloendus kaubanduse osas ei suutnud anda küllalt põhjendatud klassifikatsiooni, siis on suuri raskusi selle küsimuse täpsemal käsitlemisel. Tuli juhinduda majandusloenduse materjalidest, tehes sealjuures mitmesuguseid ümberpaigutusi. Vastavalt käibe struktuuri iseloomule on otstarbekas jagada spetsialiseeritud tööstuskaupade jaevõrk kolmeks rühmaks:

1) majapidamis- ja tootmistehniliste kaupade kaubandus,
2) rõivastus- ja tualettesemete kaubandus ja
3) kultuurikaupade kaubandus.

Nendest rühmadest hõlmab igaüks rida allrühmi ja ärialasid vastavalt majandusloenduse nomenklatuurile.

Tabelis 28 toodud andmete järgi selgub, et nendest spetsialiseeritud kauplustest olid 1936. a. suurima osatähtsusega majapidamis- ja tootmistehniliste kaupade kauplused, moodustades tööstuskaupade jaevõrgust 40 %, käibest 45 % ja töötajate arvust üle 45 %. Palgaliste töötajate osatähtsus töötajate arvus oli 57,5 %. Majandusloenduse nomenklatuuri järgi kuulusid siia mööbli- ja majapidamistarvete, masinate, metalltoodete ja liiklusvahendite, ehitus- ja küttematerjalide ning keemiatoodete ja apteekide ärialad. Viimastes tegutsesid väga mitmekesise spetsialiseerumisega kaubandusettevõtted, mida majandusloenduses on püütud koondada 13. allrühma alla. Tegelikult on olukord tunduvalt keerukam, nagu seda ilmekalt näitab joonis 8, kus on esitatud 56 erineva spetsialiseerumisega kaupluse tüüpi. Need olid võrdlemisi laia sortimendiga kombineeritud ettevõtted (näiteks «W. Kaarmanni» majapidamiskaubad) kui ka kitsalt mõne kaubarühma realiseerimisele spetsialiseerunud ettevõtted (näiteks «Singeri» õmblusmasinad).

Suurematеks olid tootmistehnilise iseloomuga kauplused, mis realiseerisid mitmesuguseid masinaid, liiklus-

Joonis 8. Majapidamis- ja tootmistehnilise iseloomuga kaupade kaupluste tüübid Eestis 1938.—1939. a.

vahendeid, aparaate jne. Siin võisid üldreeglina tegutseda ainult I ja II järgu ettevõtted, sest III järgu jaeettevõtetel oli paljude kaupadega — igasuguste masinate, mootorite ja nende osadega, mehaaniliste liiklusvahenditega jne. — kauplemine keelatud.

Tabelist nähtub, et arvukamaks rühmaks olid apteegid, mis kodanlikus Eestis polnud üksnes ravimite ja rohtude müügikohaks, vaid kujunesid tähtsaks parfümeeriakaupade realiseerimise kohaks. Vaatamata nende suurele arvule, oli nende võrk puudulikult arenenud. Nii näiteks asus 1938. a. Nõmmel 4 apteeki, Rakveres aga polnud samal ajal ühtegi.

Teisel kohal olid rohu- ja värvikauplused. Nende arv oli tegelikult väiksem, sest nende hulka arvati ka parfümeeriakauplused. Peab tunnistama, et rohu- ja värvikaupluste käibe sortiment ei piirdunud ainult rohtude ja värvidega, vaid see hõlmas ka mitmesuguseid parfümeeria- ja keemiakaupu. Neis realiseeriti isegi harju, pintsleid jne.

Kolmandal kohal asusid kütteainete müügilaod — puuhoovid —, paiknedes kõigis vanades linnades. Puude müügiga kaasnes tavaliselt ostjate täiendav teenindamine: puude saagimine, halgudeks lõhkumine, kojutoomine jne.

Järgnesid metallkaupade ja elektritarvete kauplused ning mitmesuguste peenmehaanikakaupade ärid. Siia arvati ka rida kitsalt spetsialiseerunud kauplusi, nagu autode, jalgrataste jt. sõiduriistade müügiärid, põllutööriistade ja -masinate ärid jne.

Edasi tulid segaiseloomuga «majapidamiskaupade kauplused». Nende käibes domineerisid peaartiklitena mitmesugused laua- ja kööginõud ning söögiriistad (noad, kahvlid, kulbid jne.). Kuid seal müüdi ka mitmesuguseid anumaid, toobreid, väiksemaid mööbliesemeid jne.

Ülejäänud kauplusetüübid olid suhteliselt väiksema osatähtsusega, paiknedes peamiselt linnades. Nendest silmatorkavalt tihedaks kujunes kodanliku Eesti lõpuaastail ehitusmaterjalide kaupluste võrk. Et viimane asus eranditult linnades, siis võib arvata, et need ettevõtted olid spetsialiseerunud arvuka majaomanike kihi tarvete rahuldamiseks, realiseerides peamiselt mitmesugust puitmaterjali (lauad, palgid, latid jms.), kuid selle kõrval ka teisi ehituses ja remonditööks vajatavaid materjale (telliseid, lupja, tsementi, tõrva jne.). Siia rühma on arvatud ka kodanliku Eesti ainus erilaadne kauplus — «laevatarvete kauplus», mis asus Tallinna sadamas ning varustas sisse- ja välja-

sõitvaid välismaa laevu mitmesuguste toidu- ja tööstuskaupadega.

Olulise koha spetsialiseeritud tööstuskaupade kaubanduses moodustas rõivastus- ja tualettesemete kaubandusvõrk. Selle osatähtsus üldises tööstuskaupade jaevõrgus oli ligemale 31 %, käibes aga üle 37 %. Siin töötas 30 % tööstuskaupade jaekaubanduses töötajate üldarvust, nendest palgalisi oli 1342 (65 %). Suurematekš olid kangaskaupade ja valmisriiete kauplused.

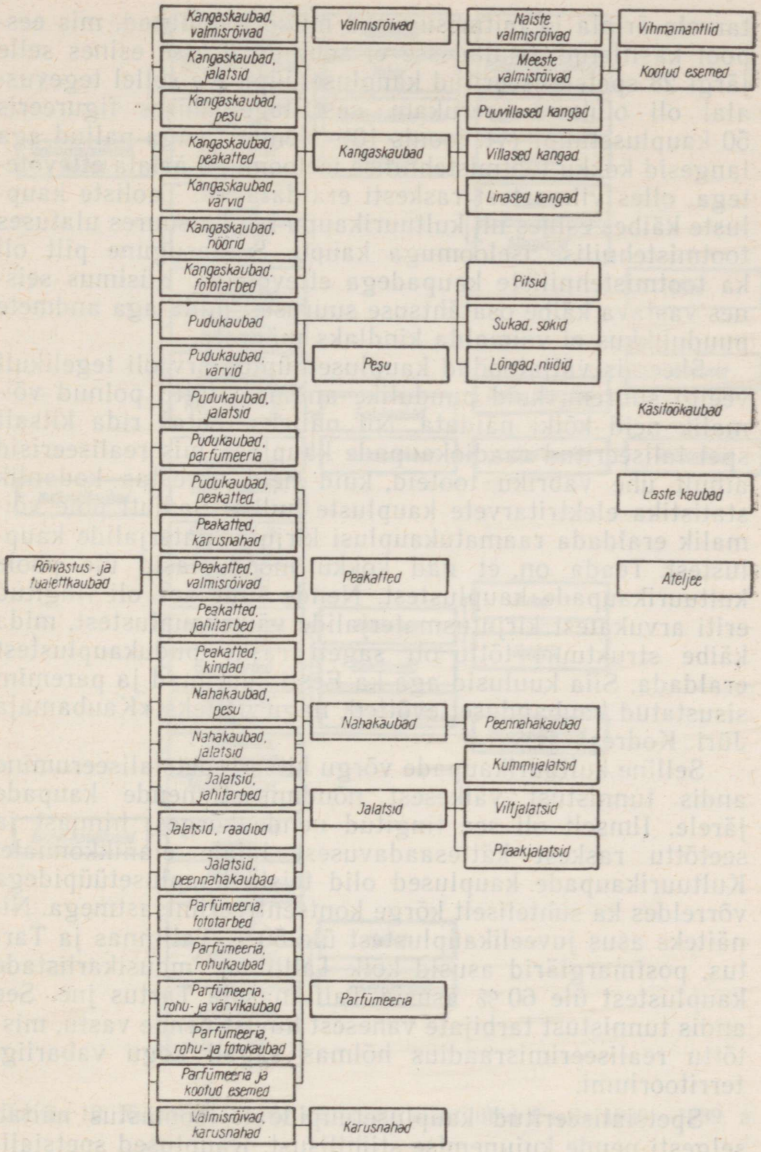
See tegevusala hõlmas majandusloenduses eraldi käsitletud tekstiiltoodete ja pudukaupade ning nahktoodete ja jalatsite ärialasid (8 spetsialiseerumissuunda). Tegelikult oli siin olukord tunduvalt keerukam, sest 1939. a. oli erineva spetsialiseerumisega ettevõtete tüüpe sellel tegevusalal 52 (vt. joonis 9). Spetsialiseerumissuunad olid seejuures väga erinevad. Enamik nendest tüüpidest olid kombineeritud ettevõtted, mõned neist koguni (pudukauplused) segaiseloomuga tööstuskaupade kauplused.

Spetsialiseerumist olid siin suutelised juurutama ainult linnades asuvad suurärid, kus oli küllaldaselt palgalist tööjõudu (näiteks M. Jänese tekstiilkaupade kauplus Tartus jt.). Kuid ka paljud sellised suurettevõtted kujutasid tegelikult kombineeritud kauplusi spetsialiseeritud müügikohtadega.

Arvukuselt olid selles tegevusalas esikohal jalatsikauplused, millele järgnesid kangaskaupade kauplused, mütsipoed ja valmisriiete kauplused. Oluline on siinjuures märkida viimati nimetatute ja moeateljeede osatähtsuse kasvu jaevõrgus. See andis ilmselt tunnistust elanikkonna siirdumisest individuaalõmbluselt valmisriiete ostule.

Hulgikaubanduses töötas rõivastus- ja tualettesemete tegevusalal 228 ettevõtet 45,3 miljoni krooni suuruse aastakäibega ja 1020 töötajaga (nendest palgalisi 824 ehk 81 %). Ettevõttes töötas keskmiselt 4,5 töötajat ja aastakäive oli umbes 200 000 kr. Suurimateks nendest olid tekstiilkaupade hulgiettevõtted, kus keskmiselt töötas 12 inimest ja aastakäive oli 735 000 kr. Enamikus kuulusid need ettevõtted väliskapitalile.

Tööstuskaupade spetsialiseeritud jaevõrgus oli väiksema osatähtsusega kultuurikaupade kaubandus, moodustades 1936. a. ettevõtete arvus natuke üle 10 %, töötajate arvus 10,5 % ja käibes 7,5 %. Siia kuulusid majandusloenduse nomenklatuuri järgi paberi- ja kirjutus-

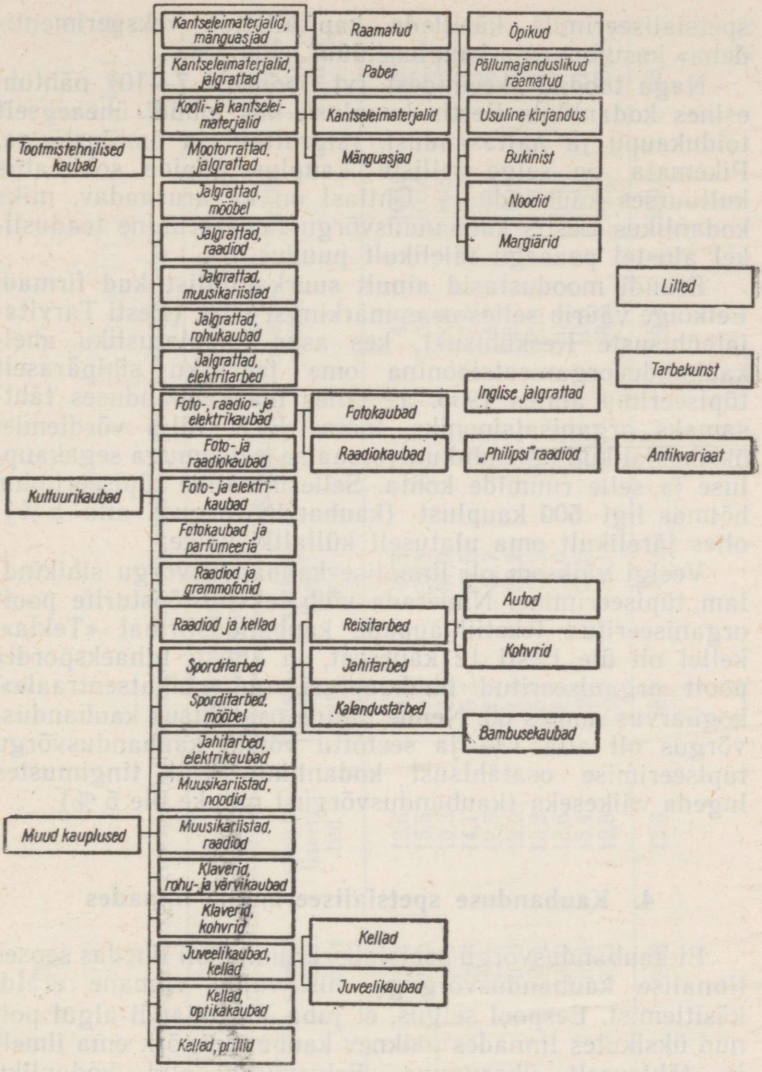
Joonis 9. Rõivastus- ja tualettesemete kaupluste tüübid Eestis 1938.—1939. a.

tarvete äriala ja mitmesugused muud kauplused, mis eespool käsitletud ärialadesse ei sobinud. Üldse esines selle järgi 28 spetsialiseeritud kauplusetüüpi. Ka sellel tegevusalal oli olukord keerukam, sest tegelikkuses figureeris 50 kauplusetüüpi (vt. joonis 10). Nendest väga paljud aga langesid kokku tootmistehnilise iseloomuga äriala ettevõtetega, olles viimastest raskesti eraldatavad. Taoliste kaupluste käibes esines nii kultuurikaupu kui ka suures ulatuses tootmistehnilise iseloomuga kaupu. Samasugune pilt oli ka tootmistehniliste kaupadega ettevõtetes. Küsimus seisnes vastava käibe osatähtsuse suuruses, mida aga andmete puudulikkus ei võimalda kindlaks määrata.

Skeemis väljatoodud kauplusetüüpide arv oli tegelikult veelgi suurem, kuid puudulike andmete tõttu polnud võimalik neid kõiki näidata. Nii näiteks töötas rida kitsalt spetsialiseeritud raadiokaupade kauplusi, mis realiseerisid ainult ühe vabriku tooteid, kuid neid arvestas kodanlik statistika elektritarvete kaupluste hulka. Samuti pole võimalik eraldada raamatukauplusi kirjutusmaterjalide kauplustest. Teada on, et nad kokku moodustasid üle poole kultuurikaupade kauplustest. Nende suur arv oli tingitud eriti arvukatest kirjutusmaterjalide väikekauplustest, mida käibe struktuuri tõttu oli sageli raske pudukauplustest eraldada. Siia kuulusid aga ka Eesti suurimad ja paremini sisustatud kaubandusettevõtted, nagu näiteks «Kaubamaja Jüri Kodres» jt.

Selline kultuurikaupade võrgu kitsas spetsialiseerumine andis tunnistust väikesest nõudmisest nende kaupade järele. Ilmselt oli see tingitud nende kõrgest hinnast ja seetõttu raskest kättesaadavusest laiale elanikkonnale. Kultuurikaupade kauplused olid teiste kauplusetüüpidega võrreldes ka suhteliselt kõrge kontsentreerimisastmega. Nii näiteks asus juveelikauplustest üle 50 % Tallinnas ja Tartus, postmargiärid asusid kõik Tallinnas, muusikariistade kauplustest üle 60 % asusid Tallinnas ja Tartus jne. See andis tunnistust tarbijate vähesest huvist nende vastu, mistõttu realiseerimisraadius hõlmas sageli kogu vabariigi territooriumi.

Spetsialiseeritud kauplusetüüpide iseloomustus näitab selgesti nende kujunemise stiihilisust. Kauplused spetsialiseeriti äriomanike äranägemisel. Seetõttu ei lähtutud nendes tarbijate parema teenindamise huvidest, vaid esikohal oli kasumi taotlus. Paremal juhul võibki kaubandusvõrgu

Joonis 10. Kultuurikaupade kaupluste põhitüübid Eestis 1938.—1939. a.

spetsialiseerimist käsitleda kapitalistide «eksperimentidena» kasutoovama kauplusetüübi leidmiseks.

Nagu toodud skeemidest (vt. joonised 7—10) nähtub, esines kodanlikus Eestis kauplusi, kus müüdi üheaegselt toidukaupu ja naftasaadusi, jalgrattaid ja õmbluslõnga. Pikemata on selge selliste kauplusetüüpide sobimatus kultuurses kaubanduses. Ühtlasi on ka arusaadav, miks kodanlikus Eestis kaubandusvõrgu tüpiseerimine teaduslikel alustel peaaegu täielikult puudus.

Erandi moodustasid ainult suurkapitalistlikud firmad. Eelkõige väärib selles osas märkimist ETK (Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisus), kes asus laiaulatusliku ahelkaubandusorganisatsioonina oma jaevõrku sihipäraselt tüpiseerima alates 1935. a.[6] Olles maakaubanduses tähtsamaks organisatsiooniks, töötas ETK välja võrdlemisi üksikasjalikud juhendid universaalse iseloomuga segakaupluse ja selle ruumide kohta. Sellesuunaline tüpiseerimine hõlmas ligi 500 kauplust (kaubandusvõrgust alla 5 %), olles järelikult oma ulatuselt küllaltki väike.

Veelgi väiksem oli linnalise kaubandusvõrgu sihikindlam tüpiseerimine. Nimetada võib tekstiilitöösturite poolt organiseeritud tekstiilkaupade kaubandusfirmat «Tekla», kellel oli üle Eesti 12 kauplust, ja «Eesti Lihaekspordi» poolt organiseeritud lihakauplusi, nn. «Lihatsentraale», koguarvus umbes 60. Nende üldine osatähtsus kaubandusvõrgus oli alla 1 % ja seetõttu võibki kaubandusvõrgu tüpiseerimise osatähtsust kodanliku Eesti tingimustes lugeda väikeseks (kaubandusvõrgust natuke üle 5 %).

4. Kaubanduse spetsialiseerumine linnades

Et kaubandusvõrgu spetsialiseerumine oli tihedas seoses linnalise kaubandusvõrguga, siis vajab viimane eraldi käsitlemist. Eespool selgus, et juba XX sajandi algul polnud üksikutes linnades paiknev kaubandusvõrk oma ilmelt ja tähtsuselt ühesugune. Erinevused olid kodanliku perioodi lõpul muutunud veelgi silmatorkavamaks, nagu seda kõige paremini iseloomustab tabel 29.

---

[6] Vt. üksikasjalikumalt ETK poolt selleks otstarbeks väljalastud käsiraamatut «Ühiskaubanduse korraldus». Tallinn 1935.

Tabel 29

Kaubandusvõrgu spetsialiseerumine Eesti linnades 1936. aastal (%-des)

Linnad	Toiduainete kauplused		Tööstuskaupade kauplused		Segakauplused	Toitlustusettevõtted	Kokku	Sellest spetsialiseeritud ettevõtteid
	spetsialiseerimata	spetsialiseeritud	spetsialiseerimata	spetsialiseeritud				
1. Tallinn	23,4	13,6	8,4	44,5	5,5	4,6	100,0	58,0
2. Tartu	26,9	15,5	9,5	37,3	5,5	5,3	100,0	52,8
3. Pärnu	28,0	10,3	8,6	37,9	6,3	8,9	100,0	48,3
4. Viljandi	29,8	14,1	5,3	37,5	5,7	7,6	100,0	51,5
5. Rakvere	22,1	12,5	7,2	42,7	11,3	4,2	100,0	55,2
6. Kuressaare	10,3	12,0	4,3	39,2	28,2	6,0	100,0	51,3
7. Võru	17,1	13,2	5,2	34,2	18,4	11,8	100,0	47,4
8. Haapsalu	20,0	13,6	8,0	28,0	20,0	10,4	100,0	41,6
9. Paide	15,4	15,4	2,6	25,6	30,7	10,3	100,0	41,0
10. Valga	33,3	12,8	5,0	31,1	9,7	8,2	100,0	43,8
Kokku	24,6	13,6	8,1	40,3	7,5	5,8	100,0	53,9

Tabel 30

Linnalise kaubandusvõrgu tihedus ja käive Eestis 1936. a.

Linn	Keskmiselt tuhande elaniku kohta					Keskmiselt kaubandusettevõtte kohta		
	tööstus-kauplusi	toiduainete kauplusi	kokku kauplusi	käivet 1000 kr.	kaubandus-töötajaid	käive 1000 kr.	töötajaid	nendest palgalisi %-des
1. Tallinn-Nõmme	5,6	7,0	12,6	342,2	37,8	27,1	3,0	58,8
2. Tartu	4,9	9,4	14,3	298,3	40,2	20,9	2,8	49,7
3. Narva	6,8	6,6	13,4	224,1	28,3	16,7	2,1	41,9
4. Pärnu	8,3	10,3	18,6	376,1	50,2	20,2	2,7	52,3
5. Viljandi	5,5	9,0	14,5	506,8	43,0	35,1	3,0	58,4
6. Valga	6,1	9,7	15,8	250,0	31,0	15,9	2,0	35,1
7. Rakvere	11,1	11,6	22,7	470,0	55,5	20,7	2,4	49,2
8. Võru	9,7	7,2	16,9	515,6	52,0	30,6	3,1	59,8
9. Haapsalu	13,2	8,7	21,9	291,7	57,9	13,3	2,6	53,2
10. Kuressaare	11,7	5,4	17,1	354,2	48,8	20,7	2,9	62,0
11. Tapa	8,2	10,7	18,9	243,2	42,2	12,9	2,2	32,7
12. Paide	8,9	7,0	15,9	323,5	41,5	20,4	2,6	55,3
13. Türi	9,7	8,4	18,1	375,0	41,3	20,7	2,3	41,2
14. Tõrva	8,3	4,9	13,2	290,3	31,0	22,0	2,3	32,3
15. Põltsamaa	9,1	9,9	19,0	448,3	51,4	23,6	2,7	45,6
16. Mustvee	8,0	6,8	14,8	407,4	33,3	27,5	2,3	31,1
Kokku	6,7	7,6	14,3	338,1	39,7	23,6	2,8	53,9

Andmetest nähtub linnalise kaubandusvõrgu spetsialiseerumise süvenemine. Kui see 1900. aastal oli vaadeldavates linnades 48,1 %, siis 1936. aastal oli see samades linnades juba 54 %. Spetsialiseerumine süvenes enamikus linnades. Tagasiminek oli üksnes Pärnu, Haapsalu ja Paide linnas. Ilmselt põhjustas seda kohalike sotsiaal-majanduslike tingimuste muutumine ajavahemikul 1900—1936. Nende tegurite paremaks väljatoomiseks ja arengu tähtsamate seaduspärasuste fikseerimiseks on koostatud tabel 30, kus on näidatud linnalise kaubandusvõrgu tihedust ja struktuuri.

Andmetest nähtub, et puudub märgatav korrelatsioon linna suuruse (elanike arvu) ja kaubandusvõrgu suuruse (ettevõtete arv, käibe suurus) ning selle struktuuri (spetsialiseerumise aste, palgaliste töötajate arv) vahel. Ilmselt avaldavad siin mõju teised tegurid, nagu linnade seos ümbruskonnaga, transiittarbijate arv, linnaelanike rahaliste tulude suurus jm. Nii näiteks oli Pärnu kaubandusvõrk arvuliselt tunduvalt suurem kui Narvas (kus elanike arv oli suurem), mis oli tingitud sellest, et Pärnu on kuurortlinn ja seetõttu on seal palju transiittarbijaid; väikelinna Haapsalu kaubandusvõrk ületas suhteliselt märksa Tallinna (kus elanike arv oli üle 40 korra suurem) kaubandusvõrgu, mis oli tingitud sellest, et Läänemaa on võrdlemisi halvasti ühendatud teiste majanduskeskustega, samuti sellest, et Haapsalu on kuurortlinn. Kuressaare kaubandustöötajaist oli 60 % palgalisi, s. t. suhteliselt rohkem kui ükskõik millises teises Eesti linnas. Narvas moodustas segakaubandusvõrk üle poole üldisest kaubandusvõrgust, elanike arvult 8 korda väiksemas linnakeses Tõrvas oli olukord aga ümberpöördud jne.

Toodud põhiteesi aitab edasiselt tõendada kaubandusvõrgu struktuur spetsialiseerumise seisukohalt. Üldise suunana võib märkida, et kaubandusvõrk muutus oma struktuurilt seda vähem spetsialiseerituks, mida väiksem oli linn: oma osatähtsuselt kasvas nii toidu- kui ka tööstuskaupu realiseerivate segakaupluste võrk, aga spetsialiseerunud kaubandusvõrk muutus oma struktuurilt järjest lihtsamaks, kauplusetüüpide arv vähenes pidevalt.

Sellest üldsuunast esines aga hälbimisi, mis tulenesid ilmselt kohalikest sotsiaal-majanduslikest tingimustest.

V peatükk

KAUBANDUSE ORGANISATSIOONILISED VORMID

1. Erakaubandusettevõtted

Vastavalt kapitalistliku majanduse tingimustele kujunesid Eesti alal ka kaubanduse organisatsioonilised vormid. Domineeris juba XIX sajandil väljakujunenud kapitalistlik eraettevõtlus. Kaubanduslikust tegevusest XX sajandi algul võisid üldreeglina osa võtta kõik, kes seda soovisid ja kes olid õiendanud mõnesugused formaalsused, esijoones olid tasunud vastavad lõivud ja saanud ametliku kauplemise loa.

Tsaari-Venemaal olid kaubandusettevõtete omanikud — kaupmehed kuni XIX sajandi lõpuni jagatud I ja II gildi kaupmeesteks ning väikekaupmeesteks.[1] I gildi kaupmeeste hulka kuulusid need, kelle tegevuskapital oli üle 10 000 rubla. Nad võisid kaubelda välismaaga (kaupu importida ja eksportida), samuti sisemaal. II gildi kaupmeeste tegevuskapital oli 5000—10 000 rubla. Nad võisid tegutseda sisekaubanduses — nii hulgi- kui jaekaubanduses. Väiksema tegevuskapitaliga (1000—5000) kaupmehed, nn. väikekaupmehed, võisid tegutseda siseturul ainult jaekaubanduses.

Mainitud põhirühmad jagunesid omakorda järkudeks, kusjuures igal järgul oli teatavaid spetsiifilisi iseärasusi.

[1] Siinjuures tuleb märkida, et tsaari manifestiga 17. märtsist 1775 olid kaupmehed jaotatud 3 gildi. See kolme gildi süsteem kaubanduses kehtis kuni 1863. aastani, mil kaotati III gild, kusjuures sellesse kuulunud kaupmehi hakati nimetama väikekaupmeesteks. Sellist kaupmeeste liigituse süsteemi muudeti 1898. a., mil kaotati gildid ning kaubandusettevõtted jaotati vastavalt nende iseloomule ja ulatusele viieks maksujärguks, mis omakorda jagunesid neljaks klassiks.

Nii näiteks kuulus kaupmees tegevuskapitaliga üle 50 000 rubla I gildi I järku, mis samastati mõisniku seisusega. Tal oli õigus pidada laevu, sõita linnas nelja hobusega jne. Kaupmehed tegevuskapitaliga alla 1000 rubla kuulusid rändkaupmeeste kategooriasse (kande- ja veokaubandus).

XIX sajandi lõpul detailiseeriti seda kaubandusettevõtete liigitussüsteemi. Kaotati gildid ja kaubandusettevõtted jaotati maksujärkudeks, mis omakorda jagunesid klassideks. Esimese järgu kaubandusettevõtetel oli õigus tegutseda nii sise- kui väliskaubanduses, samuti jae- ja hulgikaubanduses. II järgu kaubandusettevõtted võisid tegutseda sisekaubanduses — hulgi- ja jaekaubanduses. III järk tegutses jaekaubanduses kaupade väiksema sortimendiga kui II järk. IV järk kauples igapäevaste toidu- ja tööstuskaupadega «väikestes äriruumides, millel pole toa väljanägemist» (näiteks kiosk). V järk tegutses veo- ja kandekaubanduses.

Kaubandusettevõtte avamiseks pidi ettevõtja esitama kohalikule omavalitsusele vastava avalduse ja tasuma äritunnistuse, registreerides oma ettevõtte ühtlasi kohalikus omavalitsuses. Erandi moodustasid mõningad kaubad (alkohoolsed joogid, arstimid, kemikaalid jne.), millega kauplemise õiguse saamiseks oli vaja vastav luba hankida. Äritunnistus tuli hankida kindlasti enne tegevuse alustamist, samuti tuli teda pikendada enne uue aasta algust. Tsaariajal lubati äritunnistust pikendada kuni 15. jaanuarini, tingituna asjaolust, et paljud kaubandusettevõtted asusid maakonnalinnast kaugel.

Registreeritud ja tegutsenud kaubandusettevõtted pidid oma tegevuse kohta igal aastal esitama maksuinspektorile aruande, mille alusel neid siis maksustati.

Kaubandusettevõtete eespool mainitud liigitus ja avamise kord olid kooskõlas kapitalistliku «tegevusvabadusega», mis soovis riiklikku reguleerimist majanduslikus tegevuses võimalikult minimaalses ulatuses.

Eesti ala kõrgemad riiklikud organid — kubermanguvalitsused eesotsas kuberneriga — sekkusid võrdlemisi harva sisekaubanduslikku tegevusse. Veelgi harvemini segasid end vahele ülevenemaalised organid, kes kehtestasid üksnes rea kaubanduses paratamatult vajalikke seadusi, nagu maksejõuetuse ja konkursi korraldamise seadus, veksliseadus jne.

Et Baltimaad säilitasid tsaari-Venemaa koosseisus oma

endised õigused, siis oli ka Eestil teatud autonoomne kaubandusõiguslik korraldus. Vene kaubandusseadusandlus kui koodeks ei kehtinud Baltimail täielikult, vaid kaubanduslikke küsimusi lahendati Balti eraõiguse III köite alusel või eriseaduste kaudu, nagu seda oli veksliseadus. Koos sellega oli antud võimalus kaubandusvõrgu stiihiliseks kujunemiseks olenevalt üksikisikute tahtest ja nende kapitali suurusest. Arusaadavalt ei arvestanud üksikisikud elanikkonna ega rahvamajanduse huvisid, vaid otsustavaks momendiks oli saadav kasum. Sealjuures aga sõltus kasum kapitalistliku siseturu seisukorrast ja arengu tingimustest. Kaubanduse alale tungisid tihtipeale ka eestlastest ettevõtjad, kelle majanduslik tegevus sajandivahetusel oli tunduvalt laienenud. Elupõlised sakslastest kaupmehed (enamikus suurkapitalistid) pidid üha rohkem arvestama venelastest kaupmeeste kõrval uute eestlastest kaupmeestega. Viimased ei tahtnud sageli tunnistada saksa kaupmeeskonna hulgas sajandite jooksul traditsiooniks kujunenud tavasid.

Nii kuulus XX sajandil kaubanduse alal tegutsevate isikute hulka üle 66 % eestlasi ja üle 12 % venelasi, kokku ligi 78 %. Sakslastest kaupmeeste arvu osatähtsus oli aga langenud 15 %-ni (XIX sajandi algul oli see ligi 70 %). Kapitalide suuruse järgi oli küll käibesfääris domineeriv seisund veel sakslastest kaupmeeste käes. Eestlased ja venelased olid peamiselt väikekaupmehed. Eriti rohkesti oli neid maakaubanduses (eestlasi — 75 %).

Kaubanduses pidas suurem osa eesti kodanlusest ja väikekodanlusest kõrtse, trahtereid, einelaudu jms. ning tegeles segakaubandusega. Sakslased olid ülekaalus tekstiilkaupade, rõivaste ning metallkaupade realiseerimise alal, suur oli nende osatähtsus ka luksusesemetega kauplemises.

Järelikult oli niisugustel aladel, mis nõudsid suuremat kapitali ja spetsialiseeritud kaupluste avamist, eesti kodanluse osatähtsus veel väike.

Eespool toodud klassifikatsiooni kohaselt koosnes Eesti ala kaubandusvõrk järgmistest järkudest.[2] (Vt. tabel 31).

[2] Tabel on koostatud maksuinspektuuri materjalide alusel. Et need materjalid 1900. aasta kohta on lünklikud, haarates umbes 70 % kaubandusvõrgust, siis leiti nende alusel kaubandusettevõtete järkude osatähtsus ja laiendati seda kogu Eesti ala kaubandusvõrgu kohta. Kaubandusvõrgu jagunemine 1913. aastal leiti professor S. Strumilini poolt

Kaubandusettevõtted Eesti alal

Kaubandus-ettevõtete järk	1900. a.		1913. a.		Kaubandusettevõtete kasvu dünaamika (%) (1900 = 100)
	arv	osatähtsus %	arv	osatähtsus %	
I järk	115	2,5	146	1,9	127
II järk	929	20,1	1432	18,7	154
III järk	2893	62,6	4842	63,2	168
IV järk (väike jaevõrk)	638	13,8	1118	14,6	175
V järk (veo- ja kandekaubandus)	46	1,0	123	1,6	267
Kokku	4621	100,0	7661	100,0	166

Nendest ligikaudsetest andmetest on näha, et kapitalistlike suurkaubandusettevõtete (I ja II järk) arv kasvas vaadeldaval ajavahemikul aeglasemalt kui väiksemate ettevõtete arv. Eriti kiiresti laienes väikejaevõrk ja mittestatsionaarne (V järk) kaubandus. See iseloomustab maakodanluse majanduslikku ekspansiooni käibe sfääris.

I ja II järgu kaubandusettevõtted asusid enamuses Tallinnas, Pärnus, Narvas ja Tartus. Siia kuulusid juba aastakümned ja isegi sajandid töötanud kaubanduslikud firmad nagu «Clayhills & Son» (asutatud juba XVII saj.), firmad «A. M. Luther», «J. Demin», «Rosen & Co», «Kluge ja Ströhm» Tallinnas, kaubamajad «J. Jacke & Co» (asutatud 1732. a.) ning «H. Schmidt» (asutatud 1734. a.) Pärnus, firma «F. G. Faure» Tartus jt. Enamikus kuulusid nad väliskapitaliga töötavatele sakslastest kaupmeestele, kes olid ühinenud perekondlikku tüüpi usaldusühinguteks või osaühisusteks. II järgu kaubandusettevõtete hulka Eesti alal kuulusid ka mõned Riias ja Peterburis töötavate kaubandusfirmade filiaalid. Nii näiteks töötas Riia suure kaubamaja B. Frederkingi filiaal Tartus.

I ja II järgu ettevõtete hulgas olid ainult üksikud eesti kapitaliga töötavad kaubandusfirmad, nagu näiteks kartuli

---

Balti kubermangude kohta esitatud andmete alusel, kus vastava osatähtsuse protsendid rakendati ka Eesti kubermangu kohta. Järelikult ei pretendeeri tabel absoluutsele täpsusele, kuid ta annab õige pildi arengu tendentsidest, võimaldades nõnda teha mõnesuguseid järeldusi.

kokkuostufirma «Rumberg, Tuberg & Co» Tallinnas, M. Jänese kaubamaja Tartus ja mõned teised.

II järgu kaubandusettevõtetest moodustasid umbes 25 % hulgikaubandusettevõtted, mis olid spetsialiseerunud põllumajandussaaduste kokkuostule ning põllutöömasinate ja -riistade müügile.

Silmas pidades I ja II järgu kaubandusettevõtete käivete suurusi, on mõistetav, et enamik palgalisi kaubandustöötajaid töötas just nendes ettevõtetes. Et palgaliste töötajate arv 1897. a. rahvaloenduse andmetel oli Eesti ala kaubanduses umbes 4900, siis võib arvata, et I ja II järgu ettevõtetes oli keskmine palgaliste arv 4—5. Muidugi esines siin üksikutes firmades suuri erinevusi. Nii näiteks oli XX sajandi algul suurel linaekspordifirmal «J. Jacke & Co» pidevalt palgalist tööjõudu 30 inimese ümber. Arvatavasti aga oli paljude palgaliste töötajate tegevusala kaubanduses näidatud mittekaubanduslikuna (laadijad, sorteerijad jt.), mistõttu tõetruud pilti on raske saada.

Põhilise osa moodustasid kaubandusvõrgus III ja IV järgu kaubandusettevõtted (umbes 76 %). Nende avamine oli võimalik väikekodanlusele, kes suutis tasuda kauplemisloa eest 10—20 rubla aastas.

Käesoleva sajandi alguses oli järelikult kaubandus killustatud peamiselt rohkearvuliste väikekaupluste vahel, mis küllaltki tiheda, kuid ebaühtlase võrguna hõlmasid kogu Eesti territooriumi. Need väikekauplused kuulusid enamikus eesti kodanlusele.

Arvukate uute vürtspoodide ja teiste väiksemate kaubandusettevõtete asutamine linnades ja alevites ning kaupluste ja poodide võrgu tekkimine alevikes ja liiklusteede sõlmedes etendas ühtlasi teatavat osa eesti kodanluse kujunemises. Just äritsemine oli põllumajanduse järel teiseks peamiseks alaks, kus eesti kasvav kodanlus agaralt tegutses ja edasi tungis, suutes edukalt võistelda saksa linnakaupmeestega, välja arvatud muidugi kaug- ja suurkaubandus. On iseloomulik, et ka 1879. a. asutatud eesti kaubalaevaseltsi «Linda» tegevus suundus vastupidi oma algseile laevanduse arendamise eesmärkidele 1882. a. alates üha rohkem sisekaubanduse alale, suutmata siiski konkureerida eraettevõtjatega. Selts likvideeriti 1893. a. Vaatamata sellele oli kaubandus, eeskätt jaekaubandus eesti kodanlusele ja väikekodanlusele soodsaks tegevusalaks, kus võis rakendada väikekapitale, samal ajal kui suurtööstus ja välis-

kaubandus ei olnud eesti kodanlusele üldreeglina veel kättesaadavad. Eestlastest ärimeeste käes oli 1913. aastaks suurem osa III, IV ja V järgu kaubandusettevõtetest.

Sakslastest kaupmeeskond oli Eesti alal säilitanud korporatiivse ühtsustunde ja ka vastavad klassikalise iseloomuga organisatsioonid. Mõeldud on siin eelmistest sajanditest pärinevaid kaupmeeste gilde, nn. suurgilde ja sellega koos mitmeid linnade omavalitsusele alluvaid organeid — kaubanduskohut, turukomisjoni jne. Gildide liikmeskonda väikekaupmehi üldreeglina ei võetud ja gildid kujutasid endast kinnist piiratud liikmete arvuga kutseorganisatsiooni. Võrreldes XIX sajandi algusega oli nende tähtsus XX sajandil kaubanduse korraldamisel väike. XIX sajandi teisel poolel organiseeriti suuremates linnades lisaks nendele veel börsikomiteed (Tallinnas ja Pärnus), kus anti kaupmeestele informatsiooni turukonjunktuuri küsimustes ning koguti statistilisi andmeid kaubandusliku tegevuse (peamiselt väliskaubanduse) kohta. Üldreeglina oli taoline informatsioon ette nähtud kapitalistlikele suurkaupmeestele ja seetõttu said väikekaupmehed seda väga vähe kasutada.

XX sajandi esimesel aastakümnel hakkas kaupmeeste hulgas üha rohkem arenema arusaam ühise keskorgani vajadusest, mis aitaks lahendada kaubanduslikus tegevuses kerkivaid küsimusi, nagu kaupade sisseostu parem korraldamine, krediidi saamine jne. Igasuguste organisatsioonide loomine oli aga tsaari-Venemaa tingimustes raskendatud ja seetõttu kaupmeeste kutsealaste organisatsioonide — kaupmeeste seltside rajamine langes põhiliselt kodanlikku perioodi, pärast Esimese maailmasõja lõppu. Mõned tsaariajal rajatud kaupmeeste ühingud ei omanud mingit tähtsust.

Esimeseks taoliseks seltsiks oli olemasolevate andmete põhjal Tartus 1907. aastal rajatud Tartu Kaubandustööstusselts. Tema tegevus esimestel aastatel piirdus rohkem nõuandva funktsiooniga, jäädes maailmasõja aastatel hoopiski soiku. Edukamaks neist oli Esimese maailmasõja ajal asutatud väikekaupmeeste sisseostuühisus «Abi» Tallinnas. Tema liikmeteks oli 1916. a. 216 kaupmeest. Osakapitali suurus ulatus sellal 35 300 rublani ja kaubakäive 462 400 rublani. Peale selle asutati Narvas 1916. a. Eesti Kauplejate Ühisus ja Tartu Koloniaalkauplejate Ühisus, mis ei alustanud aga ilmselt tööd üha raskenevate sõjatingimuste

tõttu. Samadel põhjustel lõpetas töö ka sisseostuühisus «Abi».

Kaubandusel oli kodanliku võimu aastatel paratamatult eramajanduslik iseloom. See leidis fikseerimist ka juriidilises kirjanduses, kus määratleti kaubandust kui inimeste elukutselist tegevust, mille ülesandeks on olla vahendaja (kasusaamise sihiga) tootja ja tarbija vahel jne. Kaubandus tunnistati seega vahetusvormiks, millel on kaks tunnust:

1) vahetus toimub kasusaamise eesmärgil: tal on spekulatiivne iseloom,

2) kaubandus on alaline elukutse. Kaupade sisuline ümbertöötamine on võõras kaubandusele otseses mõttes, peale väheste erandite.

Vastavalt sellele üldtunnustatud seisukohale olid kujunenud Eestis ka kaubanduse organisatsioonilised vormid.

Eesti majanduselus, sealhulgas ka kaubanduses etendasid tähtsat osa kodanliku vabariigi valitsuse vastavad seadusandlikud aktid.

Erinevate majandusharude juhtimiseks oli kodanlikus Eestis moodustatud vastav haldusaparaat, mis koosnes riiklikust keskorganist ja mitmesugustest reguleerivaist ning nõuandvaist organeist. Kaubandust suunati ja korraldati kodanlikus Eestis esimestel aastatel loodud Toitlusministeeriumi kaudu, kes täitis Esimese maailmasõja aastail tegutsenud Toitlustamise Erikomitee funktsioone. Peamiselt jälgis ta elanike varustamist — vastavalt kaardisüsteemile (ehk nagu tollal nimetati, tšekisüsteemile). Spekulantide ohjeldamiseks oli ministeeriumi koosseisus loodud «liigkasu vastu võitlemise komisjon», mis tegutses kuni 1920. a. lõpuni. 1921. a. likvideeriti Toitlusministeerium, sest rahuaja tingimustes polnud vajadust erakaubandust kaardisüsteemiga kitsendada ja tema funktsioonid anti üle Kaubandus-tööstusministeeriumile. Tegelikult ei sekkunud viimane peaaegu üldsegi kaubanduslikku tegevusse. Ta ei suutnud täita ka kaupmeeste lootusi välisturgude leidmiseks, kaubanduslike esinduste saatmiseks välismaale jne., mistõttu 1924. a. tehti ettepanek tema likvideerimiseks. Majandusnõukogu koosolekul 1925. a. märtsis otsustati aga Kaubandus-tööstusministeerium siiski alles jätta.

Olulisemad ümberkorraldused kodanliku Eesti valitsuses toimusid 1929. a. vastavalt Riiginõukogu poolt 19. märt-

sil 1929 kehtestatud seadusele. «Vabariigi valitsuse ja ministeeriumite korraldamise seaduse» alusel muudeti Kaubandus-tööstusministeerium koos Rahandusministeeriumiga üheks ministeeriumiks — Majandusministeeriumiks. Viimase ülesandeks jäi riigimajanduse üldjuhtimine, maksustamine, krediidi ja raha liikumise, kaubanduse jne. korraldamine. Nende ülesannete täitmiseks moodustati Majandusministeeriumis mitmeid valitsusi ja osakondi, nende hulgas ka kaubandusosakond. Viimase ülesandeks oli kaubanduse korraldamine ja kaalude, mõõtude, vihtide ning väärismetallide proovimine ja tembeldamine. Kaubanduslikku tegevusse sekkus ta seadusandluse kaudu.

1929. a. lõpul puhkenud majanduskriis nõudis Majandusministeeriumi struktuuris sagedasi muutusi, mis suurendasid mõnevõrra kaubandusosakonna õigusi. Lisaks sellele asutati 1934. a. Konjunktuuri Instituut. Viimase ülesandeks oli uurida muutusi majanduselus ja välja töötada ettepanekud rahvamajanduse arendamiseks Eestis. Nende uurimistöödega pidi Konjunktuuri Instituut Majandusministeeriumi abistama.

Kodanlikus Eestis oli ärisaladuste kehtimise tingimustes suur tähtsus seadusnormidel, mida tunti kaubandusõiguse nime all.

Ka kodanliku Eesti perioodil jäid enamasti alles Balti eraõiguse vastavad sätted, mida täiendati üksikute eriseaduste kaudu, nagu näiteks Tolliseadustik, Äride registreerimise seadus, Kõlvatu võistluse vastu võitlemise seadus, Äride ja kontorite töökorralduse seadus, Ärimaksu seadus, Ärides ja äriakendel väljapandud kaupade hinna äratähendamise määrus, Maa kaubanduse liigituse määrus jne. Nimetatud seadustega reguleeriti mitmesuguseid kaubanduslikke küsimusi ja vahekordi.

Maksustamise otstarbel säilis ka kodanliku võimu aastatel ettevõtete jaotamine viide järku, kusjuures jaotamise aluseks võeti keskmine aastakäive. Nii oli I järgu äritunnistuse lunastanud ettevõtete aastane kaubakäive (hulgi + jae) üle 150 000 krooni. II järgu kaubandusettevõtetel ei tohtinud käive olla üle 150 000 krooni, III järgu ettevõtete aastane jaekäive ei tohtinud ületada 25 000 krooni. Palgalisi töötajaid võis olla ainult üks. Rida seaduslikke sätteid piiras ka III järgu ettevõtetele kaupade sortimenti. Nii polnud neil õigust kaubelda mitmesuguste väärisasjadega, uute põllumajandusmasinatega, pehme mööbliga,

siid- ja villaste kangaskaupadega ja paljude muude asjadega.

IV järgu ettevõtete käive ei tohtinud ületada 5 000 krooni. Kaubelda oli lubatud kõigi kaupadega, mis läksid lihtrahva vajadusteks. Siia kuulusid kodukäsitöö ja käsitööstuse tooted. Müük toimus kioskitest või teistest taolistest ruumidest luugi või mõne muu avause kaudu. Palgalisi müüjaid ei tohtinud olla. V järgu moodustas põhiliselt kandekaubandus, kusjuures kaubelda oli lubatud ainult väljaspool linna administratiivpiire ja ainult seaduses ettenähtud kaupadega.

Järelikult oli I, II ja III järgu kaubandusettevõtteil nõutav lunastada äritunnistus ning nad kuulusid registreerimisele Kaubandus-tööstuskojas, IV ja V järgu ettevõtted aga registreerimisele ei kuulunud. Ühtlasi tuleb ka märkida, et kaubandusettevõtete järkudesse liigitamine ei võimaldanud kodanlikus Eestis neid enamikul juhtudel täpselt jaotada jae- ja hulgiettevõtteiks, sest paljud I ja II järgu ettevõtted tegelesid nii jae- kui ka hulgikaubandusega (1937. a. loendusel võeti aluseks ettevõtte arvestamisel jae- või hulgikaubanduse ettevõttena vastava käibevormi ülekaalu).

Samuti puudus täpsem alus kaubandusettevõtete jaotamisel järkudesse, ehkki selleks võeti kauplemise viisi (kas müüdi kaubandusettevõtteile või vahetult tarbijaile ja milline oli kaubapartii suurus) ja realiseeritavate kaupade iseloomu (kas tavalised tarbekaubad või hinnalisemad kaubaartiklid).

Mis puutub kaubandusettevõtete maksustamisse (aluseks võeti ettevõtete järgud), siis kuni 1930. aastani kehtis põhijoontes 1898. aastal kehtestatud ärimaksuseadus. Vastavalt sellele oli kaubandusettevõttele kehtestatud põhiärimaks, mida kaupluse omanik pidi tasuma äritunnistuse lunastamisel terveks aastaks. Peale selle tuli tegevusaasta jooksul tasuda nn. puhaskasumaks (mis tegelikult oli tulumaks). Selle määramise aluseks oli kaubandusettevõtte käive (ehk nagu sellal nimetati — läbikäik), millelt arvutati kasumi suurus keskmise puhaskasu protsendi alusel. Sellelt omakorda võeti tulumaks samuti kindlate protsendimäärade alusel.

Taoline maksustuskord oli vaatamata oma näilikule lihtsusele küllaltki keerukas ega vastanud sageli tegelikule olukorrale. Kaupmehed püüdsid oma käivet näidata või-

malikult väiksena, ja ehkki maksuinspektoritel oli õigus kontrollida äritegevust, jäi see sageli puhtformaalseks. Esines altkäemaksuvõtmist ja teisi maksustuskorda moonutavaid fakte. Seetõttu taotlesid maksustuskorra muutmist nii Rahandusministeerium (oli ju see maks oluliseks riigi eelarve tuluallikaks) kui ka kaubanduslikud ringkonnad. Viimased küll taotlesid vastupidist eesmärki. Uus seadus kehtestatigi pärast 1930. a., kusjuures puhaskasumaks asendati käibemaksuga. On täiesti arusaadav, et sisuliselt sellega midagi ei muutunud.

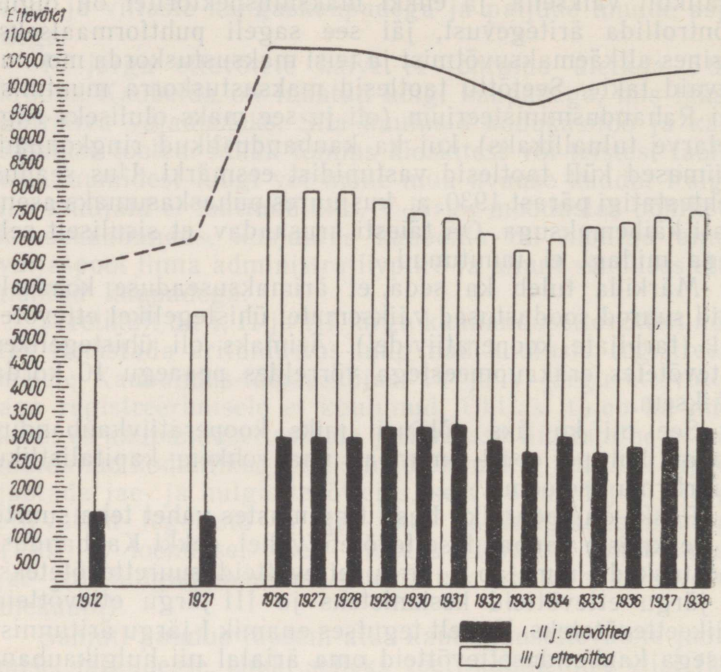
Märkida tuleb ka seda, et ärimaksuseaduse kohaselt olid suured soodustused väiksematel ühistegelikel ettevõtetel (tarbijate kooperatiividel). Ärimaks oli ühistegelikes ettevõtetes erakaupmeestega võrreldes peaaegu 10 korda väiksem.

See oli ka üks põhjusi, miks kooperatiivkaubandus kodanlikul perioodil omandas üha rohkem kapitalistliku suurfirma iseloomu.

Raske on kodanliku Eesti tingimustes vahet teha suurte ja keskmiste kaubandusettevõtete vahel, ehkki Kaubandustööstuskoda nimetab I järgu ettevõtteid suurettevõteteks, II järgu ettevõtteid keskmisteks ja III järgu ettevõtteid väikeettevõteteks. Nimelt tegutses enamik I järgu äritunnistusega kaubandusettevõtteid oma ärialal nii hulgikaubanduses kui ka jaekaubanduses. Paljud ettevõtted lunastasid I järgu äritunnistuse selleks, et oma nimel kaupu importida. Käibe suuruse (50 000—100 000 kr. aastas) järgi kuulusid nad tegelikult keskmiste kaubandusettevõtete hulka. Toodud kaalutlustel antakse suurte ja keskmiste kaubandusettevõtete ülevaade ühiselt.

Statistilised andmed näitavad (vt. joonis 11), et suurte ja keskmiste kaubandusettevõtete arv ajavahemikul 1913—1938 oli kõige suurem kriisieelsel, 1929. aastal, kus see ulatus 3147-ni, ning kõige väiksem 1913. a., kus see oli ainult 1578. Järgnes kriisiaegne tagasiminek. Alates 1936. a. kasvas nende kaubandusettevõtete üldarv uuesti, ületades 1938. a. juba kriisieelse kõrgseisu. Oma osatähtsuselt kaubandusvõrgus ei saavutanud aga I ja II järgu ettevõtted enam kriisieelset kõrgseisu.

I järgu kaubandusettevõtteid oli 1921. aastal 380. Siit algas tõus kuni 1926. aastani, siis järsk langus 1932. aastani. 1931. a. minimaalseisus oli nende arv kõigest 376. 1932. a. iseloomustab järsk tõus kõrgpunkti — 599-ni. See

Joonis 11. Kaubandusvõrgu dünaamika Eestis.

on seotud 1932. a. alates kehtestatud korraldusega, mille järgi välismaalt võisid kaupu importida ainult I järgu äritunnistusega kaubandusettevõtted. Kuid majanduskriisi mõjul järgnes juba 1933. a. uus langus. Alles konjunktuuri paranemisel, alates 1934. a., näitab I järgu kaubandusettevõtete arv järjekindlat tõusu. Üldse on ajavahemikul 1913—1939 kiiretempoliselt kasvanud I järgu kaubandusettevõtete arv, tunnistades suurkapitali üha suuremat sissetungi käibesfääri.

II järgu kaubandusettevõtteid oli kodanliku Eesti algaastail ainult 1076. Nende arv kasvas järjekindlalt kuni 1930. aastani, ulatudes oma kõrgseisul 2728 ettevõtteni. Siitpeale vahelduvad tõusud ja langused kuni 1938. aastani. II järgu kaubandusettevõtete arv ei saavutanud enam 1930. a. kõrgseisu ja 1913. aastaga võrreldes nende osatähtsuselt koguni vähenes. Üheks põhjuseks oli 1935. aas-

tast alates uue alkoholimüügi seaduse kehtestamine, mis võimaldas kodumaiseid alkohoolseid jooke müüa ka III järgu äritunnistusega kaubandusettevõtetel. Paljud kaupmehed lunastasid seepärast III järgu äritunnistuse II järgu asemel.

Kõik III järgu äritunnistusega kaubandusettevõtted tegutsesid ainult jaekaubanduses ja kuulusid kodanliku terminoloogia järgi väikekaubanduse hulka. Nende ettevõtete arvu dünaamika ja osatähtsus üldises kaubandusvõrgus näitas ajavahemikul 1926—1933 järjekindlat langust. Alates 1934. aastast nende arv küll suurenes, kuid see toimus üsna aeglaselt, nende osatähtsus aga ei saavutanud enam sõjaeelset, 1913. aasta taset.

Mis puutub nüüd IV ja V järgu kaubandusettevõtetesse, siis need moodustasid kodanlikus Eestis nii statsionaarset (IV järk) kui ka mittestatsionaarset tüüpi (V järk) väikejaevõrgu. Nende kohta on statistilisi andmeid kõige napimalt. Mõningate allikate järgi kõikus nende arv 2000—3500 piires, omades järelikult kaubandusvõrgu absoluutse suuruse määramisel suurt tähtsust (20—30 %). Üldises kaubakäibes oli aga nende osatähtsus väike (umbes 3—6 %). Turukonjunktuuri muutustele olid nad väga tundlikud. Nii vähenes nende arv ajavahemikul 1921—1926 umbes 25 %. Kuid nende tegutsemiseks vajatav väikekapital võimaldas nende arvu kiiresti taastada. Eriti on see märgatav V järgu ettevõtete juures. Võrreldes 1913. a. suurenes nende arv väga kiire tempoga, andes tunnistust vaesunud väikekodanlaste sissetungist käibesfääri. Viimaste rohke arv ja nende tungimine ka tööstuskaupade alale kutsus kapitalitugevama erakaubandusvõrgu omanike poolt esile suure protestilaine, milles nõuti turgudel ja laatadel elukutseliste kauplejate arvu vähendamist ning paljude kaupade müügi keeldu. Need protestid ja ettepanekud aga ei leidnud kodanliku valitsuse heakskiitu.

Peale kaubandusettevõtete maksustamist käsitlevate seaduste ja määruste oli enamik kehtestatud korraldusi seotud reklaamiga ja töö ning töötingimuste reguleerimisega kaubanduses.

Kaubanduslik reklaam oli kodanlikus Eestis nagu kõigis kapitalistlikes riikides peamiseks vahendiks ostjate ligitõmbamisel ja kaubakäibe suurendamisel. Konkurents ja reklaam olid omavahel tihedalt seotud.

Kodanlikus Eestis kasutasid kaubandusettevõtted või-

maluste kohaselt kõiki kapitalistliku reklaami vahendeid. Linnades oli tüüpiliseks kirev valgustus- ja trükireklaam, dekoreeritud vaateaknad, ärisildid, kuulutused ajalehtedes, ajakirjades, lendlehed, plakatid, pakkematerjalile trükitud pealkirjad, filmireklaam, kaubanäitused jne.

Üheks levinumaks reklaamiliigiks kodanlikus Eestis olid kuulutused ja plakatid ajalehtedes, ajakirjades ning teistes trükitoodetes. Tihtipeale võtsid kodanliku Eesti ajalehtede ruumist rohkem kui poole enda alla kaubandusliku reklaami iseloomuga kuulutused.[3]

Hästi reklaamida tähendas teiselt poolt suuri kulutusi, millega osaliselt ongi seletatav käibekulude kõrge tase kapitalistlikus kaubanduses. Nii kulutas üks USA firmadest Eestis 1925. aastal kingakreemi reklaamimiseks 3 miljonit marka (käive oli seejuures 6 miljonit marka) ja seda kingakreemi osteti, vaatamata sellele, et ta oli kallim Eestis valmistatud samakvaliteedilisest kingakreemist.

Silmas pidades reklaami tähtsust kaubanduses, on mõistetav terve hulga korralduste ja määruste kehtestamine reklaami alal. Esijoones olid need seotud mitmesuguste reklaamimaksude määramisega. Nii näiteks maksustas Tallinna linnavolikogu 1919. a. sundmäärusega igasugused ärisildid, kuulutused ja muud reklaamimise otstarbel väljapandud teadaanded. Maksumäärused olid seejuures diferentseeritud vastavalt kaupluste järkudele.

Reklaamist rääkides ei saa ka mööda minna mitmesugustest näitustest, messidest, nn. «Eesti Nädalaist», mille tähtsus kaupade propageerimisel ületas Eesti piire.

Suurema ulatusega olid näitused-messid, mis täitsid hulgilaada funktsiooni. Neid viidi läbi iga aasta ja nende ülesandeks oli paremate saaduste demonstreerimine.

Reklaamiga seoses tuleb käsitleda kodanlikus Eestis küllaltki levinud nähtust, nagu seda oli «kõlvatu võistlus». Viimase olemus seisnes selles, et kaupmees püüdis kõigi vahenditega — valeandmetega, pettusega jne. — ostjaid ligi meelitada. Tegelikult näitas see, et konkurents oli saavutanud sellise taseme, kus nõrgema võistlusvõimega kaupmehed ilma ebaausa reklaamita ja väljamüükideta oma kaupadele enam turgu ei leia. Seepärast võttiski «kõl-

---

[3] Nii näiteks ilmus 1934. a. 23. augustil «Üleriiklise Kaupmeeste Seltside Keskliidu Teated» 16 leheküljega, millest kaubandusliku reklaami alla kuulus 9 lehekülge.

vatu võistlus» kõige teravama vormi just ajavahemikul 1929—1933, s. t. ülemaailmse majanduskriisi aastail, mil turustamisvõimalused tunduvalt ahenesid.

«Kõlvatu võistluse» üheks avaldumisvormiks oli sagedaste väljamüükide korraldamine, s. t. kaupmehed lasksid perioodiliselt müügile kaupu tavalistest hindadest madalamate hindadega.

Harilikult korraldasid sagedasi väljamüüke väike- ja keskkaupmehed. Arusaadavalt ei meeldinud see suurettevõtetele, kes püüdsid hindu igati kõrgel hoida (kas või kaupu hävitades, nagu see on tüüpiline kapitalistlikus majanduses). Sellega on seletatav ka «Kõlvatu võistluse vastu võitlemise seaduse» kehtestamine. Selle kohaselt oli lubatud väljamüüke korraldada ainult kaks korda aastas kindlatel aegadel. Rangelt karistatavad olid juhtumid, kus kaupmees ostis kaupu ainult väljamüügi otstarbeks. Samuti oli seaduses säte, mis käsitles ärisaladuse kaitset. Viimast tingisid ühelt poolt konkurents, teiselt poolt aga kaupmeeste huvid, sest nad ei tahtnud, et nende ebaausad tehingud rahvale teatavaks saaksid.

Ülaltoodust on selge, et ulatuslikum reklaam oli kättesaadav ainult suur- ja keskkaupmeestele, sest III ja IV järgu kaubandusettevõtete materiaalne baas, eelkõige ruumid, ei võimaldanud seda, samuti puudusid väikekaupmeestel reklaamiks küllaldased summad.

Üldiselt tuleb märkida, et vaatamata ulatuslikule riiklikule sekkumisele reklaami valdkonda ja kaubandusliku reklaami mitmekesisusele ei toonud see enamasti mingit kasu tarbijale. Reklaam oli kõike muud kui kaupade õige väärtuse ja kvaliteedi tutvustaja. Võisteldes omavahel ostjate pärast, läksid mõned kaupmehed reklaamivõtetega nii kaugele, et püüdsid sõna otseses mõttes ostjatele kaupu kaela määrida. Seetõttu pidi iga tarbija kodanlikus Eestis, nagu kõigis kapitalistlikes riikides, ise olema kaubatundja. See oli muidugi võimatu ja seepärast on ka Eesti tolleaegse kaubanduse kohta täiesti maksev F. Engelsi väljend, et kaubandus on seaduslik tüssamine.

Kolmas suur sisekaubanduse küsimuste ring, mida riiklikud keskorganid püüdsid reguleerida, hõlmas *töö- ja töötingimuste* probleeme.

Tööõiguslikust küljest reguleeris kaubandustöötajate tööd kodanlikus Eestis vastav seadus, mis keelas töö teatud pühadel ja puhkepäevadel ning nägi ette erandite korral

vastava lisatasu suuruse.[4] Tööaja pikkust reguleerisid kaudselt kauplustele kehtestatud lahtioleku ajad maal ja linnas.[5] 1938. a. väljaantud dekreet «Äride ja kontorite töökorralduse seadus» hõlmas kõiki ärisid ja kontoreid, sõltumata neis teenivate isikute arvust. Seadus nägi ette, et töötajate normaaltööaeg ei või ületada linnaärides 8 tundi päevas ehk 48 tundi nädalas, maaärides aga 9 tundi päevas ehk 54 tundi nädalas. Seadus nägi ette ka ületunnitöö lubamise juhud. Ületundide ülemmääraks oli 18 tundi nädalas ehk 260 tundi aastas.

Tegelikult jäi see seadus nagu varasemate aastate vastavad seadused ainult paberile, sest omanik võis töötajaid vallandada, kui need ei nõustunud töötama nii, nagu tema tahtis.

Muud töötingimused kaubanduses, nagu palgad, korraline puhkus jne., jäid riiklike keskorganite poolt reguleerimata ning need küsimused lahendati kaupluse omaniku ja äriteenija kokkuleppel. Et otsustavaks jäi siin kaupluse omaniku tahe, on endastmõistetav.[6]

Peale riiklike keskorganite ja kohalike omavalitsusorganite avaldasid kaubanduse organisatsioonilisele küljele mõju mitmesugused ametkondlikud organid. Seepärast on

---

[4] «Kaubandusasutiste, ladude ja kontorite teenijate normaalpuhkeaja kindlustamise seadus». Siinjuures on oluline märkida, et ajavahemikul 1918—1930 oli kauplemisajas tehtud väga palju muudatusi. 1918. a. Ajutise Valitsuse poolt kehtestatud töökaitse seaduse kohaselt polnud lubatud palgaliste äriteenijate tööle rakendamine üle 8 tunni päevas. Kuid juba 1919. aastal oli töö ja hoolekande minister sunnitud andma täiendava ringkirja, sest kaupmehed hoidsid ärisid lahti ettenähtud ajast kauem. Seda võimaldas kaupmehele suurearvulise töötute armee olemasolu, sest kaupmees võis äriteenija alati vallandada. Äriteenija oli sunnitud töötama nii, nagu seda soovis tööandja, hoolimata kehtestatud seadusest.

[5] Kaupluste lahtioleku ajad erinevates linnades ja maakondades olid erisugused, sõltudes kohalike omavalitsusorganite korraldustest.

[6] Kaubandustöötajate palkade kohta annab mõnesuguse ülevaate 1937. a. majandusloendus. Selle järgi oli 1936. a. ühe kaubandustöötaja keskmine kuupalk jaekaubanduses 54 krooni, tänava-, turu- ja rändkaubanduses 30 krooni ja hulgikaubanduses 96 krooni. Seega erines kaubandustöötajate keskmine palk kodanlikus Eestis suuresti üksikutes kaubandusharudes. Samuti olid töötajate palgad tugevasti diferentseeritud sõltuvalt ametikohast ja töö iseloomust. Nii moodustas jaekaubanduses müügipersonal 51 % palgaliste kaubandustöötajate üldarvust. Hulgikaubanduses aga moodustas müügipersonal palgalistest kõigest 28 %. Et administratiiv- ja kontoritöötajatel oli suhteliselt kõrgem palk, siis kujunes ka hulgikaubanduse töötajate keskmine palk kõige kõrgemaks.

vaja eelkõige käsitleda kaubandusettevõtteid nende omandivormi seisukohalt. Vastavalt sellele tegutsesid Eestis erakaubandusettevõtete kõrval kooperatiivsed ja riiklikud ettevõtted (vt. tabel 32).

Tabeli andmetest nähtub eraettevõtete arvu ja nende töötajate domineeriv osa nii hulgi- kui ka jaekaubanduses. See oli kaubakäibes oma osatähtsuselt küll mõnevõrra väiksem, kuid siiski valdav. Teine koht osatähtsuselt oli kooperatiivkaubandusel, kuna riiklike kaubandusettevõtete osatähtsus kodanlikul ajal oli kõige väiksem.

Erakaubanduse korraldamise eesmärgiga tegutses kodanlikus Eestis alates 1925. a. Kaubandus-tööstuskoda. Viimane oli riiklike keskorganite nõuandvaks organiks ning tal olid juriidilise isiku õigused. Taolise kaubanduskoja rajamise küsimus oli üles kerkinud küll juba 1919. a., kuid selle lahendamine oli viibinud kuni 1924. a. Vastav seadus koostati Saksa- ja Prantsusmaa kaubandustööstuskodade seaduste alusel. Selle järgi olid rajatud koja ülesanded väga mitmepalgelised. Ta pidi teatama valitsusele oma arvamuse kaubandusesse ja tööstusesse puutuvate küsimuste kohta ning välja töötama vajalike seaduste ja määruste projektid, pidama kaubandusregistrit, looma kaubabörse, ellu kutsuma üldkasulikke asutusi, valima valitsuse koosseisu kaubanduse ja tööstuse esindajaid, välja andma äritunnistusi ja teateid, koguma majandusstatistika andmeid, asutama vahekohtuid, korraldama järelevalvet krediidivõimelisusest teateid andvate asutuste tegevuse kohta jne.

Varem täitsid Kaubandus-tööstuskoja ülesandeid I ja II gildi kaupmeestest valitud börsikomiteed, mis aga kodanliku võimu kehtestamise järel olid suuremas osas muutunud eraseltsideks ja mille otsused ei saanud seetõttu olla kohustuslikud laiale kaupmeeskonnale. Uue seaduse järgi allusid börsikomiteed Kaubandus-tööstuskojale, viimane oli aga kogu riigi kaupmeeste ja tööstrite ametlikuks esinduseks.

Kaubandus-tööstuskoda jaguneb oma struktuurilt kuueks sektsiooniks, millest suurkaubanduse sektsioon oli teiseks ning kesk- ja väikekaubanduse sektsioon kolmandaks. Selles nähtub terava vahe tegemine suur- ja väikekaupmeeste vahel. See ulatus alguses isegi nii kaugele, et kesk- ja väikekaubanduse sektsioon polnud Kaubandustööstuskoja juhatuses üldse esindatud. Alles 1926. a. alates

Tabel 32

Kaubandusettevõtete omandivorm Eestis 1936. aastal

	Erakaubandus		Kooperatiiv-kaubandus		Riiklik ja omavalitsuse kaubandus		Kokku	
	absol. suurus	%	absol. suurus	%	absol. suurus	%	absol. suurus	%
I. Hulgikaubandus (I—II)								
1. Ettevõtete arv	1484	96,9	36	2,3	13	0,8	1533	100,0
2. Käive (milj. kr.)	1827	77,0	48,4	20,4	6,3	2,6	237,4	100,0
3. Töötajate arv	5933	90,1	580	8,8	70	1,1	6583	100,0
4. Nendest palgalisi	4274	86,8	579	11,8	70	1,4	4923	100,0
5. Palgaliste % töötajatest	72,0	—	99,8	—	100,0	—	74,8	—
6. Varade väärtus (milj. kr.)	42,5	81,9	9,0	17,3	0,4	0,8	51,9	100,0
II. Jaekaubandus (I—III)								
1. Ettevõtete arv	7314	91,8	570	7,1	90	1,1	7974	100,0
2. Käive (milj. kr.)	116,5	69,6	41,1	24,6	9,8	5,8	167,4	100,0
3. Töötajate arv	17374	88,9	1850	9,5	318	1,6	19342	100,0
4. Nendest palgalisi	7000	76,5	1830	20,0	318	3,5	9148	100,0
5. Palgaliste % töötajatest	40,3	—	98,9	—	100,0	—	46,8	—
6. Varade väärtus (milj. kr.)	36,3	80,3	8,0	17,7	0,9	2,0	45,2	100,0
III. Kokku								
1. Ettevõtete arv	8798	92,5	606	6,4	103	1,1	9507	100,0
2. Käive (milj. kr.)	299,2	73,9	89,5	22,1	16,1	4,0	404,8	100,0
3. Töötajate arv	23307	89,2	2430	9,3	388	1,5	26125	100,0
4. Nendest palgalisi	11274	80,1	2409	17,1	388	2,8	14071	100,0
5. Palgaliste % töötajatest	48,4	—	99,1	—	100,0	—	53,9	—
6. Varade väärtus (milj. kr.)	78,8	81,2	17,0	17,5	1,3	1,3	97,1	100,0

hakati nende sektsiooni esimeest kutsuma juhatuse koosolekutele nõuandva häälega. Väikekaupmeeste sellekohastele väidetele vastasid suurkaupmehed, et väikeettevõtjatel puuduvat õige arusaam koja ülesannetest ja eesmärkidest. Tegelikult näitas olukord Kaubandus-tööstuskojas kodanliku Eesti majanduse monopoliseerumist, kus üksikud suurkapitalistid muutusid majanduselus domineerivaks ja dikteerisid kodanlikule riigiaparaadile majanduspoliitilised abinõud, mis vastasid suurkapitalistide huvidele.

Kaubandus-tööstuskoda asus ise Tallinnas, kuid tal olid osakonnad Tartus ja Pärnus, esindused Kuressaares, Narvas, Rakveres, Valgas, Viljandis, Võrus ning büroo Petseris. Kaubandus-tööstuskoda tegutses kodanlikus Eestis majandusministri järelevalve all.

Kaubandusalastest organitest tuleb mainida samuti Börsikomiteed, mis jätkas tööd vastavalt oma 1872. a. põhikirjale, ehkki Kaubandus-tööstuskoja rajamise seaduse järgi pidid börsid alluma Kaubandus-tööstuskojale. Börsikomitee kompetentsi kuulus Tallinna börs ja Tallinna sadam.

Kodanliku Eesti majanduse, sealhulgas kaubanduse ja välisturu konjunktuuri uurimisega tegeles Konjunktuuri Instituut, mille alaliseks liikmeks oli ka Kaubandus-tööstuskoda. Konjunktuuri Instituut tegutses riigisekretäri valve all.

1938. aastal anti vabariigi presidendi poolt dekreedina välja kaubanduskomitee seadus. Komitee organiseeriti Majandusministeeriumi juurde. Ta andis kaupade sisseveo lubasid ning korraldusi valuuta liikumise kohta. Ta oli nõuandvaks organiks Eesti ekspordi korraldamise küsimustes. [7]

Kõigi nende riiklike ja poolriiklike kaubandust korraldavate organite kõrval hakkasid omandama üha suuremat tähtsust ka kaupmeeste endi poolt rajatud organisatsioonid. Nende tekkimise eelduseks oli konkurentsi teravnemine, mida põhjustasid kaubandusettevõtete rohkus ja kaubakäibe konjunktuurilised kõikumised. Seejuures omandas erilise koha võitlus majanduslikult tugevate kapitalistlike suur-

[7] Varasematel aastatel olid selle küsimusega tegelnud litsentsikomisjonid, mis töötasid algul Kaubandus-tööstusministeeriumi juures, hiljem Majandusministeeriumi juures. Taolised komisjonid koosnesid ministeeriumide esindajatest.

kaubandusfirmade ja nn. «iseseisvate» väikekaupmeeste vahel.

Väikekaupmehed hakkasid moodustama mitmesuguseid seltse, mis pidid kujunema suurhulgi sisseostukeskusteks, mis hangivad kaubad soodsate hindadega otse tööstuselt ja varustavad nendega oma liikmeid. Sellega loodi väikekaupmeestele eeldused konkureerimiseks suurkaupmeestega. Kõik sellised XX sajandi esimestel aastakümnetel rajatud organisatsioonid aga lõpetasid oma tegevuse enne kodanliku võimu algust või eksisteerisid ainult paberil.

Püsima jäi üksnes 1917. a. rajatud Tallinna Eesti Kaupmeeste Selts, töötades kuni kodanluse võimu kukutamiseni 1940. a. Tema ülesandeks oli muretseda oma liikmetele kaupu tolleaegses majanduslikult raskes olukorras. Hiljem muutus selts ainult väikekaupmeeste kutsehuvide kaitsjaks. 1919. a. asuti Tartu Kaupmeeste Ühisus. Tema ülesanded olid analoogilised Tallinna Kaupmeeste Seltsi omadega. Ka Tartu Kaupmeeste Ühisus muutus (seoses Kaubandus-tööstuskoja rajamisega, kes võttis enamuse ühisuse ülesannetest endale) kutseesinduslikuks organisatsiooniks.

Pärast kodusõja lõppu hakkas tekkima hulgaliselt väikekaupmeeste seltse. 1935. a. kuulus taolistesse seltsidesse 29 % kaupmeestest. Sellal ulatus seltside arv 45-ni, 1940. a. aga juba 55-ni. Seejuures olid paremini organiseeritud just linnades tegutsevad kaupmehed. 6795 kaupmehest kuulus mitmesugustesse organisatsioonidesse 2700 ehk 39,7 %. Maakaupmeestest kuulus organisatsioonidesse alla 4 %. Suurematest linnades kuulus organisatsioonidesse suhteliselt vähe kaupmehi: Tallinnas 37 %, Tartus 30 %, Pärnus 29 %. Mõnedes linnades nagu Põltsamaa, Türi, Otepää ja Paldiski puudusid üldse kaupmeeste organisatsioonid. Nende linnade kaupmeestest kuulusid üksikud naaberlinnade kaupmeeste organisatsioonidesse.

Üksikute ärialade järgi olid kodanlikus Eestis kõige paremini organiseeritud rohu- ja värvikaupmehed, apteegi omanikud, raamatukaupmehed, koloniaalkaupmehed, riidekaupmehed jne. Selliste suurte alade nagu toiduainete-, liha-, sega-, moe ja pudukaubanduse kaupmehed olid suhteliselt vähe organiseeritud.

Kaupmeeste organisatsioonid olid enamuses segaorganisatsioonid, s. t. organisatsiooni kuulusid ühe linna või alevi kaupmehed mitmesugustelt ärialadelt. Kuid tegutsesid ka spetsiaalsed organisatsioonid, kuhu kuulusid ainult

ühe äriala kaupmehed. Sellised olid näiteks Tallinna Võõrastemajade ja Restoranide Pidajate Ühing, Tallinna Lihakauplejate Ühing, Eesti Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühing, Tartu Raamatukauplejate Ühing jt.

Üksikud kaupmeeste organisatsioonid liitusid omakorda keskorganisatsioonideks. Nii oli kodanlikus Eestis 1931. aasta lõpul rajatud Üleriiklik Kaupmeeste Seltside Keskliit (ÜKSK). Oma keskorganisatsiooni kaudu püüdsid erakaupmehed saada valitsuselt kaubandusalaseid soodustusi: püüdsid piirata kooperatiivkaubanduse ettevõtete, samuti turu- ja rändkaubanduse tegevusvälja jne. ÜKSK tegeles ka kaubandusliku kutsehariduse küsimustega: koostas näiteks erakaubanduse põhiprintsiibid, esitas need «kaupmehe kümne käsuna».

Eespool märgiti juba, et erakaubandusettevõtted olid oma kapitali suuruselt väga erinevad. Kahjuks on selle küsimuse käsitlemiseks säilinud üksnes kaubandusettevõtete kui juriidiliste isikute, s. t. kaubandusfirmade jaotus vastavalt nendele kuuluvate kaupluste arvu järgi (vt. tabel 33).[8]

Tabeli andmetest selgub, et sellal kui kaubandusfirma keskmine käibekapitali (varade) suurus Eestis oli 9 300 krooni, oli see ühe kauplusega firmades ainult 7700 krooni, suurfirmades (nelja ja rohkema kauplusega) aga 279 200 krooni (35 korda rohkem). I, II ja III järgu kaubandusfirmade üldarvust Eestis olid aga üle 98 % väikesed ühe kauplusega firmad.

Käibekapitalide suurus erines ka hulgi- ja jaekaubandusfirmades. Sellal kui hulgikaubandusfirma keskmiseks käibekapitaliks oli 30 000 krooni, oli see jaekaubanduses üksnes 5200 krooni. Samuti oli tugevasti erinev nii hulgikaubanduses kui ka jaekaubanduses ühe kauplusega väikefirmade ning nelja ja rohkema kauplusega suurfirma käibekapitalide suurus. Hulgikaubanduses olid vastavad arvud 24 400 krooni ja 550 000 krooni, jaekaubanduses aga 4400 krooni ja 143 800 krooni.

Käibekapitalide suurus mõjutas otseselt kaubakäibe suurust ja sellega ka kaubanduslikku kasumit. Mida suurem oli käibekapital, seda suurem oli üldreeglina käive ja

---

[8] Kahjuks pole nendes andmetes eraldi näidatud riiklikke firmasid, mistõttu keskmised andmed, eriti kahe suurema firmade rühma kohta, ei vasta täpselt erakaubandusele. Üldhinnangu andmiseks on aga andmed piisavad.

Tabel 33

Erakapitalistlikud ja riiklikud kaubandusfirmad ettevõtete arvu järgi Eestis 1936. a.

	1 kauplusega		2 kauplusega		3 kauplusega		Nelja ja enama kauplusega		Kokku	
	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
I. Hulgikaubandus (I—II)										
1. Firmad	1392	97,4	23	1,6	5	0,4	8	0,6	1428	100,0
2. Kauplused	1392	93,0	46	3,1	15	1,0	44	2,9	1497	100,0
3. Käive (milj. kr.)	155,7	82,4	9,3	4,9	3,9	2,1	20,0	10,6	188,9	100,0
4. Töötajate arv	4878	81,3	362	6,0	114	1,9	649	10,8	6003	100,0
5. Varad (milj. kr.)	33,9	79,0	3,3	7,7	1,3	3,0	4,4	10,3	42,9	100,0
6. Firma keskmine käive	111,9	—	404,3	—	700,0	—	2500,0	—	132,3	—
7. Firma keskmine töötajate arv	3,5	—	15,7	—	22,8	—	81,1	—	4,2	—
8. Firma keskmine varade suurus (tuh. kr.)	24,4	—	143,5	—	260,0	—	550,0	—	30,0	—
II. Jaekaubandus (I—III)										
1. Firmad	7086	98,2	99	1,4	14	0,2	16	0,2	7215	100,0
2. Kauplused	7086	95,7	198	2,7	42	0,6	78	1,0	7404	100,0
3. Käive (milj. kr.)	107,1	84,8	6,8	5,4	2,9	2,3	9,5	7,5	126,3	100,0
4. Töötajate arv	16152,0	91,3	956	5,4	199	1,1	385	2,2	17692	100,0
5. Varad (milj. kr.)	31,2	83,9	2,8	7,5	0,9	2,4	2,3	6,2	37,2	100,0
6. Firma keskmine käive	15,1	—	68,7	—	207,1	—	593,8	—	17,5	—

Tabel 33 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
7. Firma keskmine töötajate arv	2,3	—	9,7	—	14,2	—	24,1	—	2,5	—
8. Firma keskmine varade suurus (tuh. kr.)	4,4	—	28,3	—	64,3	—	143,8	—	5,2	—
III. Kokku (I—III)										
1. Firmad	8478	98,1	122	1,4	19	0,2	24	0,3	8643	100,0
2. Kauplused	8478	95,2	244	2,7	57	0,6	122	1,4	8901	100,0
3. Käive (milj. kr.)	262,8	83,3	16,1	5,1	6,8	2,2	29,5	9,4	315,2	100,0
4. Töötajate arv	21030	88,7	1318	5,6	313	1,3	1034	4,4	23695	100,0
5. Varad (milj. kr.)	65,1	81,3	6,1	7,6	2,2	2,7	6,7	8,4	80,1	100,0
6. Firma keskmine käive	31,0	—	132,0	—	357,9	—	1229,2	—	36,5	—
7. Firma keskmine töötajate arv	2,5	—	10,8	—	16,5	—	43,1	—	2,7	—
8. Firma keskmine varade suurus (tuh. kr.)	7,7	—	50,0	—	115,8	—	279,2	—	9,3	—

kasum. Seetõttu on täiesti mõistetav suurkapitalistide huvi esijoones hulgikaubanduse, kuid osalt ka jaekaubanduse vastu. Kapitalistlikud suurfirmad kaubanduses esinesid peamiselt mitmesuguste ühingute (täisühingud, usaldusühingud, osaühingud) ja aktsiaseltside kujul. Hulgikaubanduses kuulus 1936. a. ühingutele 159 kaubandusettevõtet (10,4 % hulgivõrgust) käibega 52,4 milj. kr. (22 % hulgikäibest), aktsiaseltsidele aga 79 ettevõtet (5,2 % hulgivõrgust) käibega 57,5 milj. kr. (üle 24 % hulgikäibest). Jaekaubanduses oli ühingutel 160 kaubandusettevõtet (2 % jaevõrgust) käibega 10,1 milj. kr. (üle 6 % jaekäibest), aktsiaseltsidel aga vastavalt 82 ettevõtet (umbes 1 % jaevõrgust) käibega 10,4 milj. kr. (üle 6,3 % jaekäibest). Järelikult oli kapitalistlike suurfirmade osa hulgikäibes tugevasti üle 40 %, jaekäibes aga umbes 12 %. Koos sellega tuli nähtavale suurkapitali püüd monopoliseerida vastav äriala ning allutada väikefirmad oma majanduslikule ülevõimule.

Suurkapitali sissetung jaekaubandusse kutsus esile uute organisatsiooniliste vormide tekkimise Eestis ja juba olemasolevate edasise täiustamise. Tekkisid ahelkaubandusfirmad («Tekla» jt.), ühtsete kaubahindadega kauplused, saatekaubandus, kaubaautomaadid jt. kaubamüügi organisatsioonilised vormid. Suurfirmade kapital võimaldas neil rakendada uutele vormidele vastavat kaubandustehnikat. See oli peamiseks põhjuseks, mis võimaldas suurfirmadel täita kaubanduskapitali funktsiooni jaekaubandusettevõtetest väiksemate kulutustega. See kergendas ka suurfirmadel vaba konkurentsi piiramist hindade kujundamise kaudu siseturul.

Väikefirmade kapitali vähesus sundis neid kaubanduses piirduma üksnes primitiivse käsitsitöö tehnikaga, mis oli suhteliselt kulukam masinatehnikast ja mis vähendas tunduvalt nende konkurentsivõimet. Seetõttu kasutasid kaupmehed kõiki abinõusid, olgu need legaalsed või mitte, oma konkurentsivõime tõstmiseks. Näiteks tuli 1936. a. kontrollimisel avalikuks, et Tallinna niiditööstuse niidirullidel oli umbes 20 % niiti ettenähtust vähem. Selliseid näiteid võiks tuua palju. Need näitasid kodanliku Eesti kaubandust tema tegelikust küljest.

Põhjalikum tutvumine tolleaegse erialase ajakirjandusega lisaks ülaltoodud statistilistele andmetele lubab väita, et kodanlikus Eestis hakkas vaba turg muutuma fiktsioo-

niks. Üha rohkem võtsid käibesfääri oma võimusse kapitalistlikud suurkoondised, kes kehtestasid monopoolsed hinnad. Väikeettevõtjad ei pidanud konkurentsile vastu ning laostusid. Heal juhul muutusid nad suurfirma «lihtsateks kruvikesteks». Neilt nõuti eelkõige oskust kohaneda antud suurfirma poliitika ja eesmärgiga.

2. Turu- ja laadakaubandus

Koos erakaubandusega tuleb käsitleda veel selle erivormi — talurahvakaubandust, mis esines XX sajandi algul mitmesugusel kujul. Põhiliseks vormiks siinjuures oli juba sajandeid tuntud laadakaubandus. Oma toodangu ülejäägi, iseäranis loomad ja koduse käsitöö tooted vahetas või müüs talurahvas eelkõige laatadel. Samuti osteti sealt vajalikke kaupu. Tähtsamad olid just sügis-, talve- ja kevadlaadad.

Laadakaubanduse arengut Eesti alal iseloomustab tabel 34. Nagu neist andmetest nähtub, tekkis XIX sajandi lõpul terve hulk uusi laadakohti, mis peaaegu eranditult asusid väljaspool linnu, alevikes ja veel väiksemates maakeskustes. Eriti rohkesti tekkis laatu Põhja-Eestis, ehkki enamik laatu leidis ka veel XX sajandil aset Lõuna-Eestis. Laatade tihedat seost põllumajandusega näitab see, et väljaspool linna peeti neid eelkõige aasta esimesel ja eriti viimasel kolmandikul, seega ajal, mil taluperemehed ja osalt ka mõisnikud said oma saadusi turustada.

Mõned laadad olid vanast ajast saadik kuulsad ja neile tuli rahvast kaugelt kokku. Taolisteks laatadeks olid näiteks Pärnumaal Mihkli ja Vändra, Läänemaal Lihula, Tartumaal Mustvee, Kallaste ja Rõngu-Kirepi laat.

Rohkesti rahvast tõmbas kokku Kallaste märtsi- ehk jäälaat. Sinna tõid oma kaubad kokku Peipsi-lähedase ala käsitöölised. Kõnelemata Avinurme puunõudest, mis olid peaaegu kõigil teistel laatadel esindatud, tõid sinna Tudulinna vokitreialid võlle, Valga küla rahvas harju, sõelu ja kirste, Vasknarva ja Perese kingsepad saapaid, Kodavere ümbruskonna ratassepad rattaid, regesid, kangrud kangaid jne. Sealt ostsid kogu aastaks oma tööriistade, puunõude, jalatsite ja riiete tagavara ka Peipsi taha asunud talupojad, kes tulid pikkades voorides üle järvejää. Paide laadal müüdi ümbruskonnas kasvatatavaid hobuseid. Vändras oli

Tabel 34

Laadakaubandusest Eestis

Näitajad	1890	1900	1909	1920	1930	1939
1. Laatade arv	152	272	250	319	795	944
2. Laadakohtade arv	87	157	142	174	293	310
3. Laadapäevade arv	310	589	503	588	922	1025
4. Laatade keskmine kestus päevades	2,6	2,2	2,0	1,8	1,3	1,1
5. Laadakohal keskmiselt peetud laatade arv	1,7	1,7	1,8	1,9	2,7	3,1
6. Laadakohal peetud keskmine laadapäevade arv	4,5	3,8	3,5	3,4	3,4	3,3
7. Laadalinnade arv	12	12	12	13	17	32
8. Laatade arv linnades	48	59	52	92	159	282
9. Laadapäevade arv linnades	190	235	193	210	251	329
10. Linnalaada keskmine kestus päevades	4,0	4,0	3,7	2,3	1,6	1,2
11. Linnas keskmiselt peetud laatade arv	4,0	4,9	4,3	7,1	9,4	8,8
12. Laadapäevade keskmine arv linnas	15,8	19,6	16,1	16,2	14,8	10,3
13. Linnalaatade % laatade üldarvust	31,6	21,7	20,8	28,7	20,0	29,9
14. Linnalaatade päevade % laadapäevade üldarvust	48,7	39,8	38,3	35,7	27,3	32,1

suur sügisene loomalaat, kust osteti härjavärsse nuumamiseks isegi Harjumaa mõisatesse ja kus käis Lätistki ostjaid. Laatadel müüsid ja ostsid mitte ainult talumehed, vaid sinna kogunes oste tegema ka linnakaupmehi ja lihunikke.

Sellised laadad Eesti alal olid XVIII ja XIX sajandil feodaalmajanduse tingimustes täiesti mõistetavad. Kuid XIX sajandi lõpul ja käesoleva sajandi algul, mil siseturg oli tunduvalt laienenud ja kohalike maakaupluste võrk tihenenud (kust elanikel oli võimalik osta igapäevaseid kaupu aasta läbi), tundub, et laatade arvu suurenemine ja käivete kasv ei vastanud täiesti kaubalis-rahaliste suhete uutele tingimustele. Siin ei tohi aga unustada, et laatadel olid kauplustega võrreldes omad eelised. Laadale tõid just laadakaubanduseks spetsialiseerunud kaupmehed suurel hulgal kokku kõige mitmekesisemaid kaupu, mida tavaline

kauplus loomulikult ei suutnud pakkuda. Pealegi saadi laadalt kaupu osta tihti isegi odavamalt kui kauplusest. Eriti oluline oli aga see, et laadad olid talupoegadele ja käsitöölistele ühtlasi kesksetеks müügikohtadeks. Tavaline oli laatadel hobuste ja teiste loomade ning lina ost ja müük. Selles osas ei asendanud laatu ükski teine kauplemise moodus. Põllumajanduse kaubatoodangu kasvuga suurenes ka vajadus laatade järele. Laatade külgetõmbejõudu suurendasid tavaliselt ka seal korraldatavad lõbustused.

Sügiseti olid peamisteks kaupadeks kariloomad, talvel vili ja lina, kevadeti müüdi ja osteti eriti hobuseid ja seapõrsaid. Seevastu põllutööde kõige intensiivsemal perioodil peeti laatu äärmiselt harva. Nii näiteks 1890. a. langes ajavahemikule aprillist augustini üldse 104 laadapäeva, s. t. 26,7 % laadapäevade üldarvust. 1900. ja 1909. aastal olid need arvud vastavalt 176 (29,9 %) ja 145 (28,7 %). Samal ajal üksnes 1890. a. septembris oli laadapäevi 94 (24,1 %), 1900. a. — 120 päeva (20,4 %) ja 1909. a. septembris ulatus see 116 (23,1 %) päevani.

Laadad olid oma iseloomult kas tavalised talurahvalaadad või siis spetsialiseerunud, eriilmelised laadad. Enamik laatu kuulus tavaliste talurahvalaatade hulka. Nende arv ja käibed suurenesid pidevalt. Nendest võtsid osa ka mõisnikud nii mõisamajandi toodangu müüjatena kui ka mitmesuguste kaupade ostjatena. Spetsiaallaatadel toimus ainult teatud põllumajandussaaduste müük. Nii esines lina-, villa-, heinte-, veiste- jm. laatu. Näiteks toimus kesksuvel villalaat Tallinnas, linalaadad toimusid jaanuaris-veebruaris Võrus, Valgas, Viljandis, Pärnus ja mujal. Loomalaadad toimusid üldreeglina sügiseti nii linnades kui ka suuremates maalistes keskustes.

Omapärase rühma moodustasid nn. «saksa laadad», mida peeti suuremates linnades. Nende kestus oli 1—2 nädalat ning nende käibe iseloom ja struktuur erines teistest laatadest tunduvalt. Tähtsama osa nende käibes moodustasid mitmesugused käsitöösaadused ja tööstuskaubad. Oma käibelt oli suuremaks ja tuntumaks laadaks Tartu aastalaat, mida peeti igal aastal 7.—28. jaanuarini. Tema õitseaeg oli XIX sajandi keskpaiku. Liiklusolude paranemine ja regulaarne ühendus Peterburi ja Riiaga, kust tuli enamik võõraid kaupmehi, samuti Pihkva, Tallinna jt. keskustega, vähendas XX sajandi alguseks vajadust Tartu aastalaada järele. Samadel põhjustel vähenes enne Esimest

maailmasõda ka teiste «saksa laatade» tähtsus talurahvakaubanduses.

Laatade kaubakäivete suuruste kohta puuduvad täpsemad andmed. Ligikaudsete arvutuste alusel võis nende suurus XX sajandi algaastatel ulatuda 1,5 miljoni rublani. Võrreldes linnakaubanduse käivetega polnud see summa suur, kuid näitas siiski talumajanduse kaubalisuse tunduvat kasvu käesoleva sajandi alguseks.

Kodanlikus Eestis oli talurahvakaubanduses säilinud ka laadakaubandus.

Tavaliselt määrati laadad kohalike omavalitsusorganite poolt aastaks aegsasti ette.

Andmetest (vt. tabel 34) selgub laadakaubanduse dünaamika. Laadakohtade arv oli tunduvalt tihenenud (sõjaeelse tasemega võrreldes umbes kaks korda), ühtlasi kasvas ka laadalinnade arv, peamiselt majanduskeskustele linnaõiguste andmise tõttu. Võrreldes sõjaeelse perioodiga intensiivistus ka laadakoha kasutamine, s. t. samal kohal peeti laatu rohkem. Laada keskmine kestus aga lühenes. Järelikult toimusid laadad sagedamini. Seetõttu sarnanesid laadad üha rohkem alaliste turgudega. Seda nähtust tuleb pidada loomulikuks evolutsiooniks majanduses. Laadakohad olid seejuures tavaliselt lokaalse tähtsusega ja võrdlemisi väikese külgetõmberaadiusega. Nad olid muutunud justkui ümbruskonna ajutiseks turuks, kuhu kohalikud elanikud oma toodangu ülejäägid tõid.

Turgudega võrreldes jäi laatadel suurelt osalt alles ajaviitefunktsioon. Sellal kui turgudel toimusid ainult otsesed müügitehingud, leidus laatadel mitmesuguseid meelelahutusettevõtteid, muusikat, tsirkust ja muud. Ilmselt olid laadad sajandite jooksul Eesti maaelanike hulgas juurdunud ning nende järele tunti suurt puudust.

Linnalaadad olid omandanud juba täielikult alalise turu ilme, erinedes turgudest ainult oma suuruse ja osavõtjate arvu poolest. Üldiselt kõikus linnalaatade osa laadakaubanduses 30 % piires.

Samuti muutus oluliselt laatade käibe struktuur. Kodanlikul ajal olid laadad peamiselt hobuste ja kariloomade müügi ja ostu kohtadeks. Muud laadakaubad (lina, vill, tööstuskaubad), mis tsaariajal olid käibes tähtsal kohal olnud, etendasid laadakaubanduses üha väiksemat osa.

Laatade käibe suurus erines tugevasti. Kodanlikus Eestis jälgiti statistilistes vaatlustes hobuste ja kariloo-

made müüki. Teised laadakaubad jäid vaatlusest välja, sest nende osatähtsus käibes oli suhteliselt väiksem. Vastavalt hobuste ja kariloomade käibe suurusele jaotati laadad suurteks, keskmisteks, väike- ja pisilaatadeks.[9] Peetud laatade üldarvust moodustasid pisilaadad 65,5 %, väikelaadad 18,3 %, keskmised 12,3 % ja suurlaadad 3,5 %.

Laadakaubanduse kogukäivet võib hinnata kodanlikul ajal 10—15 miljoni kroonini, mis üksikutel aastatel kõikus olenevalt peamiselt hindade tasemest. Loomade käive pisilaatadel oli keskmiselt 14 300 krooni, väikelaatadel 30 100 krooni, keskmistel 57 200 krooni ja suurlaatadel üle 117 000 krooni. Oli ka niisuguseid laatu (näiteks Tartu laadad), mille käive ulatus 200 000 kroonini ja rohkem.

Kevadlaatadel domineerisid käibes hobused, mistõttu neid oli hakatud nimetama hobuselaatadeks. Lähenev põllutööde hooaeg tingis nõudmise kasvu just tööhobustele, mistõttu kevadlaatadel müüdi 36 % aasta jooksul realiseeritavatest hobustest. Sügislaatu võib samal põhjusel nimetada loomalaatadeks, sest nendel müüdi 64 % aasta jooksul realiseeritavatest veistest, 86 % lammastest ja 52 % põrsastest. Talvelaadad olid oma ilmelt taas hobuselaadad. Suvelaatadel aga oli kõigi loomade käive enam-vähem ühesugune.

Käibe seisukohalt olid tähtsateks laadapaikadeks linnad, kus realiseeriti umbes 70 % hobustest, 25 % veistest ja 38 % põrsastest. Kuid ka kõigi linnade osatähtsus laadapaikadena polnud ühesugune. Sellal kui Tallinna ja Narva laatadel ei olnud nimetamisväärset tähtsust, olid suure tähtsusega Tartu (10 % laadakaubanduse käibest Eestis), Viljandi ja Rakvere laadad. Maalaatadest olid tähtsamateks Helme, Audru, Karksi ja Abja laadad, kus peamiselt realiseeriti veiseid ja põrsaid.

Üldse tuleb märkida, et laatade rahvamajanduslik tähtsus Eestis pidevalt kahanes ja et laadakaubanduse arengu tendents oli muutuda loomaturuks. Selle tingis nii kaubandusvõrgu tihenemine kui ka transpordiolude paranemine Eestis. Seega sarnanes Eesti laadakaubanduse areng teiste kapitalistlike maade (USA, Inglismaa jne.) laadakaubanduse arengusuunaga.

Talurahvakaubanduses kuulus laatade kõrval veelgi

[9] Suurlaatadeks olid laadad, kus realiseeriti rohkem kui 400 hobust ja veist, keskslaatadel realiseeriti 200—400 hobust ja veist; väikelaatadel 100—200 hobust ja veist ning pisilaatadel alla saja hobuse või veise.

olulisem koht *põllumajandussaaduste turgudele*. Erinevalt laatadest toimusid nad tunduvalt sagedamini, vähemalt korra nädalas. Suuremates linnades peeti turgu iga päev, väiksemates linnades ja alevites aga korrapäraselt teatud nädalapäevadel. Kujunesid välja uued turuplatsid. Turukaubanduse korraldamine kuulus kohalike võimude ülesannete hulka vastavalt 1892. aasta linnaseaduse sätetele. Kohalikud võimuorganid reguleerisid turukaubandust vastavate korraldustega ning selleks palgatud ametnike (turufoogtid, turukupjad, kaalujad jne.) abil. Turul olid müüjateks peamiselt talupojad, samuti mõisamajandid. Väiksemal määral oli turgudel kohalikke väikekaubatootjaid ja väikekaupmehi. XX sajandi algul ulatus turgude arv Eestis umbes 40-ni. Käibe suurus ulatus umbes 5—10 miljoni rublani.

Talurahvakaubanduse omalaadseks kohalikuks ja iidseks kaubavahetuse vormiks XX sajandi algul oli Virumaa rannikul Kunda ümbruskonnas eesti talurahva ja Soome ranniku ning saarte kalameeste vahel kuni Esimese maailmasõjani jätkunud «sõbrakaubandus». Soome kalurid, kellel ei olnud üldse maad või oli seda liiga vähe, olid juba sajandeid käinud oma kalasaaki Eesti rannikukülades vilja vastu vahetamas. Mitte ainult vahetuse vorm, vaid ka vahetajad ise olid vastastikku seotud traditsioonide ja suhetega. Toolse rannas käisid näiteks Suursaare, Kundas Tütarsaare mehed. Igal soome perel oli Viru rannikul mitu eesti peret, keda kutsuti vana tava kohaselt sõpradeks ja kellega ainuüksi vahetus toimus. Soomlased tulid Viru randa kaks korda aastas, kevadel ja mihklipäeva paiku. Siis oli rannas «saaremeeste püha». Sõbrad tulid saarlastele randa vastu. Viimased tõid soome tohukala (kasetohul kuivatatud kala), tükisuhkrut, saia, meestele piipe ja tubakat. Eesti naised kinkisid soome sõpradele omakorda kanamune, liha, lambavilla, sukki, kindaid. Kinkide vahetamise järel algas kaubavahetus. Veerandiku ($^1/_4$ tündrit) silkude vastu anti kaks samasugust mõõtu vilja. Virumaa hästi idanevaid kartuleid ostsid soomlased suuremal hulgal ka raha eest ja müüsid oma rannas edasi. Selleks tulid soomlased sageli üsna suurte alustega, mis kuni 150—200 tündrit kartuleid peale võtsid, peale selle aga ka väiksemate ühe- ja kahemastiliste kaljastega. Hilisemal ajal käisid nad juba mootorpaatidega. Viru ranna pered käisid omalt poolt mõnepäevalistel vastukülaskäikudel saarerahva juures.

Lõpuks tuleb talurahvakaubanduse ühe erivormina XX sajandi algul nimetada r ä n d k a u b a n d u s t. Vaatamata kaubandusvõrgu kujunemisele, laatade sagenemisele ja parematele ühendusvõimalustele linnadega ei kadunud XX sajandil veel ringirändavad kastikaupmehed (harjuskid) ning ringisõitvad kala- ja kaltsukaupmehed. Rändkaubitsejad ehk harjuskid olid oma nimetuse saanud sellest, et paljud neist vahetasid või ostsid harjategijate jaoks harjaseid. Kui harjusk varemalt oli oma kastiga käies eeskätt igasugu pisiesemeid müüa pakkunud, siis möödunud sajandi teisel poolel hakkas ta tavaliselt ringi liikuma riidepambuga, milles leidus kirjut sitsi, siidrätte, vabrikupitsi, isegi siidriiet ja mõningaid väiksemaid rõivaesemeid. Sajandi lõpul, kui naised vabrikukootud villaseid suurrätte ja poevillaseid kleidiriideid nõudma hakkasid, asus mõni rikkam rändkaupmees isegi hobusega oma kaupu vedama.

Harjuskid olid enamasti Pihkva alalt või Volga ülemjooksu kubermangudest tulnud vene talupojad, ja seetõttu polnud nad «ärimeestena» kirjas ka Eesti ala maksuinspektuurides. Nende kõrval liikus ringi ka juute, kellest paljud müüsid plekknõusid, mis sel ajal hakkasid külas puunõude asemel levima. Hilisemal ajal tekkis vene harjuskite kõrvale ka eesti rändkaupmehi, kes peale riide müüsid sageli ka raamatuid (peamiselt aabitsaid ja kalendreid).

Sedamööda kuidas sajandivahetusest peale kohalik maakaubandus arenes ning maale poode tekkis, vähenesid rändkaupmeeste käigud. Mõnigi jõukam neist asutas alguses külasse, hiljem alevisse või linna poe. Kauem kui harjuskid liikusid maal ringi loomade ja kodulindude ülesostjad. Juba XVIII sajandist saadik ostsid nad Eesti- ja Liivimaalt suuri loomakarju kokku ning saatsid need siis palgatud ajajatega kas Narva või Mehikoorma kaudu Peterburi. Esimese maailmasõjani sõitsid külast külla ka nn. potisetud, kes Pihkvast toodud savikausse müüsid või vahetasid kaltsude vastu, millega nad omakorda Räpina paberivabrikut varustasid. Kaltsukaupmees oma vana viletsa hobuse ja puntrais koormaga oli tollal ka äärelinnadele iseloomulikuks nähtuseks.

Siinjuures tuleb märkida, et talurahvakaubanduses iseloomustab ränd- ja laadakaupmeeste tegevus XX sajandi algul kohalike turgude tihedamat seostumist laiema siseturuga.

Kodanlikus Eestis koosnes turu- ja rändkaubandus IV ja V järgu kaubandusettevõtetest, olles tegelikult väikejaevõrguks. Nad ei kuulunud Kaubandus-tööstuskoja arvestuse ega kontrolli alla, sest neid kui «kehvikute ettevõtteid» ei saanud arvestada «korralike kaupluste» hulka.

Et turu- ja rändkaubandus süvendas siiski konkurentsi, siis ei olnud nende tegevus kõrgema järgu kaubandusettevõtetele meelepärane ja seetõttu püüdsid erakaupmehed kehtestada vastavaid seaduslikke sätteid turu- ja rändkaubanduse piiramiseks ja reguleerimiseks.

Nii tekitasid näiteks kriisijärgsetel aastatel kaupmeestes rahutust kauplusautod. Need sooritasid tavaliselt ringreise Lõuna-Eestis ning korraldasid nii hulgi- kui ka jaemüüke. Selle kohta kirjutati: «Need kaubaautod teevad suurt kahju nii I ja II järgu kohapealseile äridele kui ka väikekauplustele. I ja II järgu äride läbimüük väheneb tublisti, sest maakaupmehed ei tule enam linna, suuremasse maakeskusesse kaupu ostma, vaid teevad kõik need ostud, mis võimalikud, kaubaautodelt, kes tihti müüvad isegi odavamalt kui kohapealsed suurärid, kes ägavad raske maksukoorma all... Kõigil ülaltoodud põhjuseil tuleks: esiteks, kaubaautod maksustada ühesuguseil aluseil äridega ja teiseks — keelata neil detailmüük, sest sel teel saaks osaliseltki kaitsta nii suuräride kui ka väikeäride huve.» [10]

Nagu eespool juba näidati (vt. tabel 14), paiknes ligemale 75 % turukaubitsejatest linnades, peamiselt Tallinnas ja Tartus. Kaubakäive ulatus 1936. a. 8,8 miljoni kroonini, mis moodustas üldises kaubakäibes umbes 5 %.

Turgude töö korraldus oli jäänud Eestis samasuguseks nagu tsaariajal. Turgude ja rändkaubanduse korraldamise alusena kehtis kodanlikus Eestis 1892. a. 11. juuni linnaseadus, mis nägi ette omavalitsuse ülesandena turgude ja laatade asutamise ning nende ülalpidamise. Et kehtiv ärimaksuseadus lubas kaubelda terve rea kaupadega ilma äritunnistuse lunastamiseta, siis tõlgendati seda üksikute linnade omavalitsustes väga erinevalt. Mõnes linnas oli lubatud turgudel kaubelda kõikide tarbeainetega, teistes linnades aga kehtisid kitsendused mõningate toiduainete müügi osas.

Kodanliku Eesti turgudel olid kaubamüüjateks enamasti ajutised kaubapakkujad, eriti oma majandi saadus-

[10] «Kaubandus-tööstuskoja Teataja» 1934, nr. 3, lk. 37.

tega kauplevad talumehed. Üha rohkem aga hakkas nende kõrval tegutsema elukutseline väikekaupmees. Juhuslike turukaubitsejate kohta puuduvad igasugused statistilised andmed, elukutseliste kaupmeeste kohta aga on 1936. a. majandusloenduse andmed.[11]

Üksikud turukaubitsejad kui ettevõtjad-kaubandusfirmad polnud oma kapitali suuruselt ühesugused. Käibekapitali suurus erines üksikutel tegevusaladel ja sõltus ka ühele omanikule kuuluvast müügipunktide arvust. Nii näiteks oli keskmine käibekapital müügipunkti kohta toiduainete kaubanduses umbes 72 krooni, segakaubanduses 195 krooni, turu einelauapidajatel ja väikerestoranides (õigemini kõrtsides) ulatus käibekapital aga üle 660 krooni. Suhteliselt suuremad kapitalid olid ka ehitus- ja küttematerjalide poodidel (puuhoovid), kus keskmine käibekapital oli 385 krooni. Pilt on veelgi ilmekam, kui jaotame turu- ja rändkaubandusest osavõtjad vastavalt nendele kuuluvate müügipunktide arvu järgi (vt. tabel 35).[12]

Andmetest nähtuvad üldtuntud seaduspärasusena suuremate ettevõtete suhteliselt paremad töötulemused: keskmine käive ühe müügikoha kohta oli suurem, töötaja tööviljakus kõrgem. Seda tingis ilmselt nende suurem kapital, mis võimaldas tööd ratsionaalsemalt korraldada.

Juriidiliselt moodustasid valdava osa turu- ja rändkaubandusest erakaupmehed-ainuomanikud (97 % müügipunktidest), omades üldreeglina üht müügipunkti. Nad tegutsesid põhiliselt (58,5 %) toidu- ja maitseainetekaubanduses. Turgudel realiseeriti suurem osa varasest köögiviljast, puuviljadest ja marjadest, samuti kaladest. Ülejäänud müügipunktid (arvult 98) turu- ja rändkaubanduses kuulusid mitmesugustele organisatsioonidele ja seltsidele. Tegelikult polnud nad turu müügipunktid, vaid kujutasid endast paljudel juhtudel kinnist tüüpi einelaudu või kioske.

Materiaalne baas oli kodanliku Eesti turgudel sageli täiesti puudulik. Väljaehituselt oli tegu nn. lahtiste turgudega, kus turuplatsil asusid mõned katusealused paviljonid ja lauad kaupade müügiks. Tavaliselt puudusid vastavad

---

[11] Loenduses on arvatud turukaubanduse hulka ka koolikooperatiivid, mis kujutasid endast ühe kooli piires tegutsevaid kääbuskooperatiive õpilaste varustamiseks õpikute ja kirjutusmaterjalidega. Sel põhjusel leiavad nad käsitlemist kooperatiivkaubanduse osas.

[12] Tabeli andmetest on välja jäetud koolikooperatiivid, mis kuulusid IV järku.

Turu- ja rändkaubandusettevõtted müügipunktide arvu järgi Eestis 1936. a.

Näitaja	Ühe müügipunktiga		Kahe müügipunktiga		Nelja müügipunktiga		Kokku	
		osatähtsus %		osatähtsus %		osatähtsus %		%
1. Ettevõtete arv	3125	99,0	28	0,9	2	0,1	3155	100
2. Kioskid, autopoed	3125	98,0	56	1,7	8	0,3	3189	100
3. Käive (milj. kr.)	8,4	97,4	0,2	2,3	0,03	0,3	8,63	100
4. Töötajate arv	3832	97,7	81	2,1	8	0,2	3921	100
5. Keskmine käive ettevõttes (tuh. kr.)	2,7	—	7,1	—	15,0	—	2,7	—
6. Keskmine töötajate arv ettevõttes	1,2	—	2,9	—	4,0	—	1,2	—

hooned ja seetõttu kaubeldi turuplatsidel lageda taeva all selliste toiduainetega nagu jahu, tangud, koor, lahtine piim, vorst, värske liha jm. Erandi moodustas ainult Tartu turg, kus lahtise turu kõrvale oli 1937. a. rajatud moodne turuhall, nn. kinnine turg. Viimane koosnes kolmest konstruktsioonilt üksteisest erinevast osast: a) päris turuhall, kus toimus kauplemine lettidelt-laudadelt, b) lao osa, mis laius piki turuhalli, ja c) turu administratsiooni osakond.

Nagu nähtub, olid turud Eestis oma väljaehitusliku külje poolest primitiivsed. Sageli olid ka turuplatsid liiga väikesed, mistõttu kauplemine hajus linna tänavaile ja väljakuile, rikkudes sellega kõige elementaarsemaid hügieeninõudeid. Üksikutes kohtades puudusid üldse turgude korraldamiseks vajalikud territooriumid.

Turgude kohad ning toimumise ajad määrasid kindlaks kohalikud omavalitsusorganid. Turgudel kaubeldi kas kõigil nädalapäevadel (välja arvatud pühapäevadel) või ainult teatud kindlatel päevadel. Nii näiteks oli 1939. aastal turg Tallinnas ja Tartus 6 korda nädalas, Kanepi alevis igal reedel, Mõniste raudteejaamas ja Põlva alevis igal kolmapäeval, Antsla linnas igal kolmapäeval ja laupäeval jne.

Turud olid kodanlikus Eestis ka laialdase spekulatsiooni

kohaks. Kodanlikus ajakirjanduses märgiti näiteks järgmisi väärnähtusi turgudel:

1) toiduainete müügi nõrk sanitaar-hügieeniline järelevalve;

2) varastatud esemete realiseerimise võimalus igasuguseil kuritegelikel elementidel;

3) mitmesugustelt oksjonitelt ülesostetud kaupade realiseerimine «ebanormaalsete hindadega»;

4) töödeldud põllundus- ja karjasaaduste realiseerimine isikute poolt, kes ise neid saadusi ei tooda, vaid neid tooraainetena üles ostavad, neid tasu eest töödelda lasevad ja siis turgudel koormalt müües vahekasu võtavad;

5) liha, või ja teiste saaduste ülesost talupoegadelt ja nende realiseerimine sealsamas tarbijaskonnale koormalt vahekasuga;

6) mitmesuguste tööstuskaupade müük, mis ei ole valmistatud käsitööna, vaid ostetud vabrikust kasusaamise otstarbel;

7) toiduainete, eriti piimasaaduste sagedane võltsimine nõrga järelevalve tõttu.

Järelikult olid Eestis 1930-ndateks aastateks turukaubanduses tekkinud tüüpilised vaheltkaubitsejad-väikespekulandid.

3. Kooperatiivkaubandus

Kõrvuti kapitalistliku erakaubandusega ja talurahvakaubandusega hakkas XX sajandil suhteliselt kiiresti arenema ka kooperatiivkaubandus.

Esimesed tarbijate kooperatiivid ehk, nagu neid sellal nimetati, konsuumseltsid (ehk elloülles-pidamisse-tarvitusse-prukimisse seltsid) Eesti alal tekkisid XIX sajandi teisel poolel. Esimesteks tarbijate kooperatiivideks, mille põhikirjad kinnitati 1865. aastal, olid Tallinna[13], 1866. aas-

[13] Tallinna TK rajamine otsustati 10. detsembril 1865 toimunud koosolekul, kus valiti vastav organiseerimiskomisjon. Vastavalt TK põhikirjale pidi TK juhatus sõlmima erakaupmeestega lepingud, milles kaupmehed võtsid endale kohustuse teha TK liikmetele kaupade ostu korral hinnaalandust (3—10 % olenevalt kaubast). Kaupmeeste kasu taolistes lepingutes seisis ostjaskonna suurenemises, sellega koos kaubamüügi laienemises ja kasumisumma absoluutses kasvus.

30. detsembril 1865 ulatus kooperatiivi liikmete arv 254-ni. 6. aprillil 1866 avati Suur-Karja tänavas kooperatiivile kuuluv toidukaupade ladu, kus iga päev hommikuti kella 7—10 müüdi päevahindadega oma liikmetele piima ja piimasaadusi.

tal Tartu [14] ja Pärnu kooperatiivid. Nende organiseerijateks olid peamiselt sakslastest linnakodanikud ja käsitöölised. Eestlasi oli nendes vähe. Asutatud kooperatiivide tegevus ei kujunenud seetõttu kuigi suureks ja pärast mõneaastast tegutsemist nad likvideerusid, jätmata nimetamisväärseid jälgi kaubanduse arengus. [15] Mõnevõrra laiema kõlapinna rahva hulgas leidsid põllumeeste seltside poolt organiseeritud mõnede kaupade ostu- ja müügioperatsioonid. Sellega tõmmati kaasa suurem hulk kohalikke eesti talupoegi. Olulisi teeneid oli siinjuures ka rahvusliku liikumise ühel idee-

---

[14] Tartu Tarbijate Kooperatiivi asutamise eeltööd algasid 1866. a. kevadel. Tegevus oli organiseeritud Riia Tarbijate Kooperatiivi eeskujul, mis oli tegevust alustanud 23. X 1865. a. Omavahendite puudumisel otsustati kooperatiivis töö esialgu organiseerida margisüsteemi alusel. Selle süsteemi järgi said osanikud sularaha eest erilisi kooperatiivi poolt väljaantavaid marke, mille arv ja summa märgiti liikmete arvestusraamatusse. Nende markidega tasusid kooperatiivi liikmed kaupade eest, mida nad ostsid Tartu kaupmeestelt, kellega kooperatiivi juhatus oli sõlminud vastava kokkuleppe. Kaupmehed esitasid margid perioodiliselt kooperatiivi juhatusele ja viimane tasus nende eest sularahas, saades kaupmeestelt kokkuleppes ettenähtud hinnaalandi (3—10 % olenevalt kaubast). Pärast kooperatiivi kulude katmist kanti osa hinnaalandist laekuvast summast liikmete kontole, kuid enne osamaksu täielikku tasumist seda neile välja ei makstud. Liikmeks võis astuda igaüks, kes tasus kooperatiivi sisseastumisel 50 kopikat ja kohustus tulevikus eraldama temale langevast «säästust» teatud summad kuni osamaksu tasumiseni. Huvitav on siinjuures märkida, et kooperatiiv andis esialgu margid välja vaskmüntide kujul. Et nad oma uudsuse tõttu olid hästi läikivad, siis pidasid mõned kergeusklikud neid kuldrahadeks ja said seeläbi suurt kahju, sest mõned kooperatiivi liikmed kasutasid nende kergeusklikkust. Taoliste väärnähtuste kaotamiseks oli kooperatiivi juhatus 1866. a. detsembris sunnitud üle minema pabermarkide väljaandmisele. Järgmistel aastatel kujunes kooperatiivi tegevus elavaks ja ta hakkas isegi mõjustama Tartu linna jaevõrgu hindasid. Seetõttu tegid erakaupmehed kõik, et halvata kooperatiivi tegevust. Lõpuks see neil õnnestuski ja 1886. a. kevadel lõpetas kooperatiiv oma tegevuse.

[15] Samal põhjusel pole kodanlikud ajaloouurijad neid isegi nimetamisväärseks pidanud, lugedes natsionalistlikel ajenditel tarbijate kooperatsiooni arenemise alguseks Eestis 1902. aastat. Seda asjaolu on oskuslikult kasutanud kodanliku aja riigitegelane Jaan Tõnisson, kes kõigis oma ühistegevusse puutuvais kirjutustes ja väljaastumistes püüdis end näidata kooperatsiooni rajajana Eestis. Taolised seisukohad levisid kodanlikul ajal kooperatsiooni alal töötajate laiemates ringkondades, kus hakati kõnelema temast kui ühest ühistegevuse rajajast Eestis. Nii näiteks valiti Jaan Tõnisson 1937. a. Akadeemilise Ühistegevuse Seltsi auliikmeks, motiveerides seda tema eriliste teenetega «... ühistegevuse õhutamisel ja arendamisel». Kohati on need sisuliselt täiesti väärad seisukohad jäänud püsima ENSV-s ka tänapäeval, ehkki arhiivimaterjalid räägivad hoopis midagi muud.

lisel juhil C. R. Jakobsonil. Need kaubanduslikud operatsioonid olid oma ulatuselt küll võrdlemisi väikesed (üldreeglina alla tuhande rubla) ja nende arv polnud kuigi suur, sest kohalikud erakaupmehed tegid kõik selleks, et taolisi üritusi nurja ajada.[16]

Rahvuslike tarbijate kooperatiivide asutamine oli seotud Villem Pakleri nimega, kes püüdis möödunud sajandi 80-ndatel aastatel Võrumaal asutada eestlaste esimest tarbijate kooperatiivi. Sellal see ei õnnestunud. Alles 1902. a. alustas tööd esimene eestlaste poolt organiseeritud tarbijate kooperatiiv — Antsla tarbijate ühingu nime all. Järgnevalt rajati kooperatiivid Sindis (1903. a.), Kolga-Jaanis (1903. a.) ja mujal.

Kooperatiivsete kaubandusettevõtete (lühendatult TK) kiire tekkimine ja nende tegevuse laienemine XX sajandi algul oli tingitud tolleaegsest majanduslikust konjunktuurist. Sajandivahetusel langesid välisturgudel teravilja- ja linahinnad. See kajastus aga tunduvalt Eesti talumajanduses, mis rajanes sellal oluliselt vilja- ja linakasvatusel. Talupoegade majanduslik seisund halvenes pidevalt. Eesti talupojad maal ning kaupmehed ja käsitöölised linnades vajasid majanduslike raskuste ületamiseks krediiti, mida aga sakslastele kuuluvatest pankadest keelduti andmast. Seetõttu tuli majanduslikest raskustest üle saada oma abi kaudu ühistegelikel alustel. Varasematel aastakümnetel tutvustati juba rahvale ühistegevuse ideid ja sajandivahetusel hakati ühistegevust eesti ajalehtedes üha ulatuslikumalt propageerima. Sajandi algul kujunes niisugune majanduslik olukord, mis seadis tärkavale ühistegevusele lahendust ootavad ülesanded: rahvusliku kapitali organiseerimine ja eestlastele oma majandusettevõtete, esijoones tarbijate kooperatiivide loomine.

Järelikult sundis tegelik majanduslik olukord eesti kodanlust ja väikekodanlust katsetama kooperatiivsete ettevõtetega. Tarbijate kooperatiivide arengut enne Esimest maailmasõda näitavad andmed tabelis 36.

Kooperatiivkaubanduse võrgu laiendamisega kasvas

---

[16] Nii näiteks alandasid Pärnus 1883. a. eraettevõtted ajutiselt soola hinda alla tegelikku ostuhinda, selleks et Pärnu Põllumeeste Selts kannataks ülesostu tellimiselt suurt majanduslikku kahju ja seega loobuks tulevikus edaspidisest ühisostude organiseerimisest. Umbes analoogiline lugu kordus Viljandi Põllumeeste Seltsi juures.

Tabel 36

TK-de dünaamika Eestis

Aasta	Töötavate TK-de arv	Käive tuh. rbl.
1902	2	3
1905	11	150
1908	47	250
1910	80	446
1913	131	3000

nende liikmete arv ja koos sellega suurenesid ka TK-de käibed. Näiteks Antsla Tarbijate Ühisuse käive oli 1904. a. umbes 28 000 rubla (liikmeid alla 46), 1912. a. oli käive 82 000 rubla (liikmeid 292). Sindi tarbijate ühingu käibed olid 1904. a. üle 69 300 rubla ja 1910. a. umbes 83 400 rubla. Liikmete arv nendel aastatel oli vastavalt 338 ja 351.

Mõned kooperatiivid muutusid juba suurteks kaubandusettevõteteks, kellele kuulus palju kauplusi. Nii näiteks moodustas Pärnu Majanduse Ühisuse kaupluste käive 1913. a. üle 156 800 rubla, Tartu Majanduse Ühisuse käive aga ligemale 615 000 rubla (oli suurim tarbijate kooperatiiv Eestis).

Ligikaudse ja tagasihoidliku hinnangu järgi ulatus 1913. a. kooperatiivkaubanduse käive Eesti alal kolme miljoni rublani.[17]

Kooperatiivkaubanduse kiire areng XX sajandi algaastatel tekitas varsti vajaduse üksikute kooperatiivide tegevust koordineeriva keskuse järele. Et kogu Eesti ala hõlmava keskorgani loomine põrkas esialgu suurte raskuste vastu, siis hakati rajama nn. piirkondlikke osturinge, kuhu koondusid ligistikku asuvad kooperatiivid. Esimene osturing asutati 1909. a. Viljandi TK algatusel. Eesmärgiks oli ühiselt tellida ja osta suuremad kogused nisujahu ja rukist. Paari aasta jooksul kujunes asutatud osturingist majanduslikult võrdlemisi tugev Viljandi-Türi-Paide osturing eesotsas Paide TK «Iva'ga», kes tegelikult sooritas

[17] Tarbijate kooperatiivide keskmine käive oli sellal tsaari-Venemaal ligi 29 700 rbl. Sellel alusel ulatus 1913. a. Eesti kooperatiivkaubanduse käive 3,9 miljoni rublani, mis on aga arvatavasti mõnevõrra suurem tegelikust, sest 1914. a. ulatas kooperatiivkaubanduse käive Eestis 3,4 miljoni rublani.

vajalikud ühisostud. Osturingi kuulus sellal kuni 27 TK-d. Tartumaal täitis piirkondliku osturingi funktsioone Tartu Majanduse Ühisus, kes varustas TK-sid mitmesuguste põllumajanduses nõutavate kaupadega. Töö tegelikuks läbiviijaks oli Tartu Majanduse Ühisuse juures loodud «Ühingute osakond,» kellel oli kuni 12 liiget. Virumaal kujunes taoliseks keskuseks Rakvere TK «Jõud», kes korraldas oma naabruses asuvate TK-de ühisoste.

Piirkondlikud osturingid ei suutnud aga täita kõiki kooperatiivide ette kerkivaid ülesandeid ja seepärast taotleti juba 1910. a. kõiki eesti TK-sid hõlmava keskuse rajamist. Need taotlused ei leidnud heakskiitu tsaari-Venemaa keskvalitsuse poolt. Ei õnnestunud ka lepingute alusel töötava keskühisuse «Kooperaator» rajamise katsed 1912. a. Olukord muutus alles pärast Veebruarirevolutsiooni. 4. aprillil 1917 kinnitas Vene Ajutine Valitsus ETK põhikirja.[18] ETK enda tegevuse alguseks on 7. mai 1917. a., mida tänini peetakse Eesti kooperatiivkaubanduse keskorgani asutamise ajaks.

Tarbijate kooperatsiooni süsteemi kõrval tekkis 1911. aastal Eestis ka t u r u s t u s k o o p e r a t s i o o n. Ühistegelikud piimatalitused organiseerisid 1911. a. oma toodangu paremaks realiseerimiseks Piimatalituste Keskühisuse «Estonia» (P. K. «Estonia») ja 1913. aastal sellega konkureeriva keskmüügi ühisuse «Sanitas». Nende ülesandeks oli leida peale Peterburi turu veel välisturgusid. Puhkenud Esimene maailmasõda katkestas selle tegevuse. Siseturul aga suutis P. K. «Estonia» koondada enda ümber hulga piimatalitusi ja tegevus algas paljutõotavalt, 1913. a. ulatus käive ligemale 700 000 rublani, 1917. a. aga juba 1,9 miljoni rublani. Keskmüügi ühisus «Sanitas» aga suutis tegutseda ainult paar aastat (kuni 1916. aastani), mil likvideerus.

Kodanlikul ajal hakkas Eesti kaubanduses erakaubanduse kõrval üha suuremat osa etendama tarbijate kooperatiivide süsteem.

1936. a. andmetel oli kooperatiivkaubanduse osatähtsus hulgikäibes 20,4 % ja jaekäibes 24,6 %. Kui seejuures meenutada, et kaubandusvõrgus oli kooperatiivkaubandusel tunduvalt väiksem osatähtsus (hulgivõrgus 2,3 % ja jae-

[18] Põhikiri kinnitati Tallinna Tarvitajateühisuste Liidu nimel. See nimi muudeti hiljem Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuseks.

võrgus 7,1 %), siis saab mõistetavaks selle süsteemi majanduslik tugevus (käibekapitalist kuulus kooperatiivkaubandusele 17,5 %). Majandusliku võimsuse kasvu iseloomustamiseks tarvitseb vaid märkida, et 1920. a. oli TK keskmiseks käibeks Eestis 24 500 krooni, 1938. a. aga ületas see juba 240 700 krooni. [19]

Suurtes imperialistlikes riikides ei etenda kooperatsioon sellist osa nagu väikeriikides (Eestis, Lätis, Leedus, Soomes jm.). Seetõttu pole nõukogude majandusteadlased senini pööranud erilist tähelepanu muudatustele, mis on toimunud imperialistlike maade kooperatsiooniliikumises. Kuid kodanliku Eesti majanduse uurimisel pole võimalik jätta tähele panemata ülalmainitud kooperatsiooni jooni, sest kooperatsiooni tegevus hõlmas olulise osa maaelanikkonnast.

Kaubandus-tööstuskoja rajamisega tehti 1924. a. Riigikogu üldkomisjonis ettepanek allutada sellele ka kõik kooperatiivsed ettevõtted, nende hulgas tarbijate kooperatiivid. See seisukoht lükati tollal tagasi ja otsustati võimaldada kooperatiividel arendada oma tegevust väljaspool Kaubandus-tööstuskoda iseseisvalt, sest pealegi oli olemas juba kooperatsiooni keskne organ Eesti Ühistegelise Liidu näol. See oli asutatud 1919. a. senini tegutsenud Eesti Ühistegevuse Edendamise Seltsi asemel.

Eesti Ühistegelise Liidu (lühendatult EÜL) paljudest ülesannetest oli tähtsamaks kooperatiivides seaduses ettenähtud kohustuslike välisrevisjonide korraldamine. Peale selle tuli EÜL-il kaitsta kooperatiivide huve nii seadusandluses kui ka ametiasutustes ja korraldada mitmesuguseid kursusi kooperatiivitöötajate kvalifikatsiooni tõstmiseks. Sellest kujunes välja ühistegevuskool.

Tegelikult aga kaotas EÜL mõne aasta jooksul oma keskse koha kooperatsioonis. Tekkis rida erialaseid liite, nagu Masinatarvitajate Ühingute Liit 1924. a., Põllumajandusliku Ühistegevuse Keskliit (lüh. PÜK) 1926. a. jt. Kõigi nende vahel tekkis revisjoni küsimustes pidev hõõrumine, sest iga revideerimisõigust omav liit püüdis endale allutada võimalikult rohkem kooperatiivseid ettevõtteid, kuna sellest sõltusid vastava liidu sissetulekud. Kooperatiivide kuulumine ühte või teise liitu sõltus aga vastava kooperatsiooni

[19] Andmete kõrvutatavaks tegemiseks anti 1920. a. markade käive kroonides suhtega 100 marka = 1 kroon.

juhtkonna poliitilisest meelsusest ja «omameeste» erakonna positsiooni tugevdamisest. Ühesõnaga — tekkis nagu sisesõda kooperatiivide keskel, mis arusaadavalt takistas kooperatsiooni arendamist.

Säärase võitluse tingimustes otsustas riigis võimul olev kildkond eesotsas diktaator K. Pätsiga viia kõik kooperatiivid ja nende juhid ühise katuse alla. Selleks antigi 22. XI 1935. aastal välja Ühistegevuskoja seadus, millega allutati kooperatsiooni juhtimine Majandusministeeriumile. Viimasel oli õigus vajaduse korral Ühistegevuskoda laiali saata ja uued valimised määrata. Peale selle võidi jätta koja juhatusliikmed ja nõukogu esimees kohale kinnitamata, kui need mingil põhjusel valitsevale ringkonnale ei sobinud.

Rööbiti Ühistegevuskojaga jäi tegevusse ka EÜL, kuid tema funktsioonideks oli üksnes vastavasisulise kirjanduse väljaandmine, kõik teised funktsioonid läksid üle kojale.

Kooperatiivkaubanduses kujunesid Eestis välja kaks süsteemi: tarbijate kooperatiivide süsteem ning põllumajanduslik turustus- ja varustussüsteem.

Tarbijate kooperatsiooni keskseks organiks oli ETK, mis oli rajatud 1917. a. ETK põhiliseks ülesandeks oli oma liikmete — TK-de varustamine kaupadega, s. t. temale kuulus hulgikaubanduslik funktsioon.

Tarbijate kooperatsiooni ja ETK arengust annab ülevaate tabel 37.

Tabeli andmetest nähtub TK-de arvu suur kõikumine kodanliku võimu aastatel. Eriti halvavat mõju nende tegevusele avaldas 1929.—1933. a. majanduskriis, mis sundis likvideerima mitukümmend majanduslikult nõrgemat TK-d (aastatel 1930—1934 likvideerus 87 TK-d). Nende likvideerimise põhjuseks ei pidanud kodanlikud majandusringkonnad otseselt majanduskriisi, vaid nõrka juhatuse koosseisu ja ülesandeile mittevastavaid ärijuhte, ülemääraselt suuri ja vananenud kaupadega ladusid, võlgumüükidest saadavat kahju jne. Alles pärast 1934. a. algas taas uute TK-de asutamine ja vanade tegevuse laiendamine.

Enamik TK-sid kuulus ETK liikmeskonda. Nende osatähtsus TK-de üldarvus muutus igal aastal (kõikudes 80 %—98 % vahel). Alates 1925. a. näitas see üldiselt kahanemistendentsi.

TK-d esinesid kodanlikus Eestis mitmesuguste eri nime-

Tarbijate kooperatsioon Eestis

Näitajad	1920	1925	1930	1935	1938
1. TK-de arv	192	267	250	187	203
sellest ETK liikmeid	156	263	242	172	182
ETK osa %-des TK-des	81,3	98,5	96,8	92,2	90,0
2. Liikmete arv TK-des (tuh.)	78,5	101,5	66,5	38,3	51,7
3. Kaubakäive (milj. kr.)					
TK-de käive	4,7	31,7	43,1	28,5	52,7
ETK käive	2,1	14,4	17,7	18,9	30,4
Käive kokku	6,8	46,1	60,8	47,4	83,1
ETK osa % kogukäibes	30,8	31,3	29,2	39,9	36,5
4. Omakapitalid (milj. kr.)					
TK-del	0,3	1,8	3,7	3,7	6,1
ETK-l	0,1	0,7	1,3	1,7	2,3
Omakapitalid kokku	0,4	2,5	5,0	5,4	8,4
ETK osa % omakapitalides	25,0	28,0	26,0	31,5	27,5
5. Ühe TK kohta keskmiselt liikmeid	409	380	266	205	255
Käivet (tuh. kr.)	24,5	118,8	172,5	152,2	240,7
Omakapitali (tuh. kr.)	1,6	6,9	14,8	19,8	21,5
6. Dünaamika 1920 = 100					
TK-de käive	100	675	900	605	1121
ETK „	100	686	841	901	1445
Tarbijate kooperatsiooni kogukäive	100	679	892	699	1220
TK-de omakapitalid	100	600	1228	1228	2040
ETK „	100	700	1300	1700	2300
Tarbijate kooperatsiooni omakapital kokku	100	625	1250	1450	2100

tuste all: tarbijate ühingud, majandusühingud, põllumajandusseltside kaubandusosakonnad. Nimetused anti vastavalt tegevuse iseloomule. Tarbijate ühingud olid mõeldud peamiselt elanikkonna tarbekaupadega varustamiseks, kuna majandusühingud ja kaubandusosakonnad pidid organiseerima liikmete varustamist ka põllumajanduslike ja muude tootmisvahenditega ning korraldama talusaaduste turustamist. Tegelikus elus aga see vahe kadus: nii tarbijate ning majandusühingud kui ka kaubandusosakonnad võtsid

kapitalistlike kaubandusettevõtete ilme ning tegutsesid kõigil ärialadel, kus oli vaid võimalik kasu saada.

Oma kapitalide suuruselt olid tugevamateks majandusühingud, mille aastakäive TK keskmise käibe (0,2 milj. kr.) mitmekordselt ületas. Nii näiteks oli 1937. a. Viru Majandusühingu käive 0,7 miljonit krooni, Sõjaväe Majandusühingu käive 1,8 miljonit krooni, Tallinna Eesti Majandusühisuse käive 2,3 miljonit krooni, Pärnu Majandusühisuse käive 2,7 miljonit krooni, Võhma Majandusühisuse käive 1,1 miljonit krooni, Tartu Eesti Majandusühisuse käive 4,1 miljonit krooni (oli suurim Eestis), Jõgeva Majandusühisuse käive 1,1 miljonit krooni jne.

TK-de tegevus toimus selleks organiseeritud kaupluste ja ladude kaudu. Enamikul neist oli ainult 1 kauplus (48 % üldarvust) või 2 kauplust (20 %). Umbes kolmandikul TK-dest oli aga 3 ja rohkem kauplust. Üle 10 kaupluse oli üksnes 8 TK-l. Nendest suurimateks olid Tallinna TK «Oma» (32 kauplust) ja Tallinna «Tarbija» (29 kauplust). Kui TK-del oli rohkem kui 1 kauplus, siis keskuse juures organiseeritud kauplust nimetati peakaupluseks (oli üldreeglina suurimaks) ja mujal paiknevad kauplused kandsid harukaupluste nimetust. TK-de kaupluste keskmine käive 1937. a. oli 84 000 krooni, ületades seega tunduvalt erakaupluste keskmise käibe.

Mis puutub TK-de jagunemisse linna ja maa vahel, siis enamik neist (umbes 80 %) oli maal, varustades maaelanikkonda kaupadega ning korraldades ühtlasi ka põllumajandussaaduste kokkuostu vastavalt ETK juhenditele. Et suuremad TK-d asusid linnades, siis oli TK-de kaubandusvõrk linnades TK-de arvuga võrreldes suhteliselt suurem (ligi 30 %).

Vastavalt kehtivale seadusandlusele oli lubatud TK-sid organiseerida kohalike elanike vabatahtliku liitumise teel. Loodav TK pidi töötama vastavalt liikmete poolt vastuvõetud põhikirjale. See erines olenevalt rajatava TK liikmeskonna enamikust ja selle taotlustest. Lähtudes sellest võib üldiselt eraldada kaht TK-de põhitüüpi: tööliste TK-sid ning ametnike, talupoegade ja teiste väikekodanlike kihtide poolt rajatavaid TK-sid. Kahjuks ei võimalda säilinud statistika kodanliku Eesti TK-sid taoliselt eraldada. Selline lünklik statistika oli vajalik kodanlikele teoreetikutele, kes levitasid teooriat, nagu oleks tarbijate kooperatsiooni liikumine apoliitiline. Tegelikult aga rajasid töölised TK-sid selleks,

et võidelda kapitalistlikus kaubanduses kehtestatud kõrgete hindade vastu. Käsitöölised, talupojad jt. väikekodanlased liitusid TK-ks sihiga parandada oma konkurentsivõimet turul võitluses kapitalistlike ettevõtetega. Järelikult oli TK-del klassiiseloom. Statistiliste andmete järgi oli Eestis 1937. a. TK-de liikmeskonnas 62,4 % põllupidajaid, 9,4 % töölisi, 14,8 % ametnikke ja 13,4 % muid tegevusalasid.

TK-de tegevust juhtis vahetult TK juhatus, keda kontrollis revisjonikomisjon (mõlemad valiti TK liikmete üldkoosolekul teatud aastateks). Kõrgeim organ TK-s oli perioodiliselt kokkukutsutav liikmete koosolek ehk üldkoosolek. Viimane oli kõrgemaks organiks ainult vormiliselt, põhikirja järgi, tegelikult aga juhtisid TK-de tegevust väiksemad ja suuremad kohapealsed kapitalistid, kasutades põhikirja ainult oma tegevust varjava sildina. Pealegi oli põhikirjas tavaliselt ette nähtud säte, mis andis koosolekule otsustusvõime ka siis, kui peakoosolekule olid ilmunud üksnes mõned liikmed (vähemalt 20 % liikmete üldarvust). See võimaldas aga juhatusel organiseerida otsuseid vastavalt oma soovidele. Põhikirja kohaselt pidi kaupade müük toimuma ainult TK-de liikmetele, tegelikult arendati aga laialdaselt müüki ka mitteliikmetele (kuni 40 %). Kasumid jaotati enamuses aga juhtkonna vahel. Äri kahjusid püüti samuti liikmete eest varjata. Ühingu pankrotistumisel tuli vastutust kanda just tavalistel liikmetel, kes TK maksujõuetuse korral oma osamaksu kaotasid.

Vaatamata juhatuse liikmete suhteliselt suurele tegevusvabadusele, polnud nad majanduslikult tugevamates TK-des enam huvitatud uute liikmete värbamisest. Peasiht oli käibe suurendamine kasumi saamiseks, kuid liikmete arvu suurendamisele ei pööratud tähelepanu. Koguni vastupidi. Nende arvu püüti vähendada, suurendades osamaksusid. Et see ka õnnestus, seda näitavad ilmekalt tabeli andmed. Seda nähtust iseloomustas väga tabavalt V. Kingissepp, kes kirjutas, et «... meil ongi asutus käes, mis varsti muutub korrapäraseks aktsia-ühinguks»[20]. Pärast 1934. a. polnud seda tendentsi küll enam statistiliste andmete järgi märgata. Liikmete arv näitab mõnesugust suurenemist, kuid see ei tähenda veel vastavate püüete kadumist.

[20] V. Kingissepp, Kodanlik ühistegevus. Vt. «Eesti Bolševik» 1948, nr. 5, lk. 44.

TK-de kaubakäive suurenes kodanliku võimu aastatel märgatavalt. Seisak ja tagasiminek oli üksnes aastatel 1930—1933. Eriti kiiresti kasvas käive kodanliku korra alg-aastatel.

Põhjendada võib seda tolleaegse valitsuse poliitikaga, mille kohaselt riiklikud organid jätsid ETK hoolde elanikkonna varustamise kaupadega. Koos sellega suurendati TK-dele antavaid laene, anti maksusoodustusi, lubati importida välismaalt põlumajandusele vajalikke kaupu, eriti mitmesugust mineraalväetist ja jõusööta. Selle müügist kuulus Eestis tarbijate kooperatsiooni kaubandusvõrgule 85—95 %. Arusaadavalt ei meeldinud see erakaupmeestele, kes valitsuse sellist poliitikat tihti teravalt kritiseerisid.

Tarbijate kooperatsiooni keskorganiks kodanlikus Eestis kujunes ETK, mis varustas oma liikmeid TK-de kaupadega. Selleks organiseeris ETK peakontori ladudega Tallinnas ja harukontorite võrgu maakonnalinnades (Narvas, Rakveres, Tartus, Valgas, Viljandis, Pärnus ja mujal). Harukontorite arv üksikutel aastatel muutus. Nii oli see 1927. a. 13, 1937. a. aga ainult 8. Nende kaudu toimus TK-de varustamine kaupadega. Iga harukontori ülesandeks oli tundma õppida oma piirkonna majanduslikku olukorda ja elanike nõudmist kaupade järele ning värvata kõik TK-d piirkonnas ETK liikmeteks. Majanduslikku mõju tugevdamiseks oli neil õigus müüa TK-dele teatud ulatuses kaupu võlgu (1937. a. ulatus see 3,2 miljoni kroonini), peale selle andsid nad süstemaatilist informatsiooni oma piirkonna TK-de, eriti ETK mitteliikmete tegevuse kohta. Sellises olukorras on arusaadav, et ehkki TK-d olid vormiliselt iseseisvad, pidid nad tegelikult aga alluma ETK-le. Seepärast kuulus ka enamik TK-sid ETK liikmeskonda.

ETK eesotsas olid juba algusest peale kodanlike ringkondade esindajad, kellel oli tihe side kodanlike riigitegelastega. Arusaadavalt korraldati siis ETK tegevus vastavalt nende majanduslikele püüdlustele.

ETK püüdis varustada oma liikmeid kaupadega, sõlmides selleks lepinguid kodu- ning välismaiste firmadega ja arendades omatööstust. Seejuures valitses kapitalistliku kaubanduse põhimõte — hankida kaupu odavate hindadega ning saada suurimat kasumit. Tänu sidemetele valitsusorganites sai ETK suuri soodustusi kaupade importimisel

ja eksportimisel. Oma liikmeskooperatiivide kaudu korraldas ETK ka talupoegadelt põllu- ja aiasaaduste kokkuostu nii ümbertöötamiseks omatööstuses kui ka ekspordiks. Eriti kasulik oli ETK-le monopoolne seisund mineraalväetiste importimisel. See võimaldas tal dikteerida mineraalväetise hindu siseturul ja saada suurt kasumit. Viimase varjamiseks organiseeris ETK spetsiaalse ettevõtte — a/s. «Talur».

ETK hulgikäive kasvas kuni 1930. a. Majanduskriisi mõjul käive langes 44 % ja alles 1933. aastast hakkas ETK käive taas järjekindlalt kasvama. Kaubakäive suurenes 1940. aastaks 1930. aastaga võrreldes rohkem kuni 2-kordseks. Seejuures tuleb aga kohe toonitada, et ETK kasum vähenes kriisiperioodil suhteliselt vähem kui käive. Seda saavutas ETK peamiselt palkade vähendamise teel. Kolme aasta jooksul (1930—1932) alandas ETK ametnike palka 30 % võrra. Kasum suurenes aga järsult 1934. aastast, ületades 1939. aastal 1930. aasta kasumi ligemale neli korda. Seda tingis olulisel määral ilmselt omatööstuse toodangu osatähtsuse suurenemine käibes. 1938. aastal moodustasid ETK omatööstuse kaubad käibes juba 25 %. Kasumi kasvu soodustasid aga ka mitmesugused organisatsioonilised abinõud. Nii rajati juba 1929. a. ETK välisrevisjonikomisjon, mille peamiseks eesmärgiks oli jälgida TK-de tööd ja anda neile nõu praktilises tegevuses.

Et taoline «koostöö» tegelikult tähendas TK-de tegevuse sisulist kontrolli ETK poolt ja nende iseseisvuse täielikku likvideerimist, on pikemata selge. B. Veimer toob oma uurimuses ohtrasti fakte ETK tegelikust seisundist ja diktaadi poliitikast TK-de suhtes.[21] Viimaseid on täiesti tabavalt hakatud nimetama ETK tütarühistuteks. Nende tegevuse laiendamiseks avati hiljem kooperatiivkaubanduse kutsekool, kus valmistati ette ärijuhte TK-dele, laiendati kaupade ostupropagandat elanike hulgas. Seega oli ETK kodanliku võimu lõpuaastateks muutunud ühtlasi suurimaks jaekaubandusorganisatsiooniks. Temale kuulus tarbijate kooperatsioonist tütarühistute näol 30 % TK-dest ja 40 % jaevõrgust. Isegi Tallinna suurimad TK-d «Oma» ja «Tarbija», kellel oli kokku 61 kauplust, kuulusid ETK tütarühistute hulka. Tütarühistute ja nende kaubandus-

[21] B. Veimer, Tarbijate kooperatsioon kodanlikus Eestis, art. koguteosest ENSV TA, Uurimusi ja ülevaateid I, Tartu 1949, lk. 58—61.

võrgu jaekäive moodustas 1939. a. umbes 17 milj. kr. (33 % tarbijate kooperatsiooni jaekäibest). Ka Eesti suurima ja majanduslikult võimsaima TK-ga — Tartu Majandusühisusega — oli ETK sõlminud koostöölepingu ja saanud seega õiguse hakata kontrollima ja suunama Majandusühisuse tööd.

Siinjuures tuleb aga märkida, et TK-d ei ostnud kõiki vajatavaid kaupu ETK ladudest ning et ETK hulgikäibes olid ostjatena tähtsal kohal ka erakaupmehed. Nagu olemasolevad andmed näitavad, ostis 75 % TK-dest enam kui 50 % vajatavatest kaupadest ETK kaudu, ülejäänud 25 % aga vähem kui 50 % vajatavatest kaupadest. TK-d said osa kaupu oma väikestest tööstusettevõtetest.[22] Suure osa vajatavatest kaupadest ostis aga TK ärijuht oma äranägemisel. Et sellega kaasnes sageli oma seisundi kuritarvitamine, oli täiesti arusaadav. «Ühistegevuslehes» näidati korduvalt ärijuhtide kõige mitmekesisemaid mahhinatsioone, mis on täiesti tüüpilised erakaupmeeste tööstiilile. See oli hästi teada ka erakaupmeestele, kes korduvalt nõudsid tarbijate kooperatiividelt soodustuste äravõtmist ning nende võrdsustamist tavaliste erakaupmeestega. Nii näiteks kirjutati 1932. a.: «Praegu on «Oma» väikese kliki käes sildiks äritegemisel ja ei erine seega millegagi harilikust kaupmehest. Vahe seisab vaid selles, et nüüdne «Oma», kelle seljataga seisavad erakonna majandustegelased, töötab riigi rahadega».[23]

Järelikult tuleb tunnistada fakti, et tarbijate kooperatsiooni kaubandusvõrk erines oma tegevuses eriti kodanliku võimu viimastel aastatel vähe erakapitalistlikust kaubandusvõrgust. Erinevus seisnes tihtipeale ainult nimetuses.

Marksismi rajajad näitasid, et kooperatiivsed organisatsioonid on töölistele ja töötavatele hulkadele kasulikud sel määral ja ainult niivõrd, kuivõrd nad on loodud tööliste endi poolt, ei sõltu valitsusest ega kodanlusest.

Kuid kooperatiivide tegevus muutub olenevalt olukorrast ja ajast. Kapitalistlikus ühiskonnas lülitusid kooperatiivid paratamatult kapitalistlikku majandussüsteemi ja sattusid kapitalistlike monopolide mõjusfääri. Selles arenguprotsessis kujunes ETK kodanliku Eesti sisekauban-

[22] 1937. a. andmetel kuulus 40 TK-le 56 tööstusettevõtet, mis kujutasid endast kohaliku tähtsusega väikseid, mõne töölisega ettevõtteid. Nende toodangu osa jaekäibes oli ligi 7 %.

[23] ÜKSK Teated 1932, nr. 1, lk. 4.

duses võimsaks kapitalistlikuks ahelkaubandusorganisatsiooniks, allutades oma majanduslikule ülevõimule enamiku tarbijate kooperatiive ja valdava osa kooperatiivsest kaubandusvõrgust.

Lõpuks tuleb kooperatiivkaubanduse hulgas nimetada veel koolikooperatiive, mis enamasti olid tegelikult väikesed müügipunktid. Nende kohta puuduvad statistilised andmed, välja arvatud 1936. a., mil nende arv oli 224 ja käive ulatus 74 400 kroonini. Nad kujutasid endast väikest kioski või paljudel juhtudel isegi ainult müügikappi, kus müüdi kooliõpilastele kirjutusmaterjale ja õpikuid. Keskmine aastakäive oli umbes 360 krooni. Ehkki töötajate üldarv ulatus koolikooperatiivides 231-ni, oli neist palgalistena tööl ainult 6. Ülejäänud töötasid kas täiesti tasuta või siis said väikest protsenti läbimüüdud raamatute ja vihikute pealt vastavalt kokkuleppele neid varustava kaubandusettevõttega. Erandi moodustasid koolikooperatiividest 2 suuremat TK-d, mis asusid Tallinnas («Kooli-Kooperatiiv» 31 liikme ja 1 kauplusega, mille aastakäive oli 1937. a. 121 500 krooni, ja «Töökool» 271 liikme ja kahe kauplusega, mille aastakäive oli 184 300 kr., palgalisi töötajaid oli neis kokku 24). Mõlemad TK-d varustasid õpikute ja kirjutusmaterjalidega eespool mainitud müügipunkte, tekitades sellega meelepaha erakaupmeeste hulgas.

Toodud andmete põhjal võib täie kindlusega väita, et eesti kodanluse mõju alla sattunud tarbijate kooperatsioon leidis arendamist vastavalt kodanluse klassihuvidele.

Mis puutub *kooperatiivsesse* põllumajanduslikku *varustus- ja turustussüsteemi*, siis siin oli kodanliku korra tingimustes algusest peale tegemist monopolistlike suurfirmadega. Varustus- ja turustussüsteemi rajamise alguseks tuleb lugeda piimaühisuste poolt 1911. a. rajatud keskühisuse P. K. «Estonia» tegevuse algust. Tema ülesandeks oli oma liikmete toodangu turustamine ning ühtlasi piimaühisustele vajalike seadmete ja materjalide hankimine. Et need küsimused olid eesti talumajanduses, eriti suurtaludes väga aktuaalsed, siis kujunes P. K. «Estonia» peagi piimasaaduste, eriti võikaubanduse juhtivaks keskuseks Eesti alal, tungides ka välisturgudele. Tegevuses tekkis seisak kodusõja aastatel. Alles 1921. a. elustus taas P. K. «Estonia» tegevus. Nii näiteks kujunes ta juba 1922. a. Tallinna elanike tähtsaimaks piima- ja piimasaadustega varustajaks, realiseerides päevas kuni 20 000 liitrit piima ja suurel hul-

gal piimasaadusi. Tema kaupu realiseeriti Tallinnas 164 müügipunktis. Ühtlasi laiendas ta oma tegevusorbiiti, hakates korraldama ka lihakaubandust.[24] Selleks muudeti tema põhikirja ja nime. Piimatalituse Ühisuste Keskühisus «Estonia» muutus Põllumajanduslikuks Keskühisuseks «Estonia», ehkki firmamärk P. K. «Estonia» jäi endiseks. P. K. «Estonia» tegevusest annab ülevaate tabel 38.

Tabel 38

P. K. «Estonia» tegevusest

Aasta	Liikmete arv	% piima-ühisuste üldarvust	Kaubakäive (milj. kr.)	Sellest või %-des	Omakapitalid (1000 kr.)
1920			0,1		0,7
1925	138	50,9	16,6	73,9	149,4
1930	234	76,2	22,0	84,1	638,9
1935	187	68,9			1130,4

Enamiku kaubakäibest moodustas eksportkäive. P. K. «Estonia» tegevus kulges kõigil aastatel riiklike soodustuste abil.

Piimakooperatiivid said ulatuslikult riiklikku dotatsiooni. Peaaegu kõik võitehased ehitati riigi krediitidega. Selleks andis riik üle 2 miljoni krooni. Toodang oli määratud valdavas osas ekspordiks. Kuid võitööstused ei saanud ise eksportida, vaid seda tegid nende keskorganid ja erafirmad, mis olid tihedalt seotud suurte imperialistliku finantskapitaliga ühenduses olevate firmadega. See kutsus esile võieksportööride terava võitluse monopolide lõplikuks kehtestamiseks. Et see halvendas ka või ekspordi tingimusi välisturgudel, siis hakkas kodanlik riik 1924. a. alates reguleerima piima- ja võikaubandust Eestis. Riik kehtestas või väljaveoks litsentside süsteemi. Litsentse anti ainult viiele firmale (P. K. «Estonia», erafirmad L. Teglus, A. Einpaul, S. Gahlnbäck ja Eesti Piimatöösturite Ühisus — EPTÜ). Ülejäänud eksportöörid (koguarvus 26) jäid litsentsidest ilma.

[24] Majanduskriisi tõttu loobus P. K. «Estonia» ametlikult küll lihakaubandusest, andes vastavad varad ja seadmed üle tema poolt organiseeritud osaühisusele «Estonia Eksporttapamajad». Tegelikult kujutas viimatinimetatu endast P. K. «Estonia» tütarseltsi.

Litsentsiomanike vahel toimus äge konkurents, mis tingis mitmesuguste abinõude rakendamise piimasaaduste kokkuostul. Nii laskis P. K. «Estonia» Elva võitehase garantiiveksli protesti, sest viimane oli või müünud P. K. «Estonia» konkurendile, kes maksis või eest rohkem kui P. K. «Estonia».

Konkurentsi tagajärjel jäid pankrotti Teglus, EPTÜ, Einpaul. Kerkisid esiplaanile erafirmad «Rotermann» ning «Puhk ja Pojad». Konkurentsi vähendamiseks loodi 1932. a. «Või Väljaveo Keskbüroo», kus Puhk etendas otsustavat osa, ta oli Kaubandus-tööstuskoja juhtiv tegelane ja tal oli suur mõju riigiaparaadis. Büroos oli otsustav sõna Majandusministeeriumi esindajal ja alles seejärel Põllumajandusministeeriumi esindajal. See aga tähendas, et kasvas nende eratööstu rite ringkondade mõjuvõim, kellel oli sidemeid Majandusministeeriumiga. Võitluse jätkumisel jõuti 1935. a. kokkuleppele välisturu jagamise ja kohalikule tootjale ühtsete hindade maksmise suhtes (monopoolsed kokkuostuhinnad).

Eksportöörid ostsid võid piimaühisustelt komisjoni alusel. Võitehas, kui ta sai piima talupojalt, ei tasunud temale, vaid saatis valmis või eksportöörile, kes selle müüs agentide kaudu inglise või saksa firmadele. Alles pärast seda tasus agent ja eksportöör, lahutades saadud müügisummast kasumid ja kattes kulud, ülejäänud summa piimakooperatiivile. Viimane kattis sellega oma kulud ja järelejääva summa andis talupoegadele tasuks piima eest. Talupojad ei saanud mõjustada eksportööride suuri kulusid ega kasumeid. Olukorra maskeerimiseks kasutati tehtud kulutuste tõestamiseks isegi võltsitud tõendeid, mida andsid välismaa firmad. Kuid ka P. K. «Estonia» ei maksnud talupoegadele sugugi rohkem.

Ülemaailmse majanduskriisi aastatel muutus aga võikaubanduse konjunktuur maailmaturul järjest halvemaks, ja seda seoses rea oluliste kitsenduste kehtestamisega Inglise ja Saksa turgudel. See sundis piirama konkurentsi võikaubanduses, kusjuures kodanlik valitsus andis riikliku monopoli teatavale kaubandusorganisatsioonile. Vastavalt presidendi dekreedile 1936. a. anti võiekspordi monopol selleks spetsiaalselt rajatud kaubandusorganisatsioonile «Võieksport», keelates selle täielikult erafirmadele. «Võieksport» oli tegelikult ümberkujundatud P. K. «Estonia», ehkki teda nimetati dekreedis piimaühistute keskliiduks.

Nõnda saavutas P. K. «Estonia» selles konkurentsivõitluses võidu, ehkki oli oma konkurentidest majanduslikult nõrgem. See võit saavutati poliitilise võimu abil. P. K. «Estonia» juhtkond, kes oli hiljem ka «Võiekspordi» juhtkond, koosnes põllumeeste partei liidritest. Põllumeeste parteil oli aga otsustav tähtsus «Isamaaliidus».

Talupojad kui piima tootmise organiseerijad ei võitnud sellest aga midagi. Koguni vastupidi. Ligikaudsed arvutused näitavad, et talundite piima eest makstav hind moodustas umbes 25 % hinnast, mida saadi välismaal (või ümberarvutatuna piimaks). Seda tingisid spekulatiivsed vahelülid võikaubanduses. Nii müüs inglise firma, kes ostis Eesti võid, selle hulgikaupmehele ja viimane alles jaekaupmehele. Kui siin veel meenutada, et eesti võitehas müüs või omamaisele eksportöörile ja see alles välismaistele firmadele, siis tõusis vahelülide arv vähemalt viieni ja tihtipeale rohkemgi. Ei tohi ka unustada, et Eesti või müüdi komisjoni alusel, seega kogu turustamise riisiko langes ostjatele. Müüdi 15—20 välismaisele firmale, samal ajal Taani või müüdi ainult kahele firmale. Üldse olid taanlased vähendanud spekulatiivseid vahelülisid võikaubanduses. Eestis aga seda ei olnud. Kodanlus ise ei eitanud, et või hinda kõrgendatakse monopolide kehtestamisega ja dotatsioonide andmisega.

Piimakooperatiivid, kes talupoegadelt piima kokku ostsid, maksid vähem neile, kes ei olnud kooperatiivi liikmed, s. o. peamiselt kehvikutele ja keskmikele. Oma tegevust laiendasid piimakooperatiivid riigi poolt saadavate eeliskrediitidega, mis läks harilikult jõukamate talunike kasuks.

Analoogiline olukord valitses ka teiste tähtsamate ekspordiks minevate põllumajandussaadustega (liha, munad, lina jt.) kauplemises. Nii organiseeriti 1936. a. lina ja villa kokkuostu monopoolse organisatsioonina kaubanduslik keskühisus «Estonia» (K. K. «Estonia») ja 1937. a. lihakaubanduses «Eesti Lihaeksport», munade kaubanduses «Eesti Munaeksport» jt. Enne nende monopoolsete firmade rajamist toimus vastavatel aladel tugev konkurentsivõitlus.

Kõigi nende monopolistlike suurfirmade kaubakäivet näitab tabel 39.

Tabeli andmetest nähtub eksportkäivete domineeriv seisund (60—85 %) kaubakäibes. Siseturul realiseeriti üldiselt madalamakvaliteedilisi ja ekspordiks mitteminevaid põllumajandussaadusi. Selleks oli nendel firmadel

Tabel 39

Põllumajandussaaduste turustamisorganisatsioonide käibed (milj. kr.)

	1937	1938	1939
1. «Võieksport»			
Siseturul	3,7	1,9	2,9
Välisturul	24,6	26,2	24,5
Piimaühistutele seadmeid	1,0	1,5	1,8
Kokku	29,3	29,6	29,2
2. «Lihaeksport»			
Siseturule	5,0	6,5	9,2
Välisturule	8,0	13,3	20,8
Kokku	13,0	19,8	30,0
3. Kartuliühingute liit	6,9	7,0	7,6
4. Munaeksport			
Siseturule	0,4	0,3	0,8
Välisturule	2,7	2,7	3,0
Kokku	3,1	3,0	3,8
5. Aedvilja Keskühisus	0,5	0,2	0,4
6. K. K. «Estonia»	0,9	1,1	2,3
Kokku põllumajandussaaduste käive	53,7	60,7	73,3

organiseeritud vastav jaevõrk, mis mõnel juhul oli küllaltki suur. Nii allus näiteks «Eesti Lihaekspordile» jaefirma «Lihatsentraal» 60 kauplusega, mis paiknesid kõigis suuremates keskustes. Monopolistlike keskliitude osatähtsus talundite varustamisel tootmisvahenditega oli väike (ligi 10 % kogukäibest).

Tootmisvahenditega varustati põhiliselt ainult liikmeskooperatiive, nende juhtkonda ja viimasega tihedas seoses olevat kitsast taluperemeeste ringi.

Monopolistlike keskliitude sihiks oli allutada endale kohtadel kõik vastava profiiliga kooperatiivid, mõjustada nende juhtkondade valimisi ja selliselt koondada majanduslik tegevus kitsa, peamiselt kohalikest kulakutest koosneva kildkonna kätte. Need olid tihedas seoses ka töösturitega.

Makstes talupoegadele kokkuostetavate põllumajandussaaduste eest «konjunktuurist olenevat hinda», mis tegelikult oli väga väike, said monopolistlikud keskliidud samaaegselt lisakasumeid. Need arusaadavalt ei leidnud otsest

kajastumist ametlikes bilanssides. Sõltus ju kasum rahaliste tulude ning kulude vahest. Kulusid suurendades vähendati näilikult kasumisummat. Kulud suurenesid selle arvel, et juhtkonnale maksti tantjeemi ja komandeerimisrahasid, poliitilistele organisatsioonidele, ajakirjandusele jne. anti rahalist toetust. Tegelikult olid taolised kulud vähe seotud ärikuludega.

Niisiis näeme, et finantskapitaliga tihedalt seotud põllumajanduslik turustus- ja varustuskooperatsioon tegutses kodanlikus Eestis peamiselt kulakluse huvides. Viimane kasutas kooperatsiooni selleks, et keskmikud ja kehvikud oma mõju alla saada. Põllumajanduslikud kooperatiivid olid allutatud kooperatiivsetele keskliitudele, kus valitses täielikult nii kodu- kui ka välismaine finantskapital.[25] Põllumajanduslikud kooperatiivid allusid järelikult pankadele ja nendega kokkukasvanud koondistele.

Finantskapital ja kulaklus kasutasid kooperatsiooni mitte ainult enda rikastamiseks töörahva arvel, vaid ka oma poliitilise ja ideoloogilise mõju tugevdamiseks riigis. Olles tihedalt seotud poliitiliste parteide liidritega, mõjutas monopolistlik kooperatsioon ka riigiaparaati, et viimane vastava seadusandluse välja töötaks. Mõju oli seega vastastikune, samuti nagu kasum oli mõlemapoolne. Kõik see toimus aga töötava talurahva (keskmike ja kehvikute) arvel.

4. Riigikapitalistlik kaubandus

Mis puutub riigi- ja omavalitsusasutuste kaubandusse, siis oli see organiseeritud seoses riiklike tööstusettevõtete toodangu turustamisega ja riikliku viinamonopoli realiseerimisega. Hulgikaubanduses tegutses 13 riigikapitalistlikku firmat (10 piiritusfirmat, linakaubanduse hulgifirma, turbatööstuse ja põlevkivitööstuse turustuskeskused) 70 töötajaga ja kogukäibega 6,3 miljonit krooni (umbes 2,7 % hulgikäibest). Jaekaubanduses oli riiklikke ettevõtteid 90 töötajate üldarvuga 318 ja käibega

[25] O. Sepre märgib oma uurimistöös, et imperialistlike riikide finantskapital ei allutanud endale Eestis üksnes tööstusettevõtteid, vaid ka suured kooperatiivsed keskliidud. Nii näiteks krediteerisid P. K. «Estonia» tegevust Inglise ja Saksa pangad (vt. O. Sepre, Kodanliku Eesti sõltuvus imperialistlikest maadest, Tallinn 1964, lk. 98—101).

9,8 miljonit krooni (ligemale 6 % jaekäibest). Üle poole ettevõtetest olid viinakauplused, andes riiklikust jaekäibest 7,9 miljonit krooni (81 %). Ettevõtete arvult ja käibelt olid teisel kohal omavalitsuste poolt organiseeritud apteegid (16 ettevõtet 0,8 milj. kr. käibega), kolmandal kohal turbaturustuse laod (11 ettevõtet 0,2 milj. kr. käibega). Järgnesid bensiinijaamad (0,4 milj. kr. käibega), pandimajadele kuuluvad kauplused jt. kogukäibega 0,9 milj. kr. Oma iseloomult olid nad tüüpilised riigikapitalistlikud ettevõtted, mis tegutsesid erakaubanduses tavaks kujunenud printsiipide alusel. Nende ettevõtete erinevus erakapitalistlikest ettevõtetest seisnes vaid hindades. Siin olid riiklike organite poolt tavaliselt kehtestatud kindlad hinnad. Viimaste aluseks olid aga hinna kalkulatsioonid, mis pidid tagama ettevõtetele lisakasumi.

Eespool toodud andmed näitavad ilmekalt, et riigikapitalistlikud kaubandusettevõtted olid põhiliselt seotud viina ja piirituse müügi korraldamisega. Seoses sellega olid riigikapitalistlikel ettevõtetel tihedad seosed kartuliühisustega, kes müüsid oma tööstusettevõtete toodangust Riigi Piiritusmonopolile riiginormipiiritust (umbes 65 % piirituse kogutoodangust Eestis). See oli üks tulutoovamaid kaupu Eestis ja seetõttu on täiesti mõistetav riikliku monopoli kehtestamine piiritusele.[26] Piirituse kokkuost toimus Kartuliühingute Liidu ja erafirma «Rosen & Ko» vahendusel. Järelikult taotles ka riigikapitalistlik kaubandus ainuüksi kasumeid.

---

[26] 1938. a. oli piirituse keskmiseks kokkuostuhinnaks 37 senti liiter, jaehinnaks aga kr. 5.50—6.— (olenevalt sellest, kas osteti viinana või piiritusena), s. t. hinnavahe oli ligemale 15-kordne. Arusaadavalt sai talupoeg seejuures kartuli kilogrammi eest ainult paar senti.

VI peatükk

EESTI ALA VÄLISKAUBANDUSLIKUD SIDEMED

XX sajandi esimestel aastakümnetel oli Eesti ala jaotatud administratiivselt kolme kubermangu vahel. Põhja-Eesti moodustas Eestimaa kubermangu, keskusega Tallinnas. Narva oma lähema ümbruskonnaga kuulus Peterburi kubermangu alla. Lõuna-Eesti koos Põhja-Lätiga moodustas aga Liivimaa kubermangu, keskusega Riias. Vaatamata sellele administratiivsele killustatusele moodustas Eesti ala majanduslikult omaette terviku, mis oli tihedates sidemetes nii Venemaa teiste kubermangudega, eriti aga Peterburi ja Pihkvaga, kui ka välisriikidega. Esimesel juhul kujutasid majanduslikud sidemed Venemaa seisukohalt sisekaubanduslikke sidemeid, teisel juhul aga väliskaubanduslikke käibeid. Eesti ala seisukohalt oli aga mõlemal juhul tegemist välissidemetega. Viimaste iseloomu paremaks eraldamiseks oli kaupade sissevedu Eesti alale ja väljavedu Eesti alalt tähistatud eriterminitega. Sidemetes Venemaa teiste piirkondadega kasutati vastavalt termineid «toom» ja «viim», välisriikidega kaubanduslikes sidemetes aga «import» ja «eksport». Samal põhjusel käsitletakse neid Eesti ala väliskaubanduslikke sidemeid alljärgnevalt eraldi.

1. Eesti ala kaubanduslikud sidemed Venemaa teiste piirkondadega XX sajandi algul

Eesti majandus oli orgaaniliselt seotud ülevenemaalise turu nõuete ja vajadustega. Eesti suurtööstus ja suurpõllumajandus mõisamajandite näol töötas peaaegu tervikuna ülevenemaalise turu jaoks. Eesti kaubakäivet ja selle osa-

tähtsust ülevenemaalise turu koosseisus suurendas soodsate meresadamate olemasolu, mis olid Venemaal väliskaubanduse tähtsateks väravateks.

Sellest, millised olid kaubanduslikud suhted tsaari-Venemaa teiste majanduslike rajoonidega, samuti nende iseloomust ja ulatusest, annab võrdlemisi täieliku ülevaate 1900. a. Kaubandus-tööstusministeeriumi statistikaosakonna koostatud loendusliku iseloomuga statistiline materjal, milles Venemaa Euroopa-osa on jaotatud majandusrajoonideks vastavalt tööstuse ja põllumajanduse iseloomule. [1]

Eesti kaubanduslikke sidemeid ülevenemaalise turu teiste osadega ja välisriikidega iseloomustab tabel 40.

Tabelis toodud andmeist selgub, et kogu veosekäive Eestis 1900. aastal oli 163,9 miljonit puuda, millest väliskaubandusele langes 51,6 miljonit puuda ehk 31,5 %. Kui silmas pidada, et Eesti väliskaubandus oli oma iseloomult rohkem transiitkaubandus, siis võib järeldada, et Eesti

---

[1] Statistiline materjal esitati vastavalt tuntud teadlase V. P. Semjonov-Tjan-Šanski jaotuse järgi. Eesti territoorium kuulus Venemaa loodeosa põllumajandusvööndisse, mis omakorda jagunes järgmisteks gruppideks: Eesti põhjapoolne osa kuulus Eesti tööstusgruppi ja lõunaosa lääne linakasvatusgruppi. Grupid omakorda jagunesid väiksemateks rajoonideks. Eesti tööstusgruppi kuulusid Tallinna, Rakvere, Tapa, Paide, Haapsalu, Saaremaa ja Hiiumaa rajoon. Rajoonide piirid ei ühtinud maakonna piiridega, kuid olid nendele lähedased. Virumaa jagunes peamiselt Rakvere ja Tapa rajooni vahel. Rakvere rajoon hõlmas nimelt Virumaa läänepoolse osa, äärmised idapoolsed punktid olid Kohtla ja Püssi. Edelapoolne nurk ulatus Tapa—Tartu raudteeni, Tapa rajooni kuulusid Virumaa edelaosa ja Järvamaa kirdeosa, mis kulges loodest kagusse piki Tapa—Tartu raudteeliini. Paide rajoon hõlmas ülejäänud Järvamaa osa ning Lelle ja Vändra valla Pärnumaalt. Teiste rajoonide piirid ühtisid suuremal määral maakondade piiridega, kusjuures Hiiumaa oli eraldatud omaette rajooniks. Põhja-Eesti territooriumil oli peale mainitud rajoonide veel rida rajoone, mis ei kuulunud Eesti tööstusgruppi, kuigi nad oleksid tegelikult pidanud sinna kuuluma. Nendeks rajoonideks olid Narva-Jõesuu rajoon, kuhu kuulus Narva valla põhjaosa ja Virumaa kirdeosa, Suur- ja Väike-Soldina, Peipsi rajoon, mille moodustasid Peipsi järve põhjaosaga piirnev Virumaa osa, läänepoolsete äärmiste piirdepunktidega Tallinna ja Iisaku ning põhja poolt Pagari ja Kurtna, ning osa Gdovi maakonnast. V. P. Semjonov-Tjan-Šanskit ilmselt häirisid siin kubermangude piirid.

Lääne linakasvatusgruppi kuuluvate Lõuna-Eesti rajoonide piirid ühtisid enam-vähem maakondade piiridega.

Kaubanduslike sidemete iseloomustamiseks oli niisugune rajoneerimine põhjendatum kui täiesti formaalne administratiivne jaotus, ehkki ka selline rajoneerimine kannatas suurte puuduste all. Kuid see oli kõige reaalsem ülevaade, mida tolleaegne statistika võimaldas.

Tabel 40

Kaupade väljavedu ja sissevedu Eestis 1900. aastal

	Tööstuslik piirkond		Põllumajanduslik piirkond		Kokku veosekäive	
	veosekäive (milj. puuda)	osatähtsus %	veosekäive (milj puuda)	osatähtsus %	(milj puuda)	osatähtsus %
I. Kaupade väljavedu						
1. Viim Venemaa teistesse kubermangudesse	35,7	56,5	5,4	64,6	41,0	57,5
2. Eksport	27,5	43,5	2,9	35,4	30,4	42,5
Kokku väljavedu	63,2	100,0	8,2	100,0	71,4	100,0
II. Kaupade sissevedu						
1. Toom Venemaa teistest kubermangudest	61,6	77,5	9,7	74,6	71,3	77,0
2. Import	17,9	22,5	3,3	25,4	21,2	23,0
Kokku sissevedu	79,5	100,0	13,0	100,0	92,5	100,0

varustamine tarbekaupade ja tootmisvahenditega toimus põhiliselt Venemaa turult. Eestisse veeti välismaalt sisse 21,2 miljonit puuda kaupu, sisemaalt aga 71,3 miljonit puuda. Viimases näitajas on küll arvestatud ka kohalikke vedusid, kuid see ei muuda üldist järeldust, sest ka välismaalt sisseveetud kaupadest läks suurem osa transiidina Venemaa teistesse kubermangudesse. Edasi võib järeldada, et Eestisse veeti Venemaa turult rohkem kaupu sisse kui Eestist Venemaa turule. Kui lahutada Eestisse sissetoodud kaupade kogusest ülevenemaaliselt turult transiidina Eesti territooriumi läbivad kaubad (90 % Eestist eksporditavatest kaupadest), siis jäi Eestisse kohalikuks tarbimiseks 43,9 miljonit puuda kaupu. Eestist veeti Venemaa siseturule aga 41,0 miljonit puuda, millest osa moodustasid välismaalt imporditud ja transiidina Eestit läbivad kaubad, nimelt ligikaudu 60 % impordi kogusest ehk 12,7 miljonit puuda.

Järelikult veeti Eestist Venemaa siseturule (ilma transiitkaupadeta) 23,3 miljonit puuda kaupu.

Niisiis oli sajandivahetusel Eesti kohaliku turu käive (puhastatuna transiidist) 83,7 miljonit puuda, millest sissevedu Eestisse moodustas 52,4 miljonit puuda ehk 62,5 % ja väljavedu Eestist 31,3 miljonit puuda ehk 37,5 %.[2]

Kaupade suurem sissevedu Eestisse Venemaa teistest rajoonidest võrreldes väljaveoga sealt on seletatav Eesti kõrge tööstusliku arengutasemega ja üldse kapitalismi arenemisastmega Eestis. Siin rajatud suurtööstus oli Venemaa tooraine tarbijaks. Samaaegselt tähendas kapitalismi suhteliselt kõrgem arenemisaste Eestis ka tarbeesemete turu suhteliselt suuremat mahtu. Isegi Põhja-Eesti tööstusliku piirkonna ja Lõuna-Eesti linakasvatuspiirkonna kaubavedude käivete võrdlemisel torkab otsekohe silma suur erinevus kaubavedude intensiivsuses ka sel juhul, kui teha vastav mahaarvestus transiitvedude ja väliskaubanduse osas. Eesti tööstusliku piirkonna veosekäive ületas põllumajandusliku piirkonna veosekäibe umbes 6,8-kordselt.

Mis puutub nüüd kaupade sisse- ja väljaveo struktuuri, siis oli see Eesti veosekäibe andmetel 1900. aastal järgmine (tabel 41).

Tabel 41

Kaubarühma osatähtsus (%-des) üldises veosekäibes

	Sissevedu	Väljavedu
Põllundussaadused	36,7	43,0
Karjakasvatussaadused	3,2	4,2
Mets ja metsamaterjalid	27,9	28,2
Mineraalkaubad	28,1	16,7
Tööstuskaubad	4,1	7,9

Nagu näha, moodustasid 39,9 % sisseveost ja 47,2 %

[2] Arvestus on järgmine: teistest kubermangudest saadud kaupadest (71,3 milj. puuda) lahutati ekspordiks minev osa (27,4 milj. puuda), kohalikule turule jäi 43,9 milj. puuda. Teistesse kubermangudesse saadetud kaupadest (41,0 milj. puuda) oli impordi transiit 12,7 miljonit puuda. Seega jäi impordist siseturule 8,5 miljonit puuda ja kohalikust toodangust läks Venemaale 28,3 miljonit puuda ja ekspordiks 3,0 miljonit puuda.

väljaveost Eesti turu veosekäibes põllumajandussaadused. Ka sel juhul, kui eraldada veosekäibes väliskaubandusest tingitud transiitveod, moodustas põllumajandussaaduste sissevedu 42,5 % ja väljavedu 28,7 % veosekäibest. Tööstuskaupade osatähtsus sisseveos moodustas samal ajal aga ainult 4,3 % ja väljaveos 13,5 % (ilma transiitvedudeta).

Põllumajandussaaduste domineerimine Eesti turu veosekäibes vastas täielikult tolleaegse Eesti majanduse iseloomule. Vaatamata tööstuse arenemisele oli Eesti eelkõige põllumajandusrajoon. Põllumajandusega tegeles Eestis 53,2 % kogu töötavast elanikkonnast, tööstuses ainult 14,2 %. Eestis toodeti suurel hulgal põllumajandussaadusi müügiks Peterburi ja ka välisturgudele. Arenenud toiduainete tööstus (jahu-, piima-, viina- ja piiritustööstus jm.) Eestis töötles peale kohaliku põllumajandustoodangu suures koguses ka ülevenemaalise turu teistest rajoonidest sisseveetavaid põllumajandussaadusi (näiteks teravili). Osa teraviljast ja teraviljasaadustest, mis toodi Eestisse, leidis tarbimist toiduainena ja loomasöödana, sest Venemaa teraviljarajoonidest sisseveetav teravili oli odavam kui Eestis üha enam karjamajandusele spetsialiseeruvates mõisa- ja suurtalundites toodetud teravili. Nii näiteks veeti 1900. aastal Eestisse kohalikuks tarbimiseks teiste kubermangude teraviljarajoonidest 6,7 miljonit puuda teravilja ja jahu. Ligi 2 miljonit puuda teravilja jahvatati Tallinnas jahuks ja saadeti seejärel Soome turule, kuna vahetult kohalikuks tarbimiseks jäi 4,7 miljonit puuda, millest suurem osa läks loomasöödaks ja elanikkonna toiduks. Karjamajanduse arendamise eesmärgil oli kasulik piirata Eestis teravilja tootmist. Pealegi olid tootmiskulud siin suuremad ja konkurentsis Venemaa põhiliste teraviljakasvatuse rajoonidega tõrjuti siinne teravili turult välja.

Eesti mõisnikud ja suurtalunikud vedasid aga samal ajal Peterburi turule suures koguses teisi põllumajandussaadusi, eriti karjakasvatussaadusi ja kartulit. Majandusteadlase A. Köörna arvestuste järgi veeti Eestist Peterburi turule 1900. aastal mitmesuguseid põllumajandussaadusi kokku 3,8 miljonit puuda.[3] Koguseliselt langeb pearõhk kartulile (2,4 milj. puuda) ning piimale ja piimasaadustele

[3] A. Köörna, Eesti turu ja kaubanduse arengust ülevenemaalise turu koosseisus aastatel 1900—1913, TRÜ Toimetised, vihik 97, Tartu 1960, lk. 293.

(0,7 milj. puuda).[4] Enamik põllumajandussaadusi veeti välja meretranspordiga (ligi 24 miljonit puuda) ja sisse toodi raudteel (27,6 miljonit puuda).

Veelgi tihedamalt kui põllumajandussaaduste käive oli ülevenemaalise turu teiste rajoonidega seotud tööstuskaupade käive. Eestis asuvad suurtööstuslikud suurettevõtted realiseerisid kogu toodangu väljaspool Eestit. Tööstuskaupu-tarbeesemeid veeti aga Eestisse sisse Peterburist, Moskvast ja mujalt. Suur osa tootmisvahendeid saabus Eesti tööstusele samuti teistest kubermangudest.

Mahult üheks suuremaks kaupade grupiks oli mets ja metsamaterjalid, mille käive oli kohaliku iseloomuga. Metsa tarbisid eriti suures koguses a/s. Lutheri vineeri- ja mööblivabrik, a/s. Waldhofi tselluloosivabrik ja rida teisi metsatööstuse ettevõtteid. Siia gruppi kuulusid ka küttepuud linnade varustamiseks ja ehituspuit.

Eesti kohaliku turu majanduslike sidemete ülevaade näitab, et Eesti kohalik turg oli ülevenemaalise turu lahutamatuks osaks ja sellega kaubanduslikult täiesti liitunud. Eesti põllumajandustoodang leidis Peterburi näol endale laialdase turu. Raudteevedude statistika järgi realiseeriti Peterburi turul aastas keskmiselt 4 miljonit puuda Eestis toodetud põllumajandussaadusi. Suurem osa Eesti tööstustoodangust, eriti suurtööstuse toodang, suundus peaaegu täielikult Eestist Venemaa teistesse kubermangudesse. Teiselt poolt oli Eesti turg kapitalismi suhteliselt kõrge arengutaseme tõttu küllaltki mahukas, pakkudes vene kaupmeestele ja kaubandusfirmadele soodsaid võimalusi tarbeesemete realiseerimiseks. Näiteks kasutas Eesti turg vaatamata maa põllumajanduslikule iseloomule aastas keskmiselt 6—7 miljonit puuda Venemaa teravilja ja teraviljasaadusi.

Järelikult oli Eesti turg nii turustamis- kui ka tarbimissuhete poolest kõige tihedamalt lülitatud ülevenemaalise turu koosseisu ja oli eriti tugevasti seotud Peterburi kui tsaari-Venemaa ühe tähtsama kaubanduskeskusega.

---

[4] Et esitatud kaubavedude statistika summeerib sisse- ja väljaveo osas suhteliselt kattuvaid vedusid, siis täpsema ülevaate saamiseks Eesti kohaliku turu kaubanduslikest suhetest ülevenemaalise turu teiste osadega tuleks üksikasjalikult uurida kaupade liikumist üksikute rajoonide läbilõikes. Selles peegeldub nende rajoonide omavaheline majanduslik seos. Käesolevas ülevaates jääb see majandusgeograafilise kallakuga küsimus aga valgustamata.

Statistiliste andmete lünklikkus ei võimalda käesolevas töös jälgida kaubanduslike suhete dünaamikat Esimese maailmasõja eel. Olemasolevate andmete põhjal võib aga kinnitada A. Köörna seisukohta, et vastavalt tööstuslikule tõusule enne sõda tihenesid veelgi enam Eesti kohaliku turu sidemed ülevenemaalise turu teiste osadega ning Eesti majandus lülitus veelgi tihedamalt Venemaa rahvamajanduse süsteemi.

2. Väliskaubanduse arengu põhijooni

Mis puutub väliskaubandusse, siis etendasid tema käibed XX sajandi algul olulist osa üldises veosekäibes (ligi 30 %). Olid ju Baltimaad, sealhulgas ka Eesti, oma geograafiliselt asendilt tsaari-Venemaa tähtsaks majandusrajooniks, mille kaudu toimus XX sajandi algul väliskaubandus. Tallinn koos Paldiskiga, Pärnu, Narva jt. Eesti ala sadamad vahendasid tähelepanuväärset osa Venemaa impordist ja ekspordist, nagu nähtub järgmistest andmetest tabelis 42.

Vaadeldes kaubavedu üle Balti kubermangude piiri aastatel 1900—1913, võib märgata selle kasvutendentsi, mis

Tabel 42

Venemaa väliskaubanduslikud käibed ja Baltikumi osa selles

Näitajad	Import		Eksport		Kogukäive	
	1900	1913	1900	1913	1900	1913
1. Üldse Venemaa käive (milj. rbl.)	626,4	1374,0	716,4	1520,1	1342,8	2894,1
2. Sellest Baltikumi kaudu (milj. rbl.)	240,9	487,3	221,4	460,2	462,3	947,5
3. Baltikumi osatähtsus %	38,5	35,6	30,9	30,2	34,4	32,7
4. Eesti ala linnade käive (milj. rbl.)	64,7	86,4	37,2	27,1	101,8	113,5
5. Eesti ala osatähtsus Venemaa käibes (%-des)	10,3	6,3	5,2	1.8	7,6	3,9
6. Eesti ala osatähtsus Baltikumi kaudu toimuvas käibes %-des)	26,9	17,8	16,9	5,9	21,6	11,9

muutus järjest ilmsemaks Esimese maailmasõja eelseil aastatel.

Statistilistest andmetest nähtub, et suurimaks Läänemere sadamaks, mille kaudu toimus 40 % (koos Kroonlinnaga 44 %) Venemaa Läänemere väliskaubandusest 1900. aastal, oli Peterburi. Tähtsat osa etendasid ka Läti sadamad Riia, Liepāja ja Ventspils. Eesti sadamate osa oli mõnevõrra tagasihoidlikum, kõikudes sajandi algul Baltikumi väliskaubanduslikus kogukäibes 20 % piires. Impordis oli nende osa mõnevõrra suurem kui ekspordis. Esimese maailmasõja alguseks oli vahekord muutunud Eesti sadamate kahjuks. Viimaste osatähtsus Baltikumi väliskaubanduslikus kogukäibes oli langenud 12 % piiridesse. Impordis langes nende osatähtsus vähem kui ekspordis. Peterburi ja Ventspilsi sadama kaudu suurenes eksport, mis oligi Eesti sadamate osatähtsuse languse üheks olulisemaks põhjuseks Baltikumi kaudu toimuvas väliskaubanduses.

Samaaegselt toimus ka Venemaa väliskaubanduslike käivete liikumise muutumine, mistõttu ka Baltikumi osa üldises väliskaubanduses mõnevõrra langes (34,4 %-lt 32,3 %-ni).

Väliskaubanduse käibed Eesti

	Tallinn		Pärnu	
	1900	1913	1900	1913
1. Käive kokku				
milj. rublades	88,1	99,7	7,7	6,2
%-des	89,2	87,9	4,8	5,5
2. Importkäive				
milj. rublades	56,0	78,2	3,8	2,3
%-des	86,5	90,5	5,9	2,7
3. Eksportkäive				
milj. rublades	32,1	21,5	3,9	3,9
%-des	86,3	79,3	10,5	14,4
4. Väliskaubanduslik bilanss				
aktiivne (+)				
passiivne (—)	—23,8	—56,7	+0,1	+1,6

Eesti sadamate väliskaubanduse väärtuseliste näitajate dünaamika aastatel 1900—1913 on toodud tabelis 43.

Tabeli andmed näitavad, et Eesti sadamad, peamiselt aga Tallinn, etendasid küllaltki olulist osa Venemaa väliskaubanduses. Ehkki Tallinna väliskaubanduse käive 1913. aastaks (oma osatähtsuselt Eesti alal) mõnevõrra kahanes, ulatus see siiski ligemale 90 %-ni, moodustades ligi 3,5 % Venemaa väliskaubanduse kogukäibest. Oma iseloomult oli Tallinn importsadamaks, kustkaudu varakevaditi ja hilissügiseti tuli palju kaupu edasitoimetamiseks Peterburi.

Teiste Eesti sadamate osatähtsus väliskaubanduses oli tunduvalt väiksem ja nende tegevus ei olnud Eesti väliskaubanduses määrava iseloomuga.

Tervikuna oli Eesti ala väliskaubanduse käibes domineeriv koht kaupade impordil, moodustades XX sajandi algul üldkäibes umbes 66 % ja suurenedes järgnevatel aastatel. Ainukeseks suuremaks sadamaks Eesti alal, kus eksport ületas impordi, oli Pärnu.

Edasi tuleb märkida, et Eesti väliskaubanduses ei olnud aastail 1900—1913 sellist tõusu nagu Venemaa väliskaubanduses tervikuna. Eesti väliskaubanduse käive suurenes ainult 14,8 %, Venemaal tervikuna aga rohkem kui 2 korda.

Tabel 43

sadamates 1900.—1913. a.

Narva		Ülejäänud sadamad		Kokku	
1900	1913	1900	1913	1900	1913
5,0	6,4	1,1	1,2	101,9	113,5
5,0	5,6	1,0	1,0	100,0	100,0
4,1	5,3	0,8	0,6	64,7	86,4
6,3	6,1	1,2	0,7	100,0	100,0
0,9	1,1	0,3	0,6	37,2	27,1
2,4	4,1	0,8	2,2	100,0	100,0
—3,2	—4,2	—0,5	0,0	—27,5	—59,3

Import suurenes Eestis rohkem kui 35 %, kogu Venemaal 2,2 korda. Eestis eksport vähenes, kogu Venemaal aga suurenes 2,1 korda. Eesti väliskaubanduse käibe dünaamika ei ühtinud kogu Venemaa vastavate näitajatega. Erinev dünaamika oli tingitud põhjustest, millest tähtsamad olid järgmised:

1. Tsaarivalitsuse tollipoliitika. Nimelt ergutasid 1891. a. tsaari-Venemaal kehtestatud kõrged importtollid väliskapitali sissetungi Venemaale. Venemaa kõrgeid tollibarjääre ületas väliskapital laenu- või ettevõtjakapitali impordi näol. Sissetoodud väliskapitaliga asutati rida ettevõtteid, eriti Venemaa Balti kubermangudes, ning jätkati Vene turu vallutamist juba seestpoolt, see kapital oli nüüd vaba importtollidest ja seda soodustasid kõrged monopoolsed hinnad. Eesti alale tungis peamiselt Saksa kapital, ergutatuna kohalike sakslaste püüdlustest ja sidemetest. Väliskapitaliga rajatavad ettevõtted soodustasid Eesti sadamate kaudu kaupade, eriti tootmisvahendite importi. See oligi peamine väliskaubanduse käibe laiendamise põhjus Eestis.

2. Raudteevõrgu laiendamine ja vastavate veotariifide kehtestamine. See suunas Venemaal toodetavate eksportkaupade massi välismaale uute keskuste kaudu. Eriti suurenesid Läti sadamate väliskaubanduslikud käibed. See põhjustaski Eesti sadamate eksportkäibe osatähtsuse vähenemise ning aeglustas tunduvalt väliskaubanduse arengutempot Eestis.

Peale nende tugevamini mõjustavate põhjuste, mis kajastasid tsaari-Venemaa rahvamajanduse siirdumist monopolistlikku arengustaadiumi, avaldasid väliskaubanduse käivetele Eestis mõju kohalikud tingimused. Suur osa impordist teenindas Eesti kohalikku turgu. Viimasel olid oma iseärasused ja erinevused, mis ei ühtinud ülevenemaalise turu konjunktuursete muutustega, soodustades nõnda erinevusi väliskaubanduse dünaamikas. Väliskaubanduse käivete dünaamika Eestis XX sajandi algul annab tunnistust üldiselt stabiliseerunud kaubanduslikest sidemetest nii välisriikidega kui ka Venemaa teiste piirkondadega. Need sidemed antud perioodil mõnevõrra tugevnesid ja süvenesid.

Esimene maailmasõda aga katkestas suhted välisriikidega ja paiskas segi suhted Venemaa teiste piirkondadega. Tekkis sootuks uus konjunktuur Eesti ala kaubanduses.

Kodanliku Eesti majanduses tingis Eesti territooriumi väiksus ja selle loodusvarade vähene mitmekesisus väliskaubanduse olulise osa. Koos sellega aga oli oluline tähtsus ka majanduslike sidemete suundadel ja partneritel. Kodanlik Eesti, loobudes ajalooliselt väljakujunenud sidemetest oma idapoolse naabriga, püüdis laiendada sidemeid Lääne-Euroopas ja leida endale uusi turgusid. Teatavasti ei jõudnud maailmaturg 1925. aastaks stabiliseeruda, esines veel mõnede kaupade nappus ja ühenduses sellega nende kõrged hinnad. Seetõttu olid kodanliku Eesti kaubandussuhted kuni 1926. a. küllaltki juhusliku iseloomuga. Eesti kaubandusfirmad ostsid kaupu mitmesugustelt maadelt, mitte aga kindlatelt ja alalistelt partneritelt. Siiski hakkasid pärast 1925. a. selguma tähtsamad import- ja eksportturud. Esikohale tuli Saksamaa, sellele järgnesid Inglismaa ja USA. Viimase osatähtsus kõikus küll üksikutel aastatel väga tugevasti. Ülejäänud riikide osatähtsus Eesti väliskaubanduses oli küllaltki tühine. Kõige ebastabiilsemalt kulges väliskaubandus NSV Liiduga. Sealt osteti kaupu ainult siis, kui mujalt ei saanud või kui see osutus eesti ärimeestele eriti tulusaks. Väliskaubanduse käivete suurust iseloomustab tabel 44.

Andmetest nähtub impordi kiire kasv sõjajärgsetel aastatel. Et aga väliskaubanduse käivete normaalne suurenemine oli osalt tingitud Eesti rahakursi langusest, siis on tabelis antud kogukäibe dünaamika ka USA dollarites, mis sellal kujutas stabiilset vääringut. Nendest andmetest nähtub, et kogukäive kasvas küllalt kiiresti 1920.—1923. ja 1925.—1928. a. Erandi moodustas 1924. a., mil kodanlik Eesti elas üle oma esimese majanduskriisi ja mil väliskaubanduse käibed 1923. a. võrreldes mõnevõrra langesid.

Väliskaubanduse bilanss enamikul aastatel enne ülemaailmset kriisi oli kodanlikus Eestis passiivne. Esimestel aastatel ületas import ekspordi tunduvalt, eriti aga 1923. aastal. Sellal etendasid väliskaubanduse passiivse bilansi tekkimises määravat osa eraettevõtjatele antud krediidid. Saadud krediidi eest osteti üldreeglina välismaalt kaupu.

Järelikult oli väliskaubanduse käivete kasv küllaltki silmatorkav, ületades tunduvalt nii tööstuse kui ka põllumajanduse toodangu kasvu.[5] See aga tähendas kauban-

[5] Tööstuse ja põllumajanduse kogutoodangu indeks tõusis 1938. a. kuni 162-ni (1922. a. = 100).

Tabel 44

Väliskaubanduse käibed Eestis (milj. krooni)

Aasta	Import		Eksport		Kogukäive			
	milj. kr.	dünaamika	milj. kr.	dünaamika	milj. kr.	dünaamika	milj. dollarites	dünaamika
1920	22,2	100,0	19,6	100,0	41,8	100,0	18,0	100,0
1922	61,4	276,6	52,8	269,4	114,2	272,2	33,6	186,7
1924	78,5	353,6	75,3	384,2	153,8	367,9	41,3	229,4
1926	95,6	430,6	96,2	490,8	191,8	458,9	51,1	283,9
1928	131,4	591,9	127,1	648,5	258,5	618,4	69,1	383,9
1930	98,4	443,2	96,4	491,8	194,8	466,0	51,9	288,3
1932	36,9	166,8	42,6	217,3	79,5	190,3	21,1	177,2
1934	55,3	249,1	69,0	352,0	124,3	297,4	33,8	187,8
1936	86,8	391,0	83,2	424,5	170,0	406,7	46,0	255,6
1938	107,2	482,9	103,9	530,1	211,1	505,0	56,2	312,2
1920.—1924. a. keskmine	62,1	100,0	46,7	100,0	108,8	100,0	31,2	100,0
1925.—1929. a. keskmine	108,6	174,9	108,6	232,5	219,2	199,6	58,0	185,9
1930.—1934. a. keskmine	58,2	93,7	64,9	139,0	123,1	113,1	32,8	105,1
1935.—1939. a. keskmine	95,1	155,1	98,3	210,5	193,3	177,7	51,7	165,7

duslike välissidemete tähtsuse tunduvat tõusu rahvamajanduses ja kajastas ühtlasi kodanliku Eesti majanduse järjest tihedamat seost välisturgudega. Konjunktuuri muutumine välisturul pidi seetõttu kajastuma ka Eesti rahvamajanduses. Ilmekalt nähtus see 1929.—1932. aasta majanduskriisi perioodil, mil väliskaubanduse käibed vähenesid rohkem kui 3 korda. Et Eesti majanduse sisemised ressursid olid väga piiratud, siis andis väliskaubanduse käibe vähendamine end eriti tunda. Käibesummade kahanemine oli osalt tingitud hindade langemisest maailmaturul. Nii näiteks oli rahalises väljenduses väliskaubanduse kogukäibe indeks 1932. a. 30,7 (1928. a. = 100), füüsilises väljenduses (tonnides) aga 45,6.

Väliskaubanduses kujunesid kõige madalamad hinnad 1932. a., kusjuures eksportkaupade hinnad langesid rohkem kui importkaupade hinnad. Seda tingis suurriikide importkaupu tootvate firmade majanduslik tugevus; need suutsid hindu kõrgemal tasemel hoida kui eesti eksportöörid, kes pidid ükskõik millise hinnaga oma kaubad realiseerima (vt.tabel 45). Eksportkaupade hinnad ise langesid ka erisuguses ulatuses. Kõige rohkem langesid väljaveetavate põllumajandussaaduste (või, peekon, munad) hinnad, kõige vähem alanesid valmistoodete hinnad. Sellist nähtust tingisid monopoolsed hinnad, mis valmistoodete kaubarühmas olid küllalt suure osatähtsusega.

Tabel 45

Hindade liikumine väliskaubanduses (1927/31 = 100)

Aasta	Eksportkaupade hinnad	Importkaupade hinnad	Ekspordi ostujõud
1930	92,7	92,0	100,8
1931	70,0	75,8	92,3
1932	51,4	64,0	79,2
1933	57,2	74,8	76,5
1934	65,7	85,7	76,7
1935	70,6	84,2	83,8
1936	73,3	83,9	87,4
1937	83,7	94,6	88,5
1938	80,5	91,3	88,2

Ka järgmistel aastatel ei paranenud maailmaturul oluliselt hindade tase. Ajavahemikul 1932—1938 tõusis hindade üldindeks 51,4-lt 80,5-ni. Seejuures tõusid importkaupade hinnad märksa kiiremini kui eksportkaupade omad.

Kodanliku Eesti eksport- ja importhindade vahekord näitas eksportkaupade ostujõudu importturgudel, mille liikumine indeksitena nähtub samuti tabelist.

Eesti eksportkaupade ostujõud oli maailmaturul kõige väiksem kriisiaastatel, mistõttu sel perioodil püüti laiendada kodumaise tööstuse toodangut ja vähendada väliskaubanduse käivet, kuid väliskaubandusest saadud kahju oli ikkagi märkimisväärne. Kodanlikus Eestis oli suurem osa eksporttoodangust pärit põllumajandusest. Seetõttu pidi ka suuremat koormat kandma maarahvastik. Põllumajandusel lasus tollal tööstusliku ekspordi ellüviimise funktsioon. Rida Eesti tööstusettevõtteid suutis töötada ja eksportida vaid küllaldase tolli kaitse all. Tollikaitsest tulnud kõrgem hinnatase siseturul tähendas aga muu hulgas põllumajandussaaduste ostujõu langust ja ühtlasi põllumajanduse reaaltulu vähenemist.

Eksportkaupade hindadest kasvasid kõige kiiremini toorainete ja poolfabrikaatide hinnad, lähenedes kriisieelsele keskmisele tasemele, peamiselt põlevkiviõli arvel. Seetõttu oli kodanlikul Eestil pärast kriisi kasulikum suurendada toorainete ja poolfabrikaatide eksporti. Maailmaturul valitsenud konjunktuur sundis Eesti kodanlikku valitsust sellega arvestama ja soodustama poolfabrikaatide tootmist. See vastas aga täiel määral Eesti suurimate väliskaubanduslike partnerite — Inglismaa ja Saksamaa soovidele.

Eesti eksportkäivet ja selle dünaamikat iseloomustab tabel 46.

Ekspordi maht kasvas kodanliku korra algaastatel küllalt kiiresti. Nendel aastatel suurenes tugevasti põllumajandussaaduste osa ekspordis. Viimaste hinnad olid sellal suhteliselt kõrged, konjunktuur küllalt püsiv ja seetõttu oli arusaadav põllumajandusliku tootmise kiire arenemine Eestis. Säärane ühekülgne orientatsioon mõnede põllumajandussaaduste ekspordi suurendamisele süvendas aga Eesti majanduse sõltuvust peamistest välisturgudest, s. t. Inglismaast ja Saksamaast.

Eksportkäive saavutas oma maksimaalse taseme 1928. a. ja hakkas pärast seda (väärtuselises väljenduses) vähenema. Põhjuseks oli hindade järkjärguline alanemine. Koguseliselt jäi eksportkäive peaaegu endiseks. Vaatamata või ja teiste karjakasvatussaaduste hindade tugevale langusele ei vähenenud siiski kriisi ajal tootmine Eesti põllumajanduses.

Tabel 46

Eksportkäive ja selle struktuur Eestis

Kaubarühma nimetus	1925		1930		1935		1939	
	milj. kr.	osatäht. %	milj. kr.	osatäht. %	milj. kr.	osatäht. %	milj. kr.	osatäht. %
1. Elusloomad	1,6	1,7	0,3	0,3	3,1	3,9	12,4	10,5
2. Toidukaubad	27,7	28,7	38,6	40,0	30,6	38,2	42,0	35,5
3. Toorained ja poolfabrikaadid	28,2	29,1	23,7	24,6	28,0	35,0	44,9	38,0
4. Valmistooted	39,1	40,5	33,8	35,1	18,4	22,9	18,9	16,0
5. Vääris-metallid	—	—	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kokku	96,9	100,0	96,4	100,0	80,1	100,0	118,2	100,0

Alates 1933. aastast hakkas eksportkäive taas kasvama. Ühtlasi ilmnes käibe struktuuri muutumine. Tunduvalt suurenes tööstuslike toorainete ja poolfabrikaatide osatähtsus peamiselt valmistoodete ekspordi vähenemise arvel. Märksa suurenes tselluloosi eksport ja moodustas 1939. a. ekspordis juba 10 %. Samuti hakati välja vedama üha suuremates kogustes põlevkiviõli ja bensiini, mida varematel aastatel ei tehtud. Tekstiilitööstuse tooraine (lina) ja metsamaterjalide eksport oli kriisi mõjul tunduvalt vähenenud.

Sellised muudatused poolfabrikaatide ekspordi struktuuris olid seotud välisturgude muutumisega: Inglismaa hakkas vähem sisse vedama lina, Saksamaa aga suurendas põlevkiviõli importi. Suurenes ka mitmesugustesse maadesse saadetava tselluloosi eksport.

Pärast kriisi hakkas ekspordis tunduvalt suurenema ka elusloomade väljavedu. See oli seoses elusloomade ulatusliku müügiga NSV Liitu ja Saksamaale alates 1935. a. Seoses aga elussigade ekspordi suurenemisega vähenes peekoni eksport ja sellega ka toiduainete osatähtsus üldises ekspordis. Siin tuleb märkida ka põllumajandusliku tootmissuuna mõnesugust muutumist ühenduses majandus-

kriisiga. Kehtestati riiklik viljamonopol [6] ja algas teraviljamajanduse forsseeritud arendamine. See läks selleni, et Eesti, kes enne majanduskriisi importis teravilja, hakkas seda pärast kriisi koguni eksportima. [7] Loodi ka teraviljavarud riigiladudes. Need ulatusid 1940. a. näiteks 25 000 tonnini. Sellega on ka peamiselt seletatav toiduainete ekspordi osatähtsuse vähenemine, sest või ja peekoni eksport asendati osalt odava teravilja ekspordiga, osalt elusloomade ekspordiga. See muutus oli kodanliku Eesti majanduses aga poliitilises mõttes eriti tähtis, sest kui algul või ja peekoni ekspordi tõttu domineeris majanduses Inglise poliitiline mõju, siis pärast kriisi sattusid Eesti valitsevad ringkonnad Saksamaa turu suureneva tähtsuse tõttu fašistliku Saksamaa mõju alla.

Mis puutub valmistoodete eksporti, siis kõigepealt tuleb märkida selle nomenklatuuri äärmiselt suurt mitmekesisust. [8] Ühelgi kaubal polnud selles kaubarühmas otsustavat tähtsust. Tootmisvahendeid ekspordis peaaegu polnudki. Väga mitmesuguseid valmistooteid veeti välja niivõrd väikestes kogustes, et need olid pigem kaubanäidised. On arusaadav, et see tunnistas alalise müügituru puudumist Eesti tööstuse valmistoodetele. Eriti silmatorkav oli see paberi ekspordi juures, mis üksikute partiidena suundus kord ühte, kord teise välisriiki. Valmistoodete ekspordile oli iseloomulik müügiturgude pidev muutumine.

Valmistooteid veeti Eestist välja peaaegu kõigisse maailma maadesse, kuid see eksport kandis juhuslikku iseloomu. Kui kodanliku korra algaastatel leidus Aafrika ja Aasia turgudel Eesti tööstuse kaupu, siis 1930-ndatel aastatel sulgusid need turud peaaegu täielikult. Kõik see tingiski Eesti valmistoodete ekspordi ulatuse pideva vähenemise.

Eesti *importkäivet* ja selle dünaamikat iseloomustab tabel 47.

Impordis näitas osatähtsuse pidevat suurenemist valmis-

---

[6] Vastav kaubandusorganisatsioon — Riigi Viljamonopol — allutati Majandusministeeriumi kaubandusosakonnale.

[7] Nii moodustas teravilja eksport Eestist 1934. a. 22 700 tonni, 1935. a. 30 500 tonni, 1936. a. 14 500 tonni, 1938. a. 10 000 tonni. Teraviljaekspordi niisugune ulatus oli Eesti kohta küllaltki märkimisväärne.

[8] Kodanlik statistika oli eksporditavate valmistoodete hulka arvestanud ka vineeritahvlid ja toolipõhjad, mis oma olemuselt olid aga poolfabrikaadid. Nende osa valmistoodete ekspordis oli küllaltki silmatorkav.

Tabel 47

Importkäive ja selle struktuur Eestis

Kaubarühma nimetus	1925		1930		1935		1939	
	milj. kr.	osatäht. %	milj. kr.	osatäht. %	milj. kr.	osatäht. %	milj. kr.	osatäht. %
1. Elusloomad	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
2. Toidukaubad	31,0	32,1	23,2	23,6	6,1	8,9	10,1	10,1
3. Toorained ja poolfabrikaadid	33,6	34,8	28,1	28,6	22,5	32,7	25,4	25,0
4. Valmistooted	31,9	33,0	46,8	47,6	40,1	58,2	64,9	64,0
5. Vääris-metallid	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	1,0	1,0
Kokku	96,6	100,0	98,3	100,0	68,8	100,0	101,4	100,0

toodete rühm, mis kodanliku korra lõpuaastaks oli saavutanud impordis valitseva seisundi (64 % impordi käibest). Selline nähtus tunnistas ühelt poolt kodanliku Eesti tööstuse arengu mahajäämust rahvamajanduse vajadustest ja teiselt poolt riigi agrariseerumist. Tööstuskaupade tootmine ei suutnud isegi kõrgete kaitsetollide abil rahuldada siseturu vajadusi.

Sisseveetavate valmistoodete struktuuris ei toimunud nimetamisväärseid muutusi. Põhiliselt imporditi mitmesuguseid tarbeesemeid või lihtsaid instrumente. Toodi sisse isegi labidaid, kirveid, piimanõusid jt. lihtsamaid kaupu, mida oleks saanud ka kohapeal ise valmistada. Kasvas ka jõu -ja töömasinate ning nende tagavaraosade import. Peale nõutavate kaupade leidus impordis järelikult hulganisti selliseid kaupu, mida toodeti sisemaal küllaldasel määral ja mida osalt isegi eksporditi. Selliste kaupade sissevedu oli tingitud õige mitmesugustest põhjustest. Peamiseks olid niinimetatud kaubanduspoliitilised põhjused: mõnel juhul suudeti sõlmida kaubanduslepinguid välisriikidega vaid tingimusel, et muude Eestile hädavajalike kaupade kõrval tuli importida ka teatud koguses mittevajalikke kaupu. Järelikult oli valmistoodete impordil peamiselt tarbiv iseloom ja see ei olnud nimetamisväärselt suunatud oma tööstuse arendamisele.

Toorainete ja poolfabrikaatide impordist moodustasid

valdava osa mitmesugused metallid (raud, alumiinium jt.) ning tekstiilitööstuse toorained (puuvill, džuud). Kõike seda kasutati peaasjalikult tarbekaupade (alumiiniumist nõude, ahjuuste, metallmööbli, kangaskaupade jne.) valmistamiseks. Nende suurus impordis kahanes järk-järgult kuni 1934. a., mil hakkas taas suurenema, jäädes siiski tunduvalt väiksemaks kui valmistoodete sissevedu.

Silmatorkavalt suur osatähtsus oli kodanliku korra algaastatel toidukaupade impordil. Seda tingis teravilja sisseveo suurendamine kuni 1929. a. Linnaelanikkond hakkas sellal üha rohkem tarbima importvilja. Olukord muutus alles 1930-ndatel aastatel, mil kehtestati teraviljamonopol. See võimaldas vabaneda teravilja impordist. Tänu sellele vähenes tunduvalt toidukaupade import ja osatähtsus. Tähtsama kaubana jäi sinna rühma suhkur.

Mis puutub väliskaubanduse organisatsioonilisse külge, siis majanduslikke suhteid välisriikidega reguleeriti kodanlikus Eestis kuni 1931. a. peamiselt kaubanduslepingute ja tollipoliitikaga. Oma vormilt olid kaubanduslepingud mitmesugused: pikaajalised kaubanduskokkulepped, kliiringlepingud jne. Nende lepingutega tutvudes jääb mulje, et kodanlik valitsus ei osanud oma võimuloleku esimestel aastatel hinnata lepingute majanduslikku tähtsust. Püüti välisriikidega kaubanduslikke operatsioone sooritada ilma kaubanduslepinguta ja loodeti ilmselt kaubanduslikke välissidemeid reguleerida üksnes tollipoliitika abil.

Alles pärast 1931. a. sai märgatavaks kaubanduslepingute majandusliku mõju tunnetamine ja seetõttu suurenes sõlmitavate kaubanduslepingute arv tunduvalt. Tegelikult osutus nende mõju loodetust väiksemaks, sest Eesti oli juba langenud suurriikide majanduslikku sõltuvusse.

Kodanliku Eesti tolliasjandus oli põhiliselt reguleeritud «Tolliseadustikuga», mis kehtestati Riigikogu poolt 7. märtsil 1923. a.[9] Hiljem seda seadustikku muudeti ja täiendati korduvalt.

Vastava seadustiku alusel võeti tolle sisse- ja väljaveetavate kaupade pealt kauba revideerimise päeval kehtivate tariifide alusel. Seejuures kehtisid 1928. aastani ühetariifilised tollid.

---

[9] Enne seda kehtisid Saksa okupatsioonivõimude poolt 1918. a. väljaantud tolliseadus ja alates 1919. a. tsaari-Venemaa tolliseadus.

Enamikus riikides kehtisid sellal aga tollide kaksiktariifid — minimaal- ja maksimaaltariifid, kusjuures esimesi rakendati nende maade suhtes, kus oli analoogiline tollisüsteem ja kuhu sooviti oma tooteid importida. Teistelt riikidelt tollisoodustusi soovides tuli neid ka vastu anda. Maksimaaltariifi rakendati nende maade kaupade tollimisel, kellel selline kaksiktariif puudus või kellel polnud sõlmitud vastava maaga kaubanduslepingut. Maksimaaltariif oli seega relvaks, millega piirati importi, võideldi välisturgude laiendamise või säilitamise eest.

Ehkki kodanliku Eesti valitsusringkondadel oli juba 1922. a. selge kahe tariifi vajalikkus, ei kehtestatud seda ilmselt kapitalitugevate ringkondade vastuseisul, kelle huvisid see oleks riivanud. Alles 1928. a. alustati minimaal- ja maksimaaltariifide kehtestamist. Olemasolev tariif jäi kehtima minimaaltariifina ja maksimaaltariif tuletati sellest 50 %-lise kõrgendusega. Uus diferentseeritud minimaal- ja maksimaaltollitariif kehtestati alles 1931. a.

Teiste meetodite kõrval rakendati kodanliku Eesti väliskaubanduse reguleerimises litsentsisüsteemi. See seisnes lubade andmises teatud väliskaubanduslike operatsioonide sooritamiseks. Ta võimaldas väliskaubanduse käibeid teataval määral suunata, eelistades litsentside andmisel üht maad teisele, samuti üht firmat teisele.

Eestis kehtis litsentsisüsteem juba kodusõja aastail, kuid see kaotati järk-järgult, alates 1921. aastast. Kui majanduskriisi nähtused Eestis hakkasid 1931. a. eriti teravalt ilmnema, võeti taas tarvitusele litsentsisüsteem koos väliskaubanduse osalise riikliku monopoliseerimisega, esijoones just importkaubanduse osas. 1931. a. kehtestatud kaupade sisseveo korraldamise seaduses loetletud kaupade importimiseks (teravili, suhkur, sool, väetisained, kivisüsi, petrooleum jt.) tuli pöörduda loa saamiseks Majandusministeeriumi poole, kust anti välja vastav sisseveotunnistus-litsents.

Litsentsikaupade sisseveo osatähtsus järgnevatel aastatel suurenes, olles 1932. a. 44 % üldisest impordist, 1938. a. aga juba 66,5 %.

1931. a. oktoobris kehtestati Eestis rida takistusi välisvaluuta ostu- ja müügitehingutes. Valuutaoperatsioonid võisid toimuda ainult Eesti Panga loal, kes sai sellega välisvaluuta ostu ja müügi ainuõiguse.

Väliskaubandust juhtis kodanlikus Eestis põhiliselt

Majandusministeeriumi aparaat, andes välja litsentse kaupade sisseveoks. Majandusministeerium reguleeris ka tolliküsimusi. Alates 1. oktoobrist 1938 alustas Majandusministeeriumi juures tegevust kaubanduskomitee, kelle ülesandeisse lülitati litsentside väljaandmine ja valuuta küsimuste lahendamine.

Järelikult toimus ajavahemikul 1930—1940 kodanliku Eesti väliskaubanduse üha suurenev monopoliseerimine nii import- kui ka eksportkaubanduses.

Mitmesuguseid kaupu importisid ja eksportisid kodanlikus Eestis erakaubandusettevõtted ja kooperatiivsed ühingud. Seejuures oli impordiõigus ainult I järgu kaubandusettevõtetel, kel paljudel juhtudel oli monopoolne seisund impordi või ekspordi valdkonnas.

VII peatükk

KAUBANDUSKESKUSED JA NENDE TAGAMAAD

1. Kaubanduskeskused XX sajandi algul

Kogu Eestit hõlmava siseturu arengus oli väga oluline koht valitsevate majanduskeskuste, nimelt suuremate linnade kaubandusel.

Eesti turu suurimaks keskuseks oli T a l l i n n. See oli põhjustatud Tallinna kui administratiiv-poliitilise (Eestimaa kubermangu pealinn) ja majandusliku keskuse ajaloolise arengu tingimustest, tema geograafilisest asendist soodsa sadamana, mis teenis Venemaa siseturu ja Eesti kohaliku turu vajadusi. Tallinn oli sisemaaga seotud tiheda maanteede ja raudteede võrguga. Pärast Balti raudtee valmimist 1870. a. suurenes järsult Tallinna väliskaubanduslik osatähtsus Balti mere sadamate hulgas. Ajavahemikul 1870—1880 suurenes Tallinna sadama käive 19-kordseks.

XX sajandi algul läks Tallinna üldisest kaubakäibest pool Tallinna ja kogu Eesti kohalike elanike vajaduste katteks, teine pool kaubakäibest langes aga väliskaubandusele.

Tallinna kui jaotusturu kaubanduslik mõju ei olnud kogu Eestis ühesugune. See piirdus peamiselt Loode-Eestiga ning Tapa, Paide, Haapsalu ja Hiiumaa rajoonidega, kuna idapoolsetes rajoonides oli märgatavalt tunda Peterburi konkurentsi. Lõuna-Eestis andis tunda juba Riia mõju, mis oli kaubanduslikult endale vallutanud Pärnu, Kuressaare, Valga, Võru ja suurelt osalt ka Tartu.

Ajavahemikul 1900—1913 suurenes Tallinna kaubandusvõrk kiiresti vastavalt tööstuse arenemisele ja elanik-

konna arvu suurenemisele. Tähendatud perioodil Tallinna elanikkond kahekordistus. Kui 1900. a. elas Tallinnas 66 300 inimest, siis 1913. a. juba 131 300. Tallinna kaubandusvõrk suurenes samal perioodil peaaegu 2,4-kordseks. Seejuures tõusis Tallinna osatähtsus kaubanduses veelgi. Nii oli see 1900. aastal Eesti kaubandusvõrgus 20,2 %, 1913. aastal aga juba 25,6 %. Kaubandusvõrgu käive ulatus 1900. aastal ligemale 18,4 miljoni rublani, mis moodustas rohkem kui 31 % Eesti ala sisekaubanduse käibest. 1913. a. oli see osatähtsus ilmselt veelgi suurem (ligikaudsete arvutuste järgi umbes 40 %). Niisugune kasv vastas põhiliselt Tallinna tööstuse ja üldse majanduse osatähtsuse tõusule.

Tallinna statsionaarne kaubandusvõrk oli üks tihedamaid Eesti alal. Keskmiselt tuli iga ettevõtte kohta sajandi algul 67 elanikku. Tallinna oli koondunud enamik Eesti ala linnade nahktoodete ja jalatsite kauplustest (54 %), keemiatoodete kauplustest ja apteekidest (51,5 %), toiduainete kauplustest (51 %). Silmatorkavalt palju oli Tallinnas kaupmitmesuguseid masinate, aparaatide ja metalltoodete kauplusi (50 %), samuti mööbli- majapidamistarvete kauplusi (48,7 %). Domineerisid spetsialiseeritud kauplused, mis moodustasid Tallinna kaubandusvõrgus ligemale 53 %. Eriti suur oli spetsialiseeritud tööstuskaupade osatähtsus (95 %), kuna toiduainete kauplustes oli spetsialiseerimine tunduvalt väiksem (21,6 %).

Tallinna kaubandusvõrgu struktuuris oli suurim osatähtsus toidu- ja maitseainete kauplustel, mis moodustasid 47 % kaubandusettevõtete üldarvust. Neile järgnesid tekstiili- ja pudukauplused (15,5 %), toitlustusettevõtted (restoranid, sööklad jms. 12 %), masinate ja metalltoodete kauplused (6,2 %) jt. Niisugune kaubandusvõrgu struktuur vastas täiesti Tallinna kui tööstuskeskuse spetsiifikale.

Suur statsionaarsete kaubandusettevõtete arv ja kaubandusvõrgu ulatuslik spetsialiseerimine Tallinnas ei olnud tingitud elanikkonna ratsionaalse kaubandusliku teenindamise huvidest, vaid kaubandusliku kasumi tagaajamisest ja sellest tulenevast kapitalistlikust konkurentsist. Arusaadavalt on linnades, kus paikneb arvukas kaubandusvõrk, kaubandusettevõtete konkurents tunduvalt pingelisem kui hajutatud kaubandusettevõtete puhul. Kujutab ju linn geograafilises mõttes endast ühtset kaubanduslikku piirkonda, kus tarbijatel on võimalik valida mitme samal kaugusel asuva kaubandusettevõtte vahel.

Arusaadavalt langeb valik sellele kauplusele, kus kaupade hinnad on soodsamad, kaupade valik rikkalikum ja teenindamine parem. Konkurentsi küsimused on seda teravamad, mida suurem on linn ja mida tihedam on kaubandusvõrk. Konkurentsi mõnesugune nõrgenemine toimub kaubandusettevõtete spetsialiseerimise korral, sest üldreeglina on spetsiaalkauplustes valik kõige rikkalikum, teenindamine hea ja hinnad soodsamad. Konkurents jääb püsima ainult sama tüüpi spetsiaalkaupluste vahel, kuna universaalkauplused ei suuda enam nendega konkureerida. Sellega on ka mõistetav, et suuremates linnades peab kaubandusvõrk olema rohkem spetsialiseeritud kui väiksemates linnades. Seda ei saa küll veel täiel määral kinnitada Eesti ala linnade kaubandusvõrgu kohta XX sajandi algul (vt. tabel 20).

Kaubandusettevõtete paiknemisele linnas oli omane kapitalistlikule kaubandusele tüüpiline südalinna koondumise tendents. Näiteks asus üksnes neljal südalinna tänaval (Pikk, Viru, Suur- ja Väike-Karja) 21,3 % Tallinna kaubandusvõrgust. Eriti silmapaistev on spetsialiseeritud kaubandusettevõtete kontsentreerumine südalinna, kuna segakaupluste võrk asus rohkem äärelinnas. Südalinnas asus 86,4 % mööbli- ja majapidamistarvete kauplustest, üle 70 % naha-, tekstiili-, metallkaupade, paberi- ja raamatukauplustest jne.

See nähtus on samuti iseloomulik kapitalistlikule kaubandusele,sest spetsialiseeritud kaupluste asukoht südalinnas oli kõige kättesaadavam kogu linna elanikkonnale. Siinjuures on huvitav märkida tendentsi, kus sama tüüpi spetsialiseerunud kauplused rajati üksteise naabrusesse, isegi üksteise kõrvale. Sellega koondus teatava kaubarühma jaemüük maa-alalt kitsale territooriumile, mis võimaldas ostjatel kiiremini ja väiksema vaevaga leida endale sobiv kaup. See soodustus ostjatele tugevdas aga vastava piirkonna kaubanduslikku külgetõmbejõudu ja lõi kaupmeestele sellega eeldused suurendada oma ettevõtete käivet, s. t. saada suuremat kasumit. Nagu tähelepanekud näitavad, kujunes Tallinna südalinna kaubanduslik külgetõmbejõud niivõrd tugevaks, et meelitas sinna mitte ainult linna kõiki elanikke, vaid ka linna ümbruskonna ja isegi kaugemate piirkondade tarbijaid.

Järelikult oli Tallinn XX sajandi esimesel aastakümnel kujunenud kohaliku turu kõige tähtsamaks keskuseks. Ta

etendas aga eriti suurt osa kaubanduses Venemaa teiste kubermangudega ja väliskaubanduses. Nimelt koondas Tallinn maismaa kaudu (raudteed, maanteed) suurema osa kohaliku turu toodangust, mis oli määratud väljaveoks Venemaa teistesse rajoonidesse ja ekspordiks välismaale. Teiselt poolt koondas Tallinn kabotaaži ja raudtee kaudu Venemaa teistest rajoonidest Eesti turule realiseerimiseks määratud ja välismaalt kohalikeks vajadusteks imporditud kaubad. [1]

Käesoleva sajandi algusest kuni Esimese maailmasõjani oli sissevedu Tallinna kabotaaži korras põhiliselt muutumatu ja suurenes mõnevõrra ainult maailmasõja eel. Seejuures ületas sissevedu Tallinna tunduvalt väljaveo.

Kõige enam veeti sisse Eesti kohalikest sadamatest, kusjuures tähtsamaks artikliks oli ehitus- ja tarbepuit ning küttepuud.

Tähtsamateks sisseveoartikliteks olid veel sool Lõuna-Venemaalt, tellised, raud, tsement. On tähelepanuväärv, et maailmasõjaeelne hoogne ehitustegevus ja tööstuse areng põhjustasid ehitusmaterjalide ja metalli sisseveo järsu suurenemise. Nii näiteks suurenes ajavahemikul 1909—1913 tsemendi sissevedu Tallinna peaaegu 10-kordseks. Malmi ja terase sissevedu suurenes ajavahemikul 1900—1913 aga rohkem kui 3-kordseks.

Järelikult olid kabotaaži korras sisseveetud kaubad määratud Tallinna tööstuse varustamiseks tooraine ja ehitusmaterjalidega, samuti elanikkonna varustamiseks küttepuude ning mõningate tarbeesemetega, mida toodi sisse Peterburist ja Riiast.

[1] Kaupade vedu Tallinna kabotaaži korras ja raudteel oli XX sajandi algul järgmine (milj. brutopuudades).

Näitaja	1900	1905	1910	1913
I. Sissevedu				
1) raudteedel	23,2	21,7	26,0	37,3
2) kabotaaž	9,0	9,0	10,5	11,1
Kokku	32,2	30,7	36,5	48,4
II. Väljavedu				
1) raudteedel	12,8	12,8	11,2	22,6
2) kabotaaž	3,4	5,4	3,9	3,8
Kokku	16,2	18,2	15,1	26,4

Väljavedu Tallinnast oli 2—3 korda väiksem kui sissevedu. Suurem osa väljaveost (keskmiselt 60 %) moodustas jahu. Teisteks tähtsamateks väljaveokaupadeks olid sool, piiritus, paber ja kilud. Tallinn varustas Eesti rannikuala ja saarte elanikkonda rannalaevanduse kaudu mitmesuguste vajalike tarbeesemetega ja välismaalt imporditud tööriistadega.

Kaupade veosekäive raudteid kaudu Tallinna oli tunduvalt suurema osatähtsusega kui veosed kabotaaži korras, ületades viimaseid 2,5—3 korda. Kõige tähtsamaks sisseveetavaks kaubaks raudteel Tallinna oli teravili, moodustades 50—60 % sisseveetavate kaupade üldkogusest. Enamik sellest viljast oli transiitkaup, mis läks ekspordiks.

Tallinna väliskaubanduslike sidemete iseloomustamisel tuleb arvestada kahte aspekti: ühelt poolt Tallinna kui transiitkaubanduse ja teiselt poolt kui Eesti kohaliku turu keskuse tähtsust.

Tallinna sadama kaudu toimuv import välismaalt rahuldas esmajärjekorras ülevenemaalise turu vajadusi ja teises järjekorras kohaliku, peamiselt Tallinna tööstuse vajadusi tooraine ja kütuse osas. Importi iseloomustab üldiselt toorainete ja poolfabrikaatide (86 %) intensiivne sissevedu. Teiste kaubarühmade osa impordis oli väike. Nimetamisväärne oli veel tööstuskaupade sissevedu (9 %). Nagu statistilised andmed näitavad, ei teinud Tallinna sadama impordi struktuur uuritaval perioodil läbi märkimisväärseid muutusi, jäädes stabiilseks. Domineerivasse kaubagruppi kuulusid tähtsamate kaupadena toorpuuvill, mis enamikus läks transiidina Venemaa teistesse piirkondadesse, kivisüsi ja koks, millega varustati Tallinna tööstusettevõtteid ja Venemaa raudteid, metallid, kautšuk, värvained, keemiatööstuse toorained ja ehitusmaterjalid. Neli peamist importartiklit: puuvill, kivisüsi ja koks ning metallid moodustasid keskmiselt poole Tallinna impordi mahust, kusjuures impordi füüsilise mahu osas oli esikohal kivisüsi.

Kivisõe import Tallinna moodustas aastatel 1910—1913 keskmiselt 4,9 % kogu Venemaa kivisõe impordist. Kivisütt veeti sisse Inglismaalt ja Saksamaalt. Suhteliselt odav Inglise kivisüsi oli Tallinna tööstuse tähtsaimaks küttebaasiks.

Puuvilla impordis oli Tallinn Venemaa üheks tähtsamaks impordisadamaks. 1913. a. veeti Tallinna kaudu Venemaale 23,2 % kogu importpuuvillast. Raudteevedude

statistika näitab, et puuvill oli täielikult transiitkaup, mis saadeti Tallinnast raudteel edasi Venemaa teistesse piirkondadesse.

Samuti läks enamik imporditud metallist transiidina Venemaale. Tallinna tööstust varustas metalliga aga Lõuna-Venemaa metallurgiabaas ja vähesel määral ka Uraal.

Toiduainete gruppi kuuluvatest importkaupadest olid tähtsamateks apelsinid ja sidrunid, mis saadeti transiidina Venemaa teistesse kubermangudesse. Tallinnast veeti Venemaale keskmiselt 100 000 puuda apelsine ja sidruneid aastas. Heeringaid toodi Tallinna Norrast, Rootsist ja Inglismaalt. Enamik (üle 75 %) nendest veeti Tallinnast raudteel välja Venemaa teistesse kubermangudesse.

Tallinna kui transiitsadama kaudu veeti importkaupu Venemaa mitmesugustesse rajoonidesse. Kõige rohkem importkaupu saadeti Peterburi. Tallinna sadam töötas XX sajandi algul juba aastaringselt. Ta külmus kinni harilikult väheseks ajaks, 1904/05. a. ja 1910/11. a. talvel oli ta aga koguni täiesti jäävaba. Kinnikülmumise korral töötas sadam jäälõhkujate abil ka siis, kui Peterburi sadam oli suletud. Siin tuleb just märkida, et Tallinna sadama intensiivsem tegevus langes ajale, mil Peterburi sadam ei suutnud laevu vastu võtta. Seepärast saadetigi suur osa importkaupadest Peterburi. Osa importkaupu suundus raudteel ka kaugematesse Venemaa rajoonidesse.

Võrreldes Tallinna importi välismaalt ja väljavedu Tallinnast raudteel Venemaa teistesse kubermangudesse (kabotaaž Venemaaga ei olnud importkaupade osas mõõduandev), tuleb järeldada, et aastatel 1900—1913 suundus ligikaudu 65—70 % imporditavatest kaupadest transiidina edasi Venemaa turu teistesse lõikudesse.

Esimese maailmasõja eel, 1913. aastal, kahanes transiit 50—55 %, tingituna Tallinnas arenevast kiirest ehitustegevusest, uute ettevõtete rajamisest. Siit aga järeldus, et maailmasõjaeelne tõus Tallinna väliskaubanduses oli põhjustatud kohalikest Tallinna vajadustest, kuna Tallinna transiit Venemaa teistesse rajoonidesse ei kasvanud proportsionaalselt impordi suurenemisega.

Tallinna ekspordis oli sajandi alguses esikohal veel toiduainete väljavedu, nagu see oli iseloomulik Venemaa ekspordile üldse. Kuid järgneval perioodil toiduainete osatähtsus väljaveos langes $^1/_3$-ni, mis oli tingitud või välja-

veo järsust langemisest ja täielikust katkemisest pärast 1910. a. ning teravilja väljaveo vähenemisest.[2]

Mõningat tõusutendentsi näitas aastatel 1906—1910 toorainete ja poolfabrikaatide väljavedu, mis Venemaa ekspordist moodustas 34,5 %. Vastavalt Tallinna tööstuse arenemisele tõusis nii absoluutselt kui ka osatähtsuselt tööstuskaupade väljavedu Tallinnast, suurenedes vaadeldaval perioodil ligi neli korda.

Tallinna ekspordi moodustasid tähtsamate kaupadena teravili, lina ja takud, vineer ja muud puitkaubad.

Need kolm põhilist kaupade gruppi moodustasid peaaegu 100 % kogu Tallinna ekspordist. Kui kõige väiksem grupp nendest, s. o. vineer ja muud puitkaubad, oli kohaliku iseloomuga, siis enamik eksportkaubast veeti Tallinna sisse Venemaa teistest piirkondadest ja saadeti siit transiidina edasi välismaale. Tallinna rajooni kaubakäibes oli kõige suurem osatähtsus teraviljal, mis moodustas kuni 40 % saabuvatest ja 50 % väljaveetavatest kaupadest.

Sissetoodud teraviljast jäi ainult rukis suuremas koguses Eestisse kohalikuks tarbimiseks. Tallinnas jahvatati rukis jahuks ja sellest eksporditi osa ka Soome. Teravili veeti Tallinnasse Venemaa mustmullarajoonidest ja ainult äärmiselt väike osa Eestist.

Eestis toodetud põllumajandussaadustest, mis veeti Tallinna, realiseeriti osa kohapeal elanikkonnale ja osa saadeti ka raudteel Peterburi turule, eriti juurvili ja kartul.

Lina, linaseeme ja takud olid samuti raudteel sisse veetud Venemaalt — välismaale eksportimise eesmärgil.

---

[2] Tallinna sadam kaotas märgatava osa oma ekspordist võiekspordi suundumise tõttu Riiga ja Ventspilsi. Kuni 1898. aastani veeti Tallinna kaudu välja ainult kohalikku võid, pärast soodsate raudteetariifide kehtestamist aga hakati Tallinna kaudu vedama välismaale ka suhteliselt odavamat Siberi võid, kuid külmhoone puudumine Tallinna sadamas põhjustas peagi võiekspordi ümberadresseerimise Riiga ja Ventspilsi. Kui 1900. a. veeti Tallinna kaudu välismaale 54,6 % kogu Venemaa Euroopa-osa eksportvõist, siis 1903. a. ainult 1,9 %. 1910. a. katkes või väljavedu Tallinnast välismaale täiesti. Või väljaveo dünaamika nähtub alljärgnevatest andmetest.

Aastad	Või väljavedu (puudades)
1900	578 640
1903	46 689
1910	62

Sajandi algul saabus näiteks kogu Venemaalt Tallinna ligi 1,6 miljonit puuda lina ja ainult 0,1 miljonit puuda mujalt. Osa eksporditavast linast toodi Tallinnasse Lõuna-Eesti rajoonidest, sest Lõuna-Eestil oli ühendus Pärnu sadamaga laiarööpmelise raudtee puudumise tõttu raskendatud.

Metsa ja metsamaterjale veeti Tallinnast välja vineeri ja mööbliesemetena. Niisiis oli Tallinna sadam kui ekspordisadam 90 %-liselt transiitiseloomuga, seega veelgi enam kui impordi osas. Järelikult oli Tallinna sadam Venemaa turule küllaltki tähtsaks vahendussadamaks.

Vahendades Venemaa turu kaubavahetust, oli Tallinn tihedais sidemeis ka Lääne-Euroopa riikidega. Enne Esimest maailmasõda olid Tallinnal kaubanduslikud suhted 13 riigiga, nende hulgas Itaalia, Egiptuse, Alžeeria, Türgi, USA ning Indiaga. Eriti tihe oli kaubavahetus Inglismaa ja Saksamaaga. Nende osatähtsus Tallinna ekspordis oli sellal vastavalt 45 % ja 38 % ning ekspordis 44 % ja 11 %. Tallinna imporditi 1899.—1913. a. kaupu 83 suuremast välismaa sadamast ja eksporditi 47 sadamasse.

Statistilised andmed Tallinna väliskaubanduse kohta XX sajandil iseloomustavad samuti neid stabiilseid kaubanduslikke sidemeid, mis olid välisriikidega välja kujunenud. Impordis säilitas kindlalt esikoha Inglismaa, kust imporditi kivisütt ja puuvilla. Inglismaa oli esikohal ka ekspordi osas. Inglismaa kivisöega saabunud laevad laaditi Venemaa teravilja ja teiste toiduainetega.

Teisel kohal Tallinna väliskaubanduses oli Saksamaa. Sealt toodi mineraalväetist, metalli, masinaid, keemiatööstuse toorainet ja valmistoodangut, kivisütt ja koksi. Saksamaale eksporditi teravilja ja õlikooke, karjakasvatussaadusi, puitkaupa, asbesti.

Inglismaa ja Saksamaa kui toiduaineid importivad ja tööstuskaupu eksportivad riigid olid Venemaa agraar-industriaalmaa loomulikeks partneriteks. Nende kõrval etendas Tallinna ekspordis veel kaalukat osa Taani, kes vedas Venemaalt sisse õlikooke, võid ja rukist.

Seega tuleb Tallinna kaubanduslikest suhetest XX sajandi algul teha järgmised järeldused:

1) Tallinn oli tähtsaks tsaari-Venemaa lõunaosa ja Siberi lääneosa teraviljakaubanduse rajoonide väljaveopunktiks. Transiitkeskusena vahendas Tallinn ka Peterburi ja Moskva rajooni kaubandussuhteid välismaaga.

2) Tallinn korraldas Eesti kohaliku turu kaubandussuh-

teid ülevenemaalise turu teiste osadega ja vahetult välismaaga.

3) Tallinna kui kaubanduskeskuse lähimaks tagamaaks oli Loode-Eesti, kuid kaupade jaotamise keskusena ulatus ta mõju ka kogu Eesti kohalikule turule. Tallinna majanduslikud sidemed tugevnesid Põhja- ja Ida-Eestis eriti raudteeühenduse väljaarenemisega. Järjest rohkem hakkasid Tallinna kaubasidemed tihenema ka Lõuna-Eestiga, kus aga tuli konkureerida Riia kaubalinna tugeva mõjuga.

4) Tallinnale kui kaubanduskeskusele avaldas teatavat mõju ka tema tähtsus administratiivse keskusena.

Tallinna võib XX sajandi esimesel aastakümnel õigustatult pidada (vaatamata tema geograafilisele asendile Eesti territooriumi äärealal) kohaliku turu keskuseks. Ta jaotas suure osa kohalikul turul toodetud kaupadest ja oli keskseks punktiks, millest hargnesid sidemed peaaegu kõikide ülevenemaalise turu osade ja välismaaga. Peale selle täitis Tallinn transiitkeskusena tähtsat funktsiooni ülevenemaalisel turul ja kuigi tema osatähtsus langes, ei toimunud see mitte niivõrd Tallinna väliskaubanduse absoluutse vähenemise kui teiste suuremate ja soodsamate sadamakeskuste arenemise tagajärjel.

Üheks põhjuseks, miks Eesti väliskaubanduse osatähtsus langes, oli raudtee otseühenduse puudumine Tallinna sadamal Venemaa teiste osadega. Sealsetele teraviljarajoonidele olid lähemad Läti sadamad. Sellepärast viimaste osatähtsus järjest kasvas. Moskva ja Peterburi tööstusrajooni kaubandust vahendas aga Peterburi ja ainult viimase sadama kinnikülmumise ajal elustus Tallinna sadama tegevus.

Teiseks oluliseks põhjuseks oli Tallinna sadama läbilaskevõime, mis XX sajandi algaastail ei vastanud enam suuremale majanduslikule tegevusele. Olukorra parandamiseks oli vajalik Tallinna sadama täielik rekonstrueerimine. Tallinna tööstus- ja kaubandusringkonnad, kes olid mainitud üritustest huvitatud, taotlesid korduvalt nende abinõude elluviimist, kuid tagajärjetult. Eriti teravalt püstitati küsimus Esimese maailmasõja eel. Sadamas asus rohkesti sõjalaevu ja suured välismaised laevad pidid päevade viisi ootama reidil sadamasse pääsemist. Osa laevu, jõudmata seda ära oodata, lahkus teistesse sadamatesse. Tihti oli sadam üle koormatud vene raudteele määratud ja välismaalt sissetoodud kivisöega. Sadama laomajandus oli

puudulik ega vastanud nõuetele. Külmhoone puudus, sadamas asuv elevaator ei rahuldanud kaugeltki vajadusi. Tallinna börsikomitee taotles uue mehhaniseeritud elevaatori ehitamist (mahuga 3 miljonit puuda), kuid nii see kui ka teised kavad jäid paberile. Peapõhjuseks oli tsaarivalitsuse plaan muuta Tallinn üheks tähtsamaks sõjaväebaasiks Balti merel. Seda plaani hakati intensiivselt ellu viima 1912. a., mil asuti merekindluste süsteemi ja sõjalaevatehaste ehitamisele Tallinna. Esimese maailmasõja algul hakkaski Tallinna sadam täitma seda temale määratud funktsiooni. Väliskaubandus Tallinna kaudu katkes täiesti.

Teiseks suuremaks kaubanduskeskuseks Eestis oli Tartu. Ta oli elanikkonna arvult teine linn Eestis. Enne Esimest maailmasõda elas Tartus 55 000 inimest. Põhja-Liivimaa ja maakonna keskusena asus Tartu soodsatel ühendusteedel. Siit läks läbi raudtee, mis ühendas Riiat Tallinnaga ja Peterburiga. Kõikidest ümberkaudsetest maakondadest suundusid siia maanteed, Peipsi-äärse rajooniga ühendas teda Emajõgi, millel pidasid ühendust aurulaevad. Laevaliinid ulatusid Pihkvani.

Et Tartu asus Eesti põllumajandusrajoonide geograafilises keskuses ja tööstus, eriti suurtööstus oli suhteliselt vähe arenenud, siis sellest tingituna oli linna kaubandusel kahesugune iseloom: ühelt poolt linnaelanike varustamine vajalike toidu- ja tarbekaupadega ning teiselt poolt Tartuga piirnevate ümberkaudsete maakondade talurahva varustamine põllutööriistade ja masinate ning mitmesuguste muude tööstuskaupadega. Koos sellega toimus ka põllumajandussaaduste, eriti lina ja teravilja kokkuost talupoegadelt, mis seejärel saadeti Peterburi ja Tallinna. Lina ja teravili moodustasid Tartu kaubakäibest kokku ligi 2,5 milj. rbl., s. o. 31 %.

XX sajandi algul moodustas Tartu statsionaarsete kaubandusettevõtete võrk ligemale 25 % Eesti linnades asuvatest kaubandusettevõtetest ja üle 14 % kaubandusettevõtete üldarvust. Tartu linna kaubakäive oli 1900. a. umbes 8 miljonit rubla, s. t. 13,6 % Eesti kaubakäibest.

Tartu kaubandusettevõtete paiknemises ja kaubandusvõrgu struktuuris esinesid samad seaduspärasused, mis kujukalt ilmnesid Tallinna kaubandusvõrgu iseloomustamisel. Kaubandusvõrk oli samuti põhiliselt koondunud kesklinna. Samal ajal kui suur osa III järgu kaubandusettevõtteid paiknes peamiselt äärelinnades ja Tartust väljuvate

maanteede ääres, oli Tartu kesklinn ühes nn. kaubahooviga ärikeskuseks, kus asusid peamiselt I ja II järgu kaubandusettevõtted. Need olid enamasti suurkauplused, mis tegelesid nii jaemüügiga kui ka hulgioperatsioonidega.

Tartus tegutses rida suurfirmasid, millel olid osakonnad ja filiaalid ka teistes Eesti linnades. Suured kaubandusfirmad kuulusid põhiliselt Vene ja Saksa kapitalile. Tartus tegutses ka rida hulgikaubandusettevõtteid üksnes põllumajandussaaduste kokkuostu ja müügiga. Nende firmade osatähtsus kaubakäibes oli suur. Näiteks oli lina ja taku kokkuostu korraldava firma «Whishaw ja Ko.» aastakäive 1913. a. ligemale 2,7 miljonit rubla, s. o. peaaegu 2 korda rohkem kui kõigi III järgu ettevõtete kogukäive. Osa suurkaubandusettevõtteid kuulus ka eesti kodanlusele. Näiteks «Kangro, Pikk ja Ko.» ehitusmaterjalide kaupluse aastakäive oli enne Esimese maailmasõja algust 512 000 rbl.

Enamik ettevõtteist (76,4 %) kuulus III järku. Kuid nende arvulisele ülekaalule vaatamata oli nende osatähtsus kaubakäibes ainult 15,7 %. Samal ajal oli I järgu suurettevõtete (5 % ettevõtete üldarvust) osatähtsus kaubakäibes 44,6 %. See andis tunnistust kaubanduskapitali kõrgest kontsentratsiooniastmest ka Tartus.

III järgu kauplused olid enamikus vürtspoed, kus müüdi mitmesuguseid kaupu, alates toiduainetest ning lõpetades naelte, tubaka ja petrooleumiga. Selliseid vürtspoode oli Tartus 242. Nende aastakäive ei ületanud enamasti tuhandet rubla, kõige sagedamini kõikus see 200—800 rubla piirides. Tartu vürtspoodidest võis majanduslikult püsivamaks pidada 57 kauplust aastakäibega 1000—2000 rbl. ja enam.

Teise suurema rühma III järgu kaubandusettevõtetest moodustasid tekstiili- ja rõivakauplused. Need olid spetsialiseerunud kangas- ja pudukaupade, valmisriiete ja peakatete müügiks. Nende aastakäive oli keskmiselt 2000—5000 rbl. ettevõtte kohta. Valmisriiete kauplustel oli kujunenud linnas kodutöötajate võrk õmblejate ja rätsepate näol, kes said kauplustelt materjali ja töötasid nende tellimuste kohaselt. Mõnedel taolistel kauplustel olid spetsiaalsed töökojad, näiteks firmal «Kaplan ja Press» oli rätsepatöökoda, kus töötas 18 rätsepat.

Toiduainete kauplustest olid spetsialiseerunud leiva ja saia, kondiitritoodete ning liha ja kala müügiks rohkesti kauplusi. Nende aastakäive oli üldreeglina 1000—5000 rbl., kuid nende hulgas oli ka suuri kauplusi aastakäibega kuni

12 000 rbl. Suurimaks oli H. Luiga piima- ja vorstikauplus aastakäibega 42 000 rbl. Piimakauplused olid suuruselt ja käibelt üksnes väikekauplused. Rohkearvuliselt oli Tartus kõrtse, teemaju, õllepoode.

Tartus oli suhteliselt rohkem kui mujal raamatu- ja kirjutusmaterjalide kauplusi, sest siin asus ülikool, hulk instituute ja koole, mistõttu õppijate arv oli suur.

Mis puutub kaubandusvõrgu spetsialiseerimisse, siis oli see Tartus tunduvalt nõrgem kui Tallinnas. Spetsialiseeritud kaupluste osa kaubandusvõrgus ulatus 38 %-ni. Märkima peab aga tööstuskaupade kõrget spetsialiseerimisastet, mis moodustas ligi 98,5 % tööstuskaupade kaubandusvõrgust, s. t. peaaegu kõik tööstuskaupade kauplused olid spetsialiseerunud.

Tartu oli Eestis ka tähtsaks kaubanduskaadri ettevalmistamise keskuseks. Tartus töötas 4-aastase õppeajaga kaubanduskool ja Tartu Kommertskool, milles oli 8 klassi ja ettevalmistusklass. Peale selle valmistati Tartu Ülikoolis ette kõrgema kvalifikatsiooniga kaubandusteadlasi.

Tartu kaubandusvõrk teenindas peale linnaelanike ja lähema ümbruskonna tarbijate veel Sise-Eesti suurema kaubanduskeskusena osaliselt ka ümberkaudseid — Tapa, Valga ja Võru rajooni elanikke.

Tartut kui Kesk-Eesti suuremat turgu varustasid Tallinn ja Riia. Nendes linnades realiseeriti omakorda ümberkaudsetest rajoonidest Tartusse väljavedamiseks koondatud põllumajandussaadused. Viimased olidki Tartu peamisteks väljaveokaupadeks. 1900. a. veeti Tartust välja 631 000 puuda lina ja linaseemneid, sellest Tallinna 54 %, Riiga 24 % ja ülejäänud Pärnu ja Peterburi.

Kokkuostetud teravili (peamiselt oder) saadeti esijoones Peterburi, Tallinna ja Riiga. Teistest põllumajandussaadustest olid olulisemateks väljaveoartikliteks juurvili, mida veeti Peterburi turule, ja karjakasvatussaadused (piim ja piimasaadused). Sihtkohtadeks olid Peterburi, Tallinn ja Moskva, väikestes kogustes saadeti ka Riiga ja Narva. Liha saadeti Tartust Peterburi, Narva ja Tallinna.

Tartu oli kala tarbimise ja jaotamise keskuseks. Näiteks 1900. a. toodi Tartusse Tallinnast, Riiast, Pärnust, Liepājast 210 000 puuda mitmesugust kala. Osa sellest saadeti Peipsit mööda Pihkva (heeringad), osa aga realiseeriti rajoonisiseselt ja Tartuga piirnevates maakondades.

Tartu varustas pärmiga kogu Eestit ja seda veeti ka kõikidesse Euroopa-Venemaa rajoonidesse.

Tartusse sisseveetavatest kaupadest moodustas 75 % teravili ja jahu, mis toodi siia Venemaa teraviljakaubanduse põhilistest rajoonidest. Mitmesuguseid laiatarbekaupu veeti Tartusse Tallinnast, Riiast, Peterburist, Moskvast, Rõbinskist, Saraatovist. Põllutööriistu ja masinaid toodi samuti Tallinnast, Riiast ja Peterburist. Tekstiilkaubad saabusid Riiast, Peterburist ja Lodzist. Sisseveetud kaupadest suundus tunduv osa Tartule lähedastesse piirkondadesse, mis asusid Tartu kaubandusliku mõju orbiidis.

Lääne-Eestis oli suuremaks kaubanduskeskuseks ja tähtsamaks rajooniks P ä r n u l i n n koos lähema ümbrusega. Pärnu rajooni veosekäive oli Pärnu sadama kaudu toimuva väliskaubanduse mõju all.

Kaubakäibe suuruselt oli ta Eesti ala kolmandaks linnaliseks kaubanduskeskuseks.

1900. a. oli Pärnus 12 900 elanikku. Kaubandusvõrk koosnes 258 kaubandusettevõttest 7,7 miljoni rubla suuruse käibega, mis Eesti linnade kaubakäibest moodustas 16 %. 1913. aastal oli Pärnus juba 501 kaubandusettevõtet. 1900. a. oli Pärnus kaubakäive iga elaniku kohta 596 rbl, samal ajal teistes linnades keskmiselt 253 rbl. Selles väljendus Pärnu kui olulise kaubanduskeskuse iseloom. Pärnus tegutses rida hulgikaubanduse firmasid, kes ostsid kokku lina ja teisi põllumajandussaadusi ning realiseerisid need välismaal või siis ostsid välismaalt importkaupu, millega varustasid nii hulgi- kui jaemüügi teel kohalikke kauplusi ja elanikkonda.

Pärnu kaubandusvõrgus oli kõige arvukamaks tegevusalaks tekstiil- ja pudukaupade kaubandus, millega tegeles 74 ettevõtet. Järgnesid toiduainete kauplused ja toitlustusettevõtted. Teistel kaubanduslikel aladel oli ettevõtete arv tunduvalt väiksem. Mis puutub kaubandusvõrgu spetsialiseerimisse ja paiknemisse, siis oli siin märgatav analoogiline olukord Tallinna ja Tartu kaubandusvõrguga. Oli välja kujunenud äriline kesklinn, kus paiknesid spetsialiseeritud kauplused. Viimaste osa oli kaubandusvõrgus 66 %, millega Pärnu oli kujunenud Eesti alal kõige spetsialiseerituma kaubandusvõrguga linnaks. Siin oli ka toidukaupade spetsialiseeritud võrk suure osatähtsusega (86 % toidukaupade võrgust).

Pärnu kaubakäibe struktuurist nähtus, et üle poole sel-

lest moodustas põllumajandussaaduste, eriti lina ja linaseemne ost ja müük. Sellel kaubal oli oluline tähtsus Pärnu väliskaubanduse käibes. Ta oli eriti olulisel kohal möödunud sajandil.

Pärnu oli eksportsadam. 1879.—1897. a. moodustas eksport 96 % Pärnu väliskaubanduse käibest. XIX sajandi teisel poolel hakkas Pärnu sadama kaubandus vähenema. Riiga ja Tallinna suunduvate raudteede ehitamisega jäi Pärnu ilma ulatuslikust tagamaast, mis oli ulatunud Tartu, Võru ja Valga kaudu Pihkvani ning Porhovini. Kõigele lisaks põhjustas üleminek teraviljakasvatuselt loomakasvatusele teraviljaekspordi järsu vähenemise. 1896. a. kitsaröömelise raudtee käikulaskmisega hakkas Pärnu kaubandus mõningal määral taas elustuma, ehkki käesoleva sajandi alguses Pärnu väliskaubandus polnud veel kriisist üle saanud (vt. tabel 48). Kitsaröömelise raudtee ehitamine ei olnud väljapääs tekkinud olukorrast, sest transiitkaupade veokulud (ümberlaadimise tõttu kitsaröömelisele raudteele) olid liiga suured.

Tabel 48

Pärnu väliskaubanduse käibed
(viie aasta keskmised, milj. rbl.)

Aastad	Keskmine import aastas	Keskmine eksport aastas	Keskmine väliskaubanduse käive aastas
1895—1899	0,48	4,73	5,21
1900—1904	0,68	4,46	5,14
1905—1909	1,11	5,50	6,61
1911	1,86	5,89	7,75
1912	2,04	5,89	7,93

Alles Waldhofi vabriku ehitamine XX sajandi algul tõi Pärnu väliskaubandusse elavnemise. Waldhofi tselluloosivabriku ehitamisega suurenes Pärnu import ja Pärnu väliskaubanduse iseloom hakkas muutuma. Lina ja teravilja ekspordi osatähtsus hakkas langema, metsa ja tselluloosi osa ekspordis tõusma. Viimane muutus järjest tähtsamaks eksportkaubaks.

Ekspordi väärtuselises struktuuris jäid endiselt esikohale lina ja linaseeme. Pärnu suured lina ja teravilja kokkuostu firmad püüdsidki võimalust mööda tegutsemist jätkata, vedades lina Inglismaale, Hollandisse, Belgiasse, Saksamaale ja Portugali. Kuid nii mõnedki neist olid sun-

nitud oma tegevust kokku tõmbama, nagu näiteks kaubamaja J. E. Catley.

Lina väljavedu vähenes ühelt poolt maailmaturul valitsenud ebasoodsate linahindade tõttu ja teiselt poolt ebasoodsate juurdeveotingimuste tõttu (puudus laiarööpmeline raudteeühendus).

Teraviljakaubandus oli käesoleva sajandi alguseks kaotanud Pärnule igasuguse tähtsuse. Pärnu sisse- ja väljaveo struktuur ei sõltunud enam transiidi vajadustest, vaid kohalikest tingimustest.

Importkaupadest olid tähtsamad kivisüsi ja koks, malm ja raud, mineraalväetised. Kivisütt ja koksi veeti sisse kohalike ettevõtete jaoks. 1898. a. veeti kivisütt sisse ainult 127 700 puuda, 1912. a. aga juba 8,4 miljonit puuda.

Metalli ja masinate import oli episoodiline, suurenedes raudteeehitusega, hiljem uuesti Waldhofi vabriku sisustamisega, ja seejärel langes, sest Pärnus puudusid metallitööstuse suurettevõtted. Järelikult teenindas Pärnu sissevedu peamiselt Waldhofi vabriku vajadusi, eelkõige kütuse osas, ja osalt Sindi vabriku vajadusi. Kohaliku elanikkonna vajaduste rahuldamiseks saabusid Pärnu kaubad Tallinnast kitsarööpmelise raudtee kaudu ja Riiast merd mööda.

Nagu kõik teisedki Eesti rajoonid, nii saatis Pärnu merd mööda (kabotaaž) Riiga põllumajandussaadusi ning vedas ise sisse majapidamistarbeid, tekstiilkaupu ning suhteliselt odavamat Venemaa teravilja ja jahu. Esimese maailmasõja eel moodustas kabotaaž 28 % Pärnu sadama veosekäibest, 24 % sisseveost ja 35 % väljaveost. 50,8 % kaupadest veeti Riiga, 31% Peterburi, 10,4 % Tallinna ja 6,9 % kohalikesse Eesti sadamatesse. Kabotaaži teel sisseveetavatest kaupadest tuli Eesti sadamatest 66,1 %, Riiast 20,7 % ja Peterburist 4,7 %.

Pärnu suurkaupmehed ja töösturid tegid suuri pingutusi, et Pärnu sadama tegevust elustada ja endale avaramaid ning soodsamaid tegutsemisvõimalusi luua. Korduvalt paluti tsaarivalitsust ehitada Pärnu laiarööpmeline raudtee ja koostati selleks mitmesuguseid projekte. Esimese maailmasõja eel oli populaarseks saanud projekt, mis nägi ette Pärnu—Mustvee laiarööpmelise raudtee ehitamist Sindi, Türi, Põltsamaa ja Jõgeva kaudu. Viimases punktis oleks projekteeritav liin ristunud Tallinn—Riia raudteeliiniga ja niiviisi osa kaupadest suunanud Tallinna ja Riia asemel Pärnu. Muidugi riivas see projekt Tallinna ja Riia

suurkaupmeeste huve, mistõttu viimased asusid projekti suhtes eitavale seisukohale. Arvatavasti mõjutasid nad ka kõrgemalseisvaid organeid, sest valitsuse vastus oli eitav. Seda põhjendati sellega, et sõjalistel kaalutlustel ei olevat Pärnu ja Jõgeva vahelise liini ehitamine lubatav. Läheneva maailmasõja tõttu jäidki kõik kavatsused teostamata.

Kaubakäibe suuruselt (5,3 milj. rbl.) oli XX sajandi algul neljandal kohal Eesti kirdepoolne linn N a r v a, mis kuulus aga Peterburi turu mõjupiirkonda. Kuigi Narva oli tekstiili- ja metallitööstuse keskus, ei olnud tal oma toodangu müügituruna iseseisvat tähtsust. Tekstiilitööstuse valmistoodang realiseeriti Moskvas ja Moskva tööstusrajoonis, kus toimus Narvas toodetud poolfabrikaatide edasine töötlemine.

Kohaliku metallitööstuse toodang realiseeriti enamasti Moskvas, Peterburis ja Tallinnas. Näiteks saadeti 1900. a. kohalikus tehases valmistatud malmtorudest 53% Moskvasse, 8% Peterburi ja 2% Tallinna. Narva metallitööstust varustas metalliga 80% ulatuses Lõuna-Venemaa metallurgiabaas. Osa metalli toodi sisse välismaalt ja raudteel Tallinnast. Kivisüsi ja koks aga toodi sisse otse merd mööda Inglismaalt. Narva tekstiilivabrikuid varustati puuvillaga samuti välismaalt. Enamik sellest toodi sisse otse merd mööda, osa Tallinna ja Liepāja kaudu.

Narva oli keskuseks, kuhu koondusid Peipsi rajoonist (veeteed mööda) mets ja metsamaterjalid. Valdav osa sellest saadeti merd mööda edasi teistesse Eesti sadamatesse ja välismaale. 1900. a. saabus Narva rajooni üldse 8,8 miljonit puuda mitmesuguseid metsamaterjale, nendest palke 50%. Sellest kogusest 64% saadeti edasi välismaale ja 23% Tallinna, kuna ülejäänud veeti osalt merd, osalt raudteed mööda Rakvere, Peterburi ja Riia rajooni.

Mis puutub Narva kaubandusvõrku, siis oli ta esijoones allutatud tööstustööliste vajaduste rahuldamisele. Sellega erines Narva kaubandusvõrk Eesti alal teiste linnade kaubandusvõrgust, kus suures osas teenindati põllumajandusega tegelevat elanikkonda. 58% Narva kaubandusvõrgust moodustasid toiduainete kauplused ja vürtspoed, nende käive aga ulatus 46 %-ni linna kaubakäibest. Arvuliselt teisel kohal olid trahterid, õllepoed ja mitmesugused teised joogikohad. Nende käive ulatus 14 %-ni kaubakäibest. Järgnesid tekstiili-, pudu- ja jalatsikauplused umbes 600 000 rubla suuruse käibega (11,4 % kaubakäibest).

Narva kaubandusvõrk paiknes niisamuti nagu teisteski Eesti ala suurematest linnades. Oli selgesti välja kujunenud äriline kesklinn, kuhu oli koondunud ka enamik spetsialiseeritud kaubandusettevõtteid. Märkimist väärivad ka Kreenholmi vabriku juurde rajatud vabrikupoed, mis kujutasid endast kapitalismi tingimustes täiendavat ekspluateerimismoodust.

Narva linna kui tööstuskeskust varustas toiduainetega Eesti kohalik turg. Muude tarbeesemetega varustas Narvat Peterburi, kuna Narva omakorda oli nende kaupade osas Peipsi, Narva-Jõesuu ja teiste teda ümbritsevate rajoonide jaotuskeskuseks.

Otseselt oli Narva kaubandusega seotud Narva-Jõesuu kaubandus. Möödunud sajandi viimasel aastakümnel muutus Narva-Jõesuu tunnustatud kuurordiks, mis andis viimase kaubandusele hooajalise iseloomu. Narva-Jõesuu rajooni kuulus peale Narva-Jõesuu veel Rakvere kirdepoolne osa koos Jõhviga. Rajooni tähtsamateks müügikaupadeks olid põllumajandussaadused: kartul, piim, piimasaadused. Kartul realiseeriti Peterburis ja selle ümbruses. Samas müüdi ka piim. Samal ajal veeti Narva rajooni sisse teravilja nii viinapõletamiseks kui ka toiduks.

Nii turustamisel kui ka varustamisel oli Narvaga kõige tihedamalt seotud ka Peipsi rajoon. Metsamaterjalid ja küttepuud ning Vasknarvas töödeldud nahad kui selle rajooni tähtsamad kaubad realiseeriti kõik Narvas.

Lõuna-Eesti suurematest kaubanduskeskustest tuleb märkida V õ r u t kui suurt lina- ja piirituskaubanduse keskust. 1900. a. moodustasid need kaks artiklit 90 % kogu Võru rajooni veosekäibest, kusjuures 1,3 milj. rbl. suurusest käibest langes lina arvele 80 %. Lina realiseeriti Riias ja Pärnus, kust ta saadeti välismaale. Piiritust aga müüdi kogu Loode-Venemaale. Põllumajandussaadusi, mida toodeti kohapeal, veeti ka Peterburi turule. Võru kui jaotusturu mõju ei ulatunud aga väljapoole Võru maakonda.

Oluline on märkida, et nii Võrut kui ka Valgat ja teisi Lõuna-Eesti rajoone varustas tarbekaupadega Riia piirkond. Seal arenesid vaadeldaval perioodil tööstus ja kaubandus kiiresti ja ulatuslikult. Pärnu, Valga, Võru, Kuressaare ja isegi Tartu kaubanduslikud sidemed olid Riiaga tihedamad kui Tallinnaga. Viimane valitses aga täielikult

Põhja-Eestit ja osaliselt Kesk-Eestit ning Peterburi kubermangu kõige läänepoolsemat ala.

Teistest Eesti majandusrajoonidest tuleb esile tõsta Rakvere rajooni kui tähtsat viinatööstuse ja kartulikasvatuse ning tsemendi- ja teiste ehitusmaterjalide tööstuse piirkonda. Rakvere rajoon realiseeris oma tööstus- ja põllumajandustoodangust suurema osa Peterburis, seejärel Tallinnas ja Narvas. Rajooni kaubakäivet soodustas Balti raudtee, mis läbis rajooni ja ühendas teda Peterburi ja Tallinnaga. Rajooni põhjapoolsel mereäärsel osal olid kujunenud kaubanduslikud suhted Soome rannikuga, rannalaevandus pidas regulaarselt ühendust Tallinna ja teiste Eesti sadamatega. Kunda sadama kaudu veeti välja tsementi ja toodi sisse kivisütt.

Rajooni varustamisel tarbeesemetega kuulus esikoht Tallinnale. Temale järgnesid Peterburi ja Riia. Tähtsamateks väljaveokaupadeks olid põllumajandussaadused (kartul, piim ja piimasaadused), viin ja piiritus, ehitusmaterjalid (tsement ja tellised), metsamaterjalid. Need kaubad moodustasid 90 % väljaveost. 1900. a. veeti rajoonist välja kartuleid 1,2 miljonit puuda, sellest Peterburi 83 %, Soome 16 %, Tallinna ja Narva veeti vähem kui 1 %.

Piiritust veeti välja 400 000 puuda, sellest 59 % Peterburi ja ülejäänud Moskva, Jaroslavli ja mujale. Piima ja piimasaadusi veeti välja 147 000 puuda, sellest 73 % Tallinna.

Rajooni tööstustoodangu väljaveoartikliks oli tsement, mida 1900. a. läks kabotaaži korras Peterburi ja Kroonlinna 56 %, ülejäänud kogus jaotus kogu Venemaa siseturul. Rajoonist veeti suurel hulgal välja ka ehitusmetsa ja küttepuid. Tähtsamaks sihtkohaks oli Tallinn.

Rajoon vedas välismaalt sisse tööstuse jaoks vajalikku kivisütt ja koksi. Mitmesuguseid tarbekaupu toodi Tallinnast, Riiast, Peterburist ja teistest Venemaa rajoonidest. Volga-äärsetest sadamatest ja raudteejaamadest saabus toiduks ja loomasöödaks teravilja ja jahu. Tallinna ja Liepāja kaudu veeti välismaalt viinavabrikute jaoks maisi.

Loodest kagusse piki Tapa—Tartu raudteeliini kulgevat Tapa rajooni iseloomustas eelkõige toiduainete ja viinatööstus ning lubjapõletamise tööstus. Toiduainete ja viinatööstuse aastatoodang oli 1900. a. ligi 1 milj. rbl. Põllumajandussaadused ja lubja realiseeris rajoon peami-

selt Peterburi turul, kuigi viimane peaaegu ei võtnud osa rajooni varustamisest. Seda tegid Tallinn ja rajooni lõunaosas Tartu.

Rajoonis asuvad Tamsalu ja Rakke lubjavabrikud vedasid välja keskmiselt 1,5 miljonit puuda lupja, varustades sellega Peterburi ja Eesti kohalikku turgu. Rajoon varustas Tallinna ja teisi Eesti suuremaid keskusi ka küttepuudega.

Nende rajoonide kaubakäibest, mis ei olnud ühendatud raudtee või merega, ei ole võimalik täielikku ülevaadet saada, sest hobutranspordi kohta mingit statistikat ei peetud. Seepärast ei saa näiteks konkreetselt iseloomustada Paide rajooni kaubanduslikke suhteid kohaliku ja ülevenemaalise turuga. Olemasolevate andmete järgi saatis Paide rajoon Pärnusse metsa, Tallinna ja Riiga põllumajandussaadusi, eriti piimasaadusi ja villa. Rajoonis toodeti ligi 400 000 rubla väärtuses viina, mis saadeti kitsaröövpmelise raudtee kaudu Tallinna või veeti lähemal asuvatesse Balti raudteeliini jaamadesse Peterburi ja mujale edasisaatmiseks.

Eesti saarte rajoonid jagunesid Tallinna ja Riia mõjuorbiidi vahel. Hiiumaa oli rohkem seotud Tallinnaga, Saaremaa aga kuulus enam Riia orbiiti. Tähtsamaks tööstustoodangu liigiks olid nahad, mida saadeti Riiaga ja Peterburi. Tarbekaubad toodi aga Saaremaale enamikus Riiast. Hiiumaal asuv Kärdla kalevivabrik realiseeris oma toodangu Riia ja Peterburi kaudu. Saared olid otseühenduses ka välismaaga, kust veeti sisse kivisütt kohaliku tööstuse jaoks, metallkaupu jms. Tabel 49 iseloomustab tööstuse ja kaubanduse kontsentreerumist Eesti ala suurematesse linnadesse XX sajandi algul.

2. Kaubanduskeskuste mõjusfääride kujunemine kodanlikus Eestis

1913. aastaks oli Eesti alal välja kujunenud rida kaubanduskeskusi suurema või väiksema tagamaaga. Seejuures olid suurematelks Tallinn ja Tartu, mis olid suutnud majanduslikult endale allutada mitmeid väiksemaid linnu ja asulaid. See võimaldab rääkida juba kahest kesksest kaubanduskeskuste süsteemist Eesti alal. Nii Tallinn kui Tartu varustasid kaupadega oma tagamaal paiknevaid linnu ja

Tabel 49

Kaubandus- ja tööstuskäive linnades 1900. aastal.

Linna nimetus	Elanikke 1897. a.	Käive (tuhandetes rublades)			Ühe elaniku kohta (rublades)		
		tööstus-toodang	kaubandus	kokku	tööstus-toodangut	kaubakäivet	kokku
Riia	282,2	101 135	141 453	242 588	358	501	859
Tallinn	64,6	15 917	18 544	34 461	246	287	533
Narva	29,9	20 035	5 337	25 372	670	178	848
Tartu	42,3	1 295	8 000	9 295	31	189	220
Pärnu	21,9	500	7 696	8 196	39	596	635
Valga	10,9	106	2 562	2 668	10	235	245
Viljandi	7,7	260	1 562	1 822	34	203	237
Võru	4,2	463	1 254	1 717	110	299	409
Rakvere	5,9	90	1 462	1 552	15	248	263
Kuressaare	4,6	524	688	1 212	114	150	264
Paide	2,5	42	421	463	17	168	185
Haapsalu	3,2	—	373	373	—	117	117

asulaid ning need omakorda oma lähipiirkonna kaubandusvõrku.

Tsaariajal väljakujunenud kesksete kaubanduskeskuste süsteemides toimusid kodanliku võimu aastail olulised muutused. Edela-Eestis nendesse süsteemidesse varem mittekuulunud Kuressaare ja Pärnu isoleeriti oma senisest keskusest Riiast, samuti nagu idas paiknev Narva eraldati Peterburist ja Kagu-Eesti Pihkvast. Mainitud keskused säilitasid oma tagamaad, kuid üldises varustamises hakkasid alluma kas Tallinnale (Narva, Pärnu) või siis Tartule.

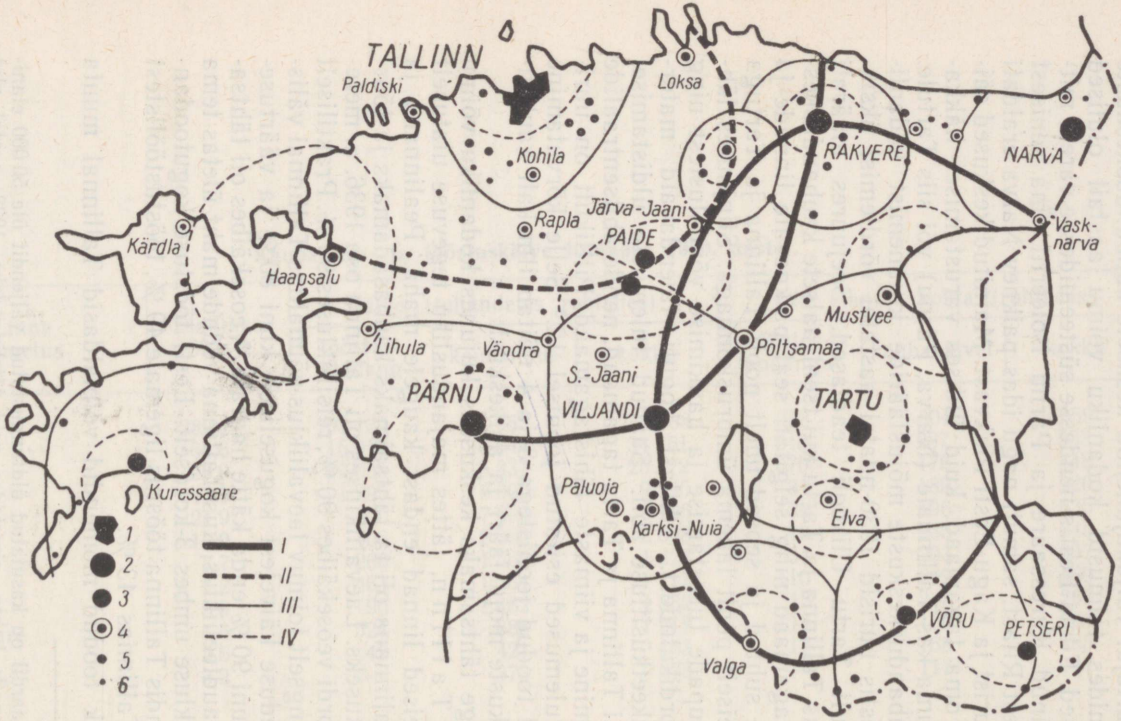
Kaubanduskeskuste mõjusfääride kujunemist kodanlikus Eestis uurisid 1930-ndatel aastatel võrdlemisi üksikasjalikult Tartu Ülikooli teadlased. Seejuures määrati kindlaks Tallinna ja Tartu kui tsentraalsete kaubanduskeskuste tagamaad ning selgitati seal paiknevate linnade ja asulate suhted ja seosed ühelt poolt Tallinna ja Tartuga ning teiselt poolt lähema ümbruskonnaga. Siinjuures lähtuti kaupade turustamise ja hankimise võimalustest ning transpordikuludest. Ühtlasi koguti täiendavaid materjale ankeetküsitluse abil. Saadud tulemuste üldistamisel määrati Tallinna ja Tartu tagamaad, nende abitsentraalide paiknemine ja viimaste lähistagamaad. Piltlikult on uurimuse tulemused esitatud joonisel 12.[3] Selle kõrvutamine eespool toodud joonistega 3 ja 4 näitab ilmekalt kaubanduskeskuste mõjusfääri ja abikeskusi.

Kõige tähtsamaks keskuseks kujunes kodanliku võimu aastail T a l l i n n, jättes majandusliku tegevuse ulatuselt kõik teised linnad endast kaugele maha. Pealinnana ja sadamalinnana oli ta tähtsaimaks kaubasadamaks ja tööstuskeskuseks. Laevaliikluses oli Tallinna osa 1936. a. meretranspordi veosekäibes 90 %, reisiliikluses 96 %. Praktiliselt aastaringselt toimuv laevaliiklus võimaldas Tallinnal väliskaubanduse käivetest koguseliselt kuni 80 % ja väärtuseliselt kuni 90 % enda kätte haarata. Veosekäibes oli tähtsamaks raudteeliiklus, kus Tallinna vedude maht ületas tema mereliikluse umbes 3-kordselt. Eesti tööstuse kogutoodangust andis Tallinna tööstus ligemale 49 %, tööstustöölistest asus Tallinnas 43 %.

Kõik toodud momendid võimaldasid Tallinnal muuta

---

[3] Kaardil on kasutatud üldtunnustatud väljendit üle 50 000 elanikuga linnade kohta, nimetades neid täislinnadeks. 1938. aastal olid Eestis taolisteks linnadeks üksnes Tallinn ja Tartu.

Joonis 12. Eesti kesksete asulate süsteemid 1938. a. (1 — rohkem kui 50 000 elanikuga linnad, 2 — 10 000—50 000 elanikuga linnad, 3— 2000—10 000 elanikuga linnad, 4 — 1000—2000 elanikuga keskused, 5 — 200—1000 elanikuga keskused, 6 — alla 200 elanikuga pisikeskused.
I — täislinnade piirdevööndid, II—III — abitsentraalide välisrespektiivsed vahevööndid, IV — abitsentraalide sisevööndid.

tegelikult kogu Eesti oma kaubanduslikuks tagamaaks, mis omakorda jagunes väiksemateks tagamaadeks.

Nagu joonisest nähtub, oli Tallinnal kolm abitsentraalide vööndit. Sisevöönd jooksis sõõrikujuliselt Paldiskist üle Keila, Aruküla, Raasiku ja Jõelähtme. Neist keskustest ei olnud Paldiskil peaaegu mingit tagamaad ja seal paiknevad kaubandusettevõtted varustasid ainult kohapealseid elanikke.

Tallinna abikeskuste keskvööndis, eriti lääne- ja edelaosas, asus väga vähe kaubanduskeskusi. Kõige arenenum sektor keskvööndis oli lõunasektor (Kohila, Hagudi, Juuru ja Rapla alevikuga).

Tallinna abikeskuse välisvöönd haaras endasse terve rea linnalisi asulaid. Neist linnadest suurim, Haapsalu, asetses läänеosas, kujutades endast Läänemaa administratiivset ja kultuurilist keskust ning üldtuntud supelkohta. Vaatamata sellele, et Haapsalu kaubandusvõrk oli linna kohta suhteliselt väike (116 hulgi- ja jaekaubandusettevõtet), oli tal aga kaubanduslik tagamaa, moodustades tsentraalse süsteemi ühe abikeskuste vööndiga, kuhu kuulusid Kärdla väikelinn, Käina, Emmaste, Lihula, Silla-Kullamaa ja Risti alevik.

Tallinna välisvööndi kagusektoris esinesid Tallinna abikeskustena Türi ja Paide kaksiklinn, mis kaubanduse seisukohalt olid mitmeti huvitavad. Linnade läheduse tõttu nende tagamaad põimusid. Seega jäi kahe linna vahele ala, mille pärast mõlema linna hulgiettevõtted pidasid omavahelist võistlust, asutades sinna oma harukauplusi. Nii kujutab joonis olukorda, kus keskuse lähedal asus suur arv väga väikese käibega kauplusi, kusjuures uute kaupluste asutamisega seniste käibed vähenesid.

Ka Järvamaa muudes osades oli kaubandusvõrk tihe. Nii oli see veel Järva-Jaanis ja Esnas, mis samuti asetsesid Tallinna välisvööndis. Tallinna abikeskuste välisvöönd toetus otsaga merre, kus viimaseks abikeskuseks oli rannikuasula Loksa. Nii Loksal kui ka Loksalt piki rannikut itta või läände suundudes leidus rohkesti väikesi kaubandusettevõtteid, millel aga ei olnud suurt ostjaskonda, rahuldades vaid kohalike elanike igapäevaseid vajadusi.

Raudtee sõlmpunkti Tapa lähedal asetses Virumaa halduskeskus Rakvere, paiknedes Tartu ja Tallinna perifeeriaringide lõikepunktis. Varustades idapoolset Virumaad kaupadega, etendas ta kaubanduses tähtsat osa.

Rakvere abikeskustest oli puhttööstuslik ilme Kunda linnal samanimelise tsemendivabrikuga. Kundaga õieti algas Virumaa tööstuspiirkond, jõudes oma industriaalsemale astmele Kohtla, Kiviõli ja Püssi põlevkivikaevanduste rajoonis. Selle uue tööstuspiirkonna tekkega kaasnes massiline kaubanduse koondumine samasse rajooni, näidates tööstusasulate ja kaubanduse seost. Piirkonda, kus 1913. a. ei olnud ühtegi kaubandusettevõtet, oli 1937. a. koondunud hulk mitmesuguse suurusega statsionaarseid kaubandusettevõtteid, mida täiendas rohkearvuline mittestatsionaarne kaubandusvõrk (kauplusautod, kioskid jt.).

Eesti eraldumisega Nõukogude Venemaast kaotas Narva kaubanduskeskusena suure osa oma majanduslikust tagamaast. See tingis Narva elanike arvu järjekindla vähenemise. Seetõttu ei olnud Narval hariliku kaubanduskeskusena suurt tähtsust. Narva ainsateks abikeskusteks olid Narva-Jõesuu, mis kodanlikul ajal ühendati administratiivselt Narvaga, Tallinn—Narva raudteel asetsev Jõhvi ning suvituskohad Toila ja Sillamäe.

Rakvere abikeskuste vööndi lõunasektoris oli kaubandusettevõtete levik niisama tihe kui Järvamaalgi. Nii võib Lõuna-Virumaa kaubandusvõrku vaadata kui Järvamaa kaubanduse tuumiku jätku.

Tallinna perifeeriaringi kõige lõunapoolsemaks abitsentraaliks oli Viljandi. Tema süsteemi lähemalt vaadeldes märkame üht Viljandimaale omast erinevust, mida teiste linnade tagamaades ei esinenud. Nimelt oli Viljandi sisevööndis juba rohkesti tähelepanuväärse suurusega abikeskusi. Eriti suur oli selliste suurasulate arv Viljandi tagamaa edelasektoris (Mõisaküla, Paluoja ja Karksi-Nuia), mis administratiivselt kuulusid küll Pärnumaale, majanduslikult aga tributeerisid Viljandile. Kogu Viljandimaa ulatuses domineerisid kaubanduskeskustena peale Viljandi veel Põltsamaa, Võhma, Suure-Jaani ja Mustla. Teised keskused ei suutnud saavutada nendega võrdset mõjuvõimu.

Viljandi kaubandusettevõtete tegevus oli suunatud peamiselt lõunasse, kuna Põhja-Viljandimaa peamiseks varustajaks oli Viljandi abitsentraalide sisevööndis asuv jaamasula Võhma. Viljandi välisvööndi kirdesektori abikeskuseks oli Põltsamaa linn. See oli tähtis nii kaubanduskeskusena kui ka ETK veinide, aedviljakonservide ja muude hoidiste omatööstuse asupaigana. Põhjaosas põimus Viljandi

välisvööndi Tallinna välisvööndiga, kus nende ühiseks abikeskuseks oli Türi. Loodes märkis välisvööndi ulatust Pärnumaal asetsev ja ka Pärnu välisvööndis abikeskuseks olev Vändra alevik. Sealt pöördus välisvöönd lõunasse, olles ühel ajal Pärnu ja Viljandi tsentraalsete süsteemide välisvööndiks, kuna edelas moodustas Viljandi abitsentraali piirilinn Mõisaküla. Mainimisväärset tagamaad ei suutnud Mõisaküla luua, sest tema asend oli selleks ebasoodus. Tähtis keskus Viljandi tagamaa lõunaosas oli Abja-Paluoja. Kagus oli välisvööndi abikeskuseks Tõrva.

Pärnu tsentraalses süsteemis puudusid nimetamisväärse suurusega abikeskused. Peale peakeskuse Pärnu esines suurem kaubandusettevõtete kuhjumine vaid veel välisvööndi kagusektori abikeskuses Kilingi-Nõmmel. Ülejäänud Pärnumaa nii sise- kui ka välisvööndite abikeskuste kaubandusvõrk koosnes väheldastest ja enamikus väikekeskustest (Sindi, Tõstamaa, Häädemeeste, Pärnu-Jaagupi, Tori jt.). Ka looduslike takistuste tõttu polnud Pärnu tsentraalne süsteem kujunenud korrapäraselt, vaid näitas lünklikku jaotust.

Teise vabariikliku kaubandusliku tsentraalse süsteemi peakeskus T a r t u asus nii elanike kui ka kaubandusettevõtete arvult Tallinna järel teisel kohal. Kaubandusvõrgul oli Tartus niisamasugune struktuur kui Tallinnas. Puudusid küll üleriigilised keskasutused, kuid kohapealne organisatsioon oli mitmeti sarnane Tallinna omaga. Ka Tartu kaubandusettevõtete koostis oli analoogiliselt Tallinnaga mitmekesine, omades laialdast spetsialiseerunud kaubandusvõrku. Ka kaubandusvõrgu kogukäibelt asus Tartu linn Tallinna järel teisel kohal.

Tartumaal esines sama nähtus mis Viljandimaalgi. Suurkauplused olid koondunud suurematesse keskustesse, kus nad lõid endile majanduslikult allutatud väikekaupluste võrgu abil ulatusliku tegevuspiirkonna. Väljaspool neid keskusi olevad abikeskused olid märgatavalt väiksemad.

Sisevööndi abikeskustest oli ainult Elval suurem mõjuvõim. Ülejäänud sisevööndi abikeskustest ei olnud ühelgi erilist kaubanduslikku tähtsust.

Tartumaa suuremate kaubanduskeskuste peamiseks levikualaks olid välisvööndi abikeskused, omades enamikus ka oma kaubanduslikku tagamaad. Nii kuulusid välisvööndisse Jõgeva, Mustvee, Põlva, Veriora ja Puka.

Tartu ja tema abikeskuste tagamaade süsteem kujutas endast maa-alaliselt püstkülikut, mille põhjapiiri moodustasid Jõgeva ja Mustvee turustusalade puutepiirid Rakvere täiendusalaga. Idas moodustasid loomuliku barjääri Peipsi ja Pihkva järv, lõunapiir oli üldiselt puutepiir Võru täiendusalaga. Läänepiir oli suurelt osalt jällegi loomulik piir, moodustatud Võrtsjärvest ja temast põhja pool asuvatest suurtest soodest. Põhjas ühtis tagamaa piir maakonna piiriga peaaegu kogu ulatuses, väljudes sellest vaid Mustvee turustusala põhjaosas, kus ta Lõuna-Virumaa valdadest haaras endasse kaheksa maakauplust, mida varustasid Mustvee ja Tartu keskused. Lõunaosas oli tagamaa piir seda ala läbivate raudteede tõttu nihutatud maakonna piirist tublisti lõuna poole Võru- ja Viljandimaa sisse. Eriti muutus olukord pärast Tartu—Petseri raudtee avamist, mis laiendas Tartu turustusala Võru tagamaa arvel, luues koguni kaks uut iseseisva tagamaaga keskust (Põlva ja Veriora).

Edelanurgas oli kujunenud suureks keskuseks maakonna piiri lähedal Põhja-Valgamaal asuv Puka raudteejaam. Tal on soodne liiklusgeograafiline asend Tartu—Valga raudteel, kus hargnevad maanteed eemal olevaisse Tõrva ja Otepää linna. Puka suutis eriti kodanliku perioodi lõppaastail kujundada endale ulatusliku piirkonna, kõrvaldades sealjuures tagamaa varustamisest endast palju suurema linna Otepää, mis oli eemal kõigist peamistest liiklus- ja varustusliinidest.

Kogu süsteemi peamiseks liiklus- ja varustussooneks oli Tallinn—Jõgeva—Tartu—Valga ja Tartu—Petseri laiarööpmeline raudtee, mille kõrval oli suure tähtsusega ka Emajõgi Peipsi rannaküladele peamise kaupade juurde- ja äraveoliinina. Tihe oli maanteede võrk, eriti Tartumaa lõunaosas.

Nii hõlmas Tartu tagamaa-ala peamiselt Kõrg-Eesti, seega põllumajanduslikult rohkem arenenud Eesti osa. On huvitav märkida, et Tartu tsentraalse süsteemi lõunaosa oli oma kaubanduskeskuste rohke arvuga otseseks jätkuks Kilingi-Nõmmel alanud tihedale kaubanduskeskuste levikualale. Nendest moodustasid Valga ja Võru omakorda tsentraalsed keskused koos abikeskustega.

Valga linn oli XX sajandi algul Tartu ja Viljandi kõrval Lõuna-Eesti tähtsamaks kaubanduskeskuseks. Kodanliku Eesti riigipiir lõikas ära enamiku tsaariaegse Valga

laialdasest tagamaast, jättes järele vaid põhja- ja idaosa. Ehkki Valka koondus tihe raud- ja maanteestik, mis hõlbustas linna ja tagamaa vastastikust läbikäimist, oli siiski Valga kaubanduslik mõju väike. Kõige suuremaks võistlejaks Valgale olid Tartu ja Viljandi oma abikeskuse Karksi-Nuia kaudu.

Üldiselt võib iseloomustada Valga tsentraalset süsteemi poolsõõrina, kus oli sise- ja välisvöönd. Valga tsentraalset süsteemi iseloomustas väheste kaubanduskeskuste olemasolu, millel oli võrdlemisi väikese raadiusega kaubanduslik tagamaa. Erandi moodustas Tõrva, asetsedes kaubanduskeskuste levikutuumikus ja omades jõukat tagamaad.

Võru tsentraalne süsteem oli õigemini Tartu süsteemi edasiseks jätkuks, tema täiendalaks. Võru kui keskus oli kunstlikult tekkinud XVIII sajandil kohale, kus varem oli sõdade perioodil täielikult hävitatud asula. Ehkki Võru asus maakonna keskel, oli ta asend kaua aega ebasoodne, sest ümbruskond oli soine ja seetõttu hõredasti asustatud. Võru kiirem kasv algas XIX sajandi lõpul, mil ehitati Valga—Võru—Pihkva raudtee.

Võru kaubanduslikud abikeskused olid väikesed nii sisekui ka välisvööndis (Osula, Leevi jt.). See oli tingitud Võru ebasoodsast liiklemisasendist. Tartu—Petseri raudtee tõmbas endale liikluse, mis kulges enne Petseri, Võru ja Valga kaudu.

Kogu Eestis oli kodanliku perioodi lõppaastail (pärast 1933. aastat) 43 keskust subordineeritud piirkonnaga. Nad täitsid sageli peale kaubanduskeskuse funktsioonide veel teisigi funktsioone, olles kas hariduslikuks, administratiivseks või mõneks muuks keskuseks. Peale mainitud 43 tagamaa moodustasid väikekeskused ka ise vastavalt oma suurusele ja elanikkonna koostisele erinevaid piirkondi, mille arvu ja suurust on aga raske määratleda.

Keskuste ümber kujunenud tagamaade suurus oli väga erinev. Vastavalt sellele kujunesid erisugusteks ka tagamaa vajaduste rahuldamise viisid. Kui tagamaa polnud eriti suur, varustati selle elanikke vahetult, s. o. vaid keskuses asuvate kaubandusettevõtete kaudu. Sel juhul oli tagamaa elanike arv ja elukoha kaugus keskusest selline, et keskus oli harilikuks ja kõige lähemaks igapäevaste tarvete rahuldamise kohaks. Hooajaliselt vajatavaid kaupu suutis keskus realiseerida juba suurema maa-ala ulatuses, sest sel-

liste vajaduste rahuldamiseks võeti ette ka pikem teekond. Üldiselt olid tähtsateks teguriteks piirkonna suuruse määramisel keskuse iseloom ning keskuse ja tagamaa sidemete rohkus. Kui keskust külastama sundivaid põhjusi oli palju, siis oli varustamispiirkond palju laialdasem, sest mingil põhjusel keskusesse tulles rahuldas külastaja samas ka oma kaubanduslikud vajadused. Nii laiendas intensiivne suhtlemine keskuse ja tagamaa vahel oluliselt ka müügipiirkonda. Keskuse magnetiteks olid esijoones asutused, mis ostsid kokku ümbruskonna tooteid, töötlesid või vahendasid seda, nagu näiteks piimaühistu, munade kokkuostupunktid, vilja ja linade ostjad ning raudteejaamad.

Kui keskuse tagamaa oli nii suur, et hoolimata suhete intensiivsusest keskuse ja tagamaa vahel tagamaa servaalade elanikkond (kauguse pärast) vaid harva keskust külastas, siis tekkis selle, sageli protsentuaalselt suure ostjaskonna vajaduste rahuldamiseks uus kaubanduskeskus, mis jäi aga vana keskuse majandusliku mõju alla, saades sealt kaubad. Edasine majanduslik areng lõi juba tsentraalsed keskused, kellel oli rida abikeskusi.

Kaubanduskeskuste mõjupiirkonna suurust ei iseloomusta mitte üksnes üldine kaubandusvõrgu suurus, vaid oluliseks kriteeriumiks on hulgi- ja hulgi-jaeettevõtete osatähtsus kaubandusvõrgus. Kahjuks on selles osas materjalid eriti puudulikud. 1937. a. majandusloenduse tulemusi käsitlev kokkuvõtlik brošüür ei jaota hulgiettevõtteid üksikasjalikumalt linnade ja maakondade vahel. Siiski annavad seal toodud andmed küllaldase tõenduse, et suured kaubanduskeskused (linnad) on ühtlasi ka peamisteks hulgikeskusteks (vt. tabel 14). Eriti torkab silma Tallinna domineeriv seisund.

Võrreldes omavahel keskusi nende kaubanduslike sidemete rohkuse järgi torkab silma, et liikluselt soodsamalt asetsevatel keskustel oli teistest arvukamaid kaubanduslikke sidemeid. Nii oli raudteejaam-asulates kaupade hankimiskohti alati rohkem kui raudteest eemal asuvates asulates, kusjuures elanike arvult olid nad ühesugused, sest varustusprintsiibil tekkinud keskused olid kaupade saamise suhtes halvemas olukorras kui liiklusprintsiibil tekkinud keskused. Nii näiteks oli kogu Tartu süsteemis raudteejaam-asulaid 11 kokku 58 kaupade hankimise kohaga, s. o. keskmiselt 1 keskuse kohta 5,31 hankimiskohta, eemal asuvaid keskusi oli aga 19 kokku 38 kaupade hankimise koha-

ga, s. o. keskmiselt keskuse kohta 2,0 hankimiskohta. Järelikult oli raudteeäärsete kaubanduskeskuste ostusfäär üle 2,5 korra suurem kui mujal paiknevatel keskustel.

Suuremate kaubanduskeskuste väljakujunemisel tulid linnalises kaubandusvõrgus esile mõned iseloomulikud jooned. Et need olid eriti selgesti välja kujunenud suurimas keskuses — Tallinnas, siis käsitletaksegi järgnevalt just Tallinna.

Tallinna sisekaubanduses ilmnes kodanliku võimu aastatel kaubandusvõrgu edasine kontsentratsioon. Statsionaarsete kaubandusettevõtete (I, II ja III järk) arv kasvas ajavahemikul 1921—1940 rohkem kui 20 %, haarates Eesti kaubandusvõrgust ligemale 26 %, sisekaubanduslikust käibest aga rohkem kui 54 %.

Sisekaubanduses oli Tallinn kujunenud esijoones hulgikaubanduslikuks keskuseks, kus asusid kõik suuremad ja tähtsamad kaubandusfirmad. Eesti hulgiäride üldarvust asus Tallinnas ligemale 34 %, kus töötas üle 53 % hulgikaubandustöötajatest ja mille käive moodustas 70 % Eesti hulgikäibest. Üksikutest hulgikaubanduslikest ärialadest moodustas Tallinnas paiknev masinate ja metalltoodete firmade käive 91,0 %, majapidamistarvete firmade käive 87,6 % vastava äriala üldkäivetest jne.

Jaekaubanduses pole Tallinna kaubandusvõrgu kontsentratsioon nii märgatav. Siiski oli ärialasid, kus Tallinna jaekaubandusettevõtted ilmselt teenindasid peaaegu kogu Eesti tarbijaskonda. Nii näiteks langes ehitusmaterjalide jaekäibest Tallinnale 70,8 %, masinate ja metalltoodete jaekäibest 52,0 %, keemiatoodetest 53,7 %, paberi- ja kirjutusmaterjalidest 48,8 %, tekstiiltoodetest 46,4 % jne. Jaekäibe kontsentratsiooniaste saab eriti mõistetavaks, kui märkida, et Tallinna ja Nõmme elanikkond kokku moodustas sellal umbes 15 % Eesti rahvastikust.

Tallinna kaubandusvõrgu struktuuris olid samuti toimunud mõnesugused muudatused. Esikohal olid küll endiselt toidu- ja maitseainete kauplused (42,1 %), neile järgnesid tekstiil- ja pudukaupade firmad (17,5 %). Osatähtsuselt oli suurenenud peamiselt tootmisvahendeid realiseeriv kaubandusvõrk: masinad ja metalltooted (7,1 %), keemiakaubad (5,4 %), nahktooted (6,3 %), mis moodustas 18,8 % kaubandusettevõtete üldarvust. Tugevasti langes toitlustusettevõtete arv, moodustades kaubandusvõrgus veel ainult 3,8 % (vt. tabel 50).

Tabel 50

Kaubandusvõrk ja kaubakäive Tallinnas 1936. a.

Äriala	Jaekaubandus				Hulgikaubandus				Kokku			
	ette-võtete arv	%	summa milj. kr.	%	ette-võtete arv	%	summa milj. kr.	%	ette-võtete arv	%	summa milj. kr.	%
1. Toiduainete kaubandus	912	47,1	18,0	33,4	119	23,2	49,9	30,1	1031	42,1	67,9	30,9
2. Toitlustusettevõtted	94	4,9	3,5	6,5	—	—	—	—	94	3,8	3,5	1,6
3. Segakaubandus	18	0,9	0,9	1,7	15	2,9	17,6	10,6	33	1,3	19,5	8,4
4. Tekstiiltoodete kaubandus	352	18,2	10,2	18,9	76	14,8	31,6	19,1	428	17,5	41,8	19,0
5. Nahktoodete kaubandus	114	5,9	2,8	5,2	41	8,0	5,2	3,2	155	6,3	8,0	3,6
6. Majapidamistarvete kaubandus	60	3,1	1,7	3,2	16	3,0	1,7	1,0	76	3,1	3,4	1,5
7. Masinate ja metalltoodete kaubandus	97	5,0	5,8	10,7	77	15,0	23,9	14,4	174	7,1	29,7	13,5
8. Ehitus- ja metsamaterjalide kaubandus	83	4,3	3,8	7,1	30	5,8	8,0	4,8	113	4,6	11,8	5,4
9. Paberi- ja kirjutusmaterjalide kaubandus	49	2,5	1,8	3,3	29	5,6	7,1	4.4	78	3,3	8,9	4,1
10. Keemiatoodete kaubandus	75	3,9	4,4	8,2	58	11,3	18,1	10,9	133	5,4	22,5	10,4
11. Põllumajandussaaduste kaubandus	8	0,4	0,1	0,2	27	5,3	1,4	0,8	35	1,4	1,5	0,7
12. Ülejäänud ärialad	74	3,8	0,9	1,6	26	5,1	1,1	0,7	100	4,1	2,0	0,9
Kokku	1936	100,0	53,9	100,0	514	100,0	165,6	100,0	2450	100,0	219,5	100,0

Kodanliku võimu perioodil toimus ka kaubandusvõrgu edasine spetsialiseerumine. Hulgikaubandusettevõtted olid kõik spetsialiseerunud ja jaekaubandusvõrgus moodustasid spetsialiseerunud ettevõtted üle 75 %. Ka see oli seaduspärane nähtus kapitalistlikus kaubanduses, mis oli tingitud konkurentsist.

Üksikutel tegevusaladel oli kaubandusettevõtete suurus, käive ja kapitali suurus väga erisugune. Suurte, mitmekümne töötajaga ettevõtete kõrval leidus ühe töötajaga kääbuspoode. Nendest erinevustest annavad üldpildi kaubandusettevõtete keskmised näitajad tegevusalade järgi (vt. tabel 51).

Andmed näitavad, et Tallinna kaubandusettevõtted olid nii töötajate arvult, käibelt kui ka kapitalilt tunduvalt suuremad kui keskmiselt Eesti teiste linnade vastavad ettevõtted. Jaekaubanduses olid käibelt kõige suurematéks masinate ja metalltoodete ning keemiakaupade kauplused, kõige väiksemateks aga põllumajandussaaduste ja toiduainete kaubandusettevõtted. Hulgikaubanduses aga olid käibelt suurematéks segakaubandus- ja toidukaupade firmad, kapitalitugevamateks segakaubandus- ning masina- ja metalltoodete ettevõtted.

Kaubandusettevõtted ei paiknenud linnas ühtlaselt, vaid nad moodustasid suuremaid ja väiksemaid koondumisalasid. Ilmekalt nähtub kaubandusettevõtete koondumine südalinna kui eelistatud kohta, mis on kõige tihedamas seoses üksikute linnaosadega ning ümbritseva tagamaaga. See tendents esines juba möödunud sajanditel ja selle tulemusena oli juba XVIII sajandil välja kujunenud hästi piiritletav linnasisene kaubanduskeskus, kus kõigis tänavaäärsetes majades asusid kaubandusettevõtted, moodustades selgepiirilisi äritänavaid. Linnasisese kaubanduskeskuse iseloomu tõttu nimetasid kodanlikud majandusteadlased teda ärilaks.[4] Viimane oli algul teljelise iseloomuga, mis oli tingitud arenevat keskust sadamaga siduva ühendustee suunast (Pikk tänav). Ühendusteede äärsed majad, paiknedes liiklussageduse seisukohalt soodsalt, olid eelistatumaks asukohaks kaubandusettevõtetele, mistõttu siin kujunes keskenduskoht. Linna kasvamisel ja eriti selle sidemete tugevnemisel tagamaaga oldi sunnitud avama ärisid ka

[4] Vt. näiteks E. Kareda, Tartu ärilast ja äridest, Tartu 1937.

Kaubandusettevõtete keskmine suurus Tallinnas 1936. a.

Äriala	Keskmiselt jaekaubandus-ettevõttes			Keskmiselt hulgikaubandus-ettevõttes		
	töötajaid	käivet (tuh. kr.)	kapitali (tuh. kr.)	töötajaid	käivet (tuh. kr.)	kapitali (tuh. kr.)
1. Toiduainete kaubandus	1,8	19,7	1,3	7,8	419,3	63,8
2. Toitlustusettevõtted	13,8	37,2	5,6	—	—	—
3. Segakaubandus	3,5	51,6	15,4	25,7	1173,3	353,3
4. Tekstiiltoodete kaubandus	2,7	28,9	15,0	6,8	402,6	105,3
5. Nahktoodete kaubandus	2,3	24,6	8,1	3,9	126,8	39,4
6. Majapidamistarvete kaubandus	2,4	28,3	6,3	5,7	106,3	31,3
7. Masinate ja metalltoodete kaubandus	4,3	59,8	31,2	8,3	310,4	114,3
8. Ehitus- ja metsamaterjalide kaubandus	3,4	45,8	17,7	6,8	266,7	53,3
9. Paberi- ja kirjutusmaterjalide kaubandus	4,1	36,7	17,8	5,6	244,8	72,4
10. Keemiatoodete kaubandus	6,4	58,6	24,1	6,3	312,1	56,9
11. Põllumajandussaaduste kaubandus	1,4	8,7	0,5	2,9	51,9	74,1
12. Ülejäänud ärialad	2,1	12,2	4,9	3,5	42,3	11,6
Üldine keskmine Tallinnas	3,1	27,8	8,4	7,1	322,0	76,1
Üldine keskmine Eestis	2,4	21,1	5,7	4,3	155,0	33,9

kõrvaltänavaile, esijoones nendele, mis olid peateljega paralleelsed või selle naabruses. Tekkisid selgepiirilised ärikvartalid. Nii kujunes välja linnasisene kaubanduskeskus XIX sajandil. Turg ja tema lähim ümbrus moodustas keskuse tuuma, mis linna laienedes suunas oma harud üha kaugemaile aladele. Need harud levisid piki ühendusteid tagamaaga, kusjuures nendes asuvates ettevõtetes toimuski peamine kaubanduslik suhtlemine linna ja maa vahel: põllumajandussaaduste kokkuost ja nn. talurahvakaupade müük.

Kaubandusettevõtete paiknemine 1935. a. Tallinnas näitab hästi väljakujunenud linnasisest kaubanduskeskust, mis ühelt poolt haaras endasse Raekoja platsi ja sealt väljuvad naabertänavad (keskuse ürgne tuum), teiselt poolt aga turuväljaku ühes Narva, Tartu ja Pärnu maantee algosadega. See osa oma lähima ümbrusega oli linnalise gravitatsiooni keskuseks, kus ärid olid majades sageli vallutanud peale alumise korruse ka teise ning isegi kolmanda korruse. Nendes paiknesid iga liiki kontorid, esindused ja muud kaubandusliku iseloomuga ettevõtted, mis otseselt ei vajanud kaubamüügi seisukohalt eriti väärtuslikku alumist korrust. Seejuures tõrjusid kapitalitugevamad kaubandusettevõtted parematelt positsioonidelt välja nõrgemad ärid. Seetõttu iseloomustabki kaubanduskeskust spetsiaaläride või suurte universaalkaupluste domineerimine.

Sellesse hästi väljakujunenud äride paiknemise alasse oli koondunud 683 kaubandusettevõtet, s. t. umbes 25 % kogu Tallinna kaubandusvõrgust.

Väljaspool seda ja tema harusid oli Tallinnas välja kujunenud veel rida lokaalseid keskusi — väiksemaid äride kontsentratsioonialasid, mikroärilaid, s. t. kohti, mis erinesid oma ümbrusest tunduvalt tihedama kaubandusettevõtete paiknemisega. Taolisteks ärilateks miniatuuris olid eelkõige Kasarmu tänava ümbruskonnas Odra, Lutheri, Jakobsoni jt. tänavate vastavad osad ja väljaspool (nn. «täikal») paiknevad ettevõtted (318 jaeettevõtet ehk 11,5 % Tallinna jaevõrgust) ja teiseks Võidu väljakult ärilast lõunasse suunduv ala (Roosikrantsi, Pärnu mnt., Tatari tänava rajoon), kus paiknes 271 kaubandusettevõtet (ligi 10 % jaevõrgust).

Kolmas mikroärila, mis oli küll eelmisest tunduvalt väiksem, kujunes Nõmme raudteejaama ja turuplatsi vahelisel alal, laiudes raudteeäärsetel tänavatel nii Kivimäe kui

Rahumäe poole. Tema kujunemine oli seotud Nõmme kui Tallinna satelliitlinna arenguga.

Linna kaubandusvõrgu üheks iseloomulikuks jooneks kodanlikul ajal oli tehniliselt varustatuselt ja ruumidelt paremate ning suuremate kaubandusettevõtete koondumine südalinna. Mida kaugemal südalinnast, seda viletsamas olukorras olid kaubandusettevõtted, mis peamiselt olid väikesed vürtspoed. Selline tohutu erinevus ärila ja äärelinna kaubandusettevõtete suuruse ja iseloomu vahel oli suurel määral tingitud erineva ostuvõimega elanike asukohast. Järelikult kajastab kaubandusvõrgu kujunemine ja paiknemine kapitalismi tingimustes ka linnaelanike sotsiaalseid erinevusi.

Analoogiline areng kaubandusvõrgu spetsialiseerumises ja paiknemises toimus ka teistes Eesti suuremates linnades (Tartus, Narvas, Pärnus, Viljandis).

Erinevalt teiste linnade ärilaist, mis pidevalt näitasid kasvutendentsi, esines Narva ärilas kodanlikul ajal vaibumistendents. 1926. a. oli Narvas 612 kaubandusettevõtet, 1936. a. aga 442, vähenemine seega 170 ettevõtte võrra. Selline hääbumine oli tingitud kodanliku valitsuse Nõukogude-vastasest poliitikast. Narva kui piiriäärse linna majanduslik tähtsus vähenes märgatavalt. Orienteerumine lääneriikidele laostas ka senise suurtööstuse, vähendades sellega Narva tööstustööliste arvu, kes pidid nüüd endale mujalt tööd otsima.

*

Ülevaade kaubalis-rahaliste suhete arengust Eestis käesoleval sajandil kapitalismi tingimustes annab ilmekalt tunnistust monopolistlike suurfirmade üha suurenevast mõjust käibesfääris. Tootlikud jõud olid juba välja kasvanud kapitalismi kitsastest raamidest. Monopolide võimutsemine tõi endaga paratamatult kaasa riigi kõrgemate organite müüdavuse. Majandusliku olukorra teravnemine 1939. a. sügisel seoses puhkenud Teise maailmasõjaga, aga ka suhkru ja petrooleumi kaardisüsteemi kehtestamine ja rea teiste kaupade müügi osaline normeerimine tingisid massilisi spekulatsiooninähtusi. Majanduslikud raskused

süvendasid aga töötava rahva revolutsioonilist meeleolu. Tihenesid kommunistliku partei ja rahvahulkade sidemed. 1940. a. suutis partei organiseerida rahvahulkade võitlust kodanliku diktatuuri kukutamiseks. Eestis taaskehtestati nõukogude võim.

KASUTATUD KIRJANDUS

1. Marksismi-leninismi klassikud

K. Marx, Kapital. Poliitilise ökonoomia kriitika, 1. — 3. kd.
K. Marx, Poliitilise ökonoomia kriitikast.
V. I. Lenin, Niinimetatud turgude-küsimuse kohta. Teosed, 1. kd.
V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed, 3. kd.
V. I. Lenin. Märkus turgude teooria küsimuse kohta. Teosed, 4. kd.
V. I. Lenin, Kapitalism ja rahva tarbimine. Teosed, 18. kd.
V. I. Lenin, Tööliste palgad ja kapitalistide kasum Venemaal. Teosed, 18. kd.
V. I. Lenin, Ähvardav katastroof ja kuidas selle vastu võidelda. Teosed, 25. kd.
V. I. Lenin, Suur algatus. Teosed, 29. kd.

2. Ajakirjad, käsiraamatud, leksikonid, statistilised kogumikud

Baltische Verkehrs- und Adressbuch. Koostaja Richter, A. I, Livland, Riga 1909; III, Estland, Riga 1913.
Baltische Monatsschrift. Bd. I — LXXVI. Riga 1859—1913.
Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbefleiss und Handel, hrsg. von der K. livländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät in Dorpat. I—LII. Dorpat 1863—1914.
Beiträge zur Statistik des Handels von Reval und Baltischport. Jahrgänge 1885—1913. Reval 1886—1914.
Eesti aadress-raamat 1921—1938/1939, Tallinn 1921—1939.
Eesti Kroonika 1932—1939. Aastaraamat, mis ilmus sarjas «Elav Teadus» 1933—1940.
Eesti majandus, Eesti Panga aastaraamatud 1934—1937. Tallinn.
Eesti ühistegevuse aastaraamat I 1939, II 1940.
Kaubandus-tööstuskoja Teataja 1925—1940.
Konjunktuurinstituut. Konjunktuur 1934—1940.
Konjunktuurinstituut. Majandusteated 1935—1940.
Majandusteaduslik ajakiri I, Akadeemilise Majandusteadlaste Seltsi väljaanne, Tartu 1931.
Põllutööministeerium, Kogu statistilisi andmeid Eestist, Tallinn 1921.
Põllumajanduslik Konjunktuurbüroo, Põllumajanduseturg 1930—1934.
Riigi Statistika Keskbüroo. Eesti 1920—1930. Arvuline ülevaade. Tallinn 1931.
Riigi Statistika Keskbüroo, Eesti arvudes 1920—1935, Tallinn 1937.
Riigi Statistika Keskbüroo, «Eesti Statistika» 1922—1940.

Riigi Statistika Keskbüroo, Eesti töölise büdžett 1925 (Tallinna ja Narva töölisleibkondade majanduslik olukord), Tallinn 1927.
Riigi Statistika Keskbüroo, I majandusloendus Eestis, vihik III, «Kaubandus ja transport», Tallinn 1939 ja vihik IV, Büdžetiuurimus. Tallinn 1940.
Riigi Statistika Keskbüroo, Riiklik aadress-raamat 1926—1927, Tallinn.
Riigi Statistika Keskbüroo, 1922. a. üldrahvalugemise andmed, vihikud I—XI, Tallinn 1923—1924.
Riigi Statistika Keskbüroo, II rahvaloendus Eestis, 1. III 1934. a. Rahvaloenduse andmed, vihik, 1—4, Tallinn 1934—1937.
Riigi Statistika Keskbüroo, Väliskaubanduse aasta-raamat 1921—1939, Tallinn 1923—1940.
Riigi Teataja 1918—1940.
Riigi Teataja Lisa 1920—1940.
Siegel, C. Ergebnisse der Revaler Handelsstatistik aus der Jahren 1905—1909, Reval 1911.
Ühiskaubandus 1937—1940.
Ühistegelikud Uudised 1920—1940.
Ühistegevuse kalender 1910—1940.
Üleriiklise Kaupmeeste Seltside Keskliidu (ÜKSK) Teated 1930—1940.
Вестник финансов, промышленности и торговли 1917.
Городское хозяйство города Ревеля 1905—1915 годы. Издание Ревельского городского управления.
Народное хозяйство в 1908—1916, СПб. 1909—1913. Петроград 1914—1919.
Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1900—1913, СПб 1902—1913. Петроград 1914.
Обзор Эстляндской губернии 1898—1914.
Отчет Перновской городской управлении 1900—1913.
Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого, XXI. Лифляндская губ. СПб. 1905.
XXXVII. С.-Петербургская губ. СПб. 1903, XLIX. Эстляндская губ. СПб. 1905.
Россия в мировой войне 1914—1918 гг. в цифрах.
Статистический сборник за 1913—1917 г. Выпуск первый, Москва 1921.
Торговля и промышленность Европейской России по районам, выпуск II, Северо-Западная земледельская полоса, С-Петербург.

3. Üldkäsitlused ja uurimused. Koguteosed

Allik, H. Võrdlusi tööstustööliste elutasemest Eestis. Tallinn 1957.
Antons, R. Agraarsuhted kodanlikus Eestis. Tallinn 1957.
Brandt, E. Eesti majanduse olukord kodanliku diktatuuri perioodil. Tallinn 1955.
Czollek, R. Estnischer Phosphorit im Griff der IG Farbenindustrie AG, ENSV TA Toimetised, XV kd., Ühiskonnateaduste seeria, 1966, 4.
Dehio, S. Reval einst und jetzt, Reval 1910.
Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Tallinn 1954.
Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toimetanud G. Naan, Tallinn 1957.

ENSV TA Ajaloo Instituut. Eesti NSV ajalugu, II (peatoimetaja J. Saat), Tallinn 1963.
Eesti kaubanduse, tööstuse ja põllumajanduse käsiraamat, Tallinn 1926.
Eesti maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926.
Elango, Ö. Eesti kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastail (1925—1929), Tallinn 1958.
Grepp, E. Eesti laadad, Tallinn 1934.
Janusson, J. Eesti majanduslik areng, Tallinn 1932.
Jatsunski, V. Majanduslikud sidemed Venemaaga Baltimaade linnade arenguteguriina kapitalismi ajastul. ENSV TA Toimetised, II kd. 1953, nr. 3.
Karma, O. Riiklik-monopolistlikust kapitalismist kodanlikus Eestis, ENSV TA Toimetised, XIV kd., ühiskonnateaduste seeria, 1965, 2.
Karma, O. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse arenemine 1917. aastani, Tallinn 1963.
Kareda, E. Tartu ärilast ja äridest, Tartu 1937.
Kareda, E. Tartu ja tema abitsentraalide hulgikaubanduslikud minemialad, Tartu 1938.
Kareda, E. Märkmeid ühistuliste kaubanduskäitiste levingust, Tartu 1939.
Kask, K. Tööstustööliste majanduslikust olukorrast kodanlikus Eestis, Tallinn 1957.
Kingissepp, V. Kodanlik ühistegevus, «Eesti Bolševik» 1948, nr. 5.
Kingissepp, V. Kellele iseseisvus, kellele ike, Tallinn 1946.
Kingissepp, V. Iseseisvuse ikke all, Tallinn 1953.
Klauson, V. Rahva hüvanguks, Tallinn 1967.
Koop, A. NSV Liidu ja kodanliku Eesti suhted aastail 1920—1928, Tallinn 1966.
Kroon, H. Tarbijate kooperatsiooni majanduslik osa Eestis aastatel 1906—1919, Nõukogude Eesti Kooperaator XIV, Tallinn 1961.
Kroon, H. 20 aastat tarbijate kooperatsiooni Eesti NSV-s, Nõukogude Eesti kooperaator X, Tallinn 1960.
Krupp, M. «Linda» (1879—1895), Eesti kaubalaeva seltsi ajalugu, Tallinn 1914.
Köstner, N. Rahva arvu kasvamine Eestimaal. Noor-Eesti V. Tartu 1915.
Köörna, A. Eesti turu ja kaubanduse arengust ülevenemaalise turu koosseisus aastatel 1900—1913. TRÜ Toimetised, vihik 97. Majanduslikke töid II, Tartu 1960.
Köörna, A. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni majanduslikest eeldustest Eestis. TRÜ Toimetised, vihik 72, Tartu 1959.
Köörna, A. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni majanduslikud eeldused Eestis, Tallinn 1961.
Lehekülgi Tartu ajaloost, «Eesti Raamat» 1964.
Ljaštšenko, P. N. NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu. 2. kd., Kapitalism, Tallinn 1961.
Paglant, L. Eesti piimakooperatsioonist kapitalismi tingimustes, TRÜ Toimetised, vihik 97, Tartu 1960.
Panksejev, A. Eestimaa Kommunistliku Partei võitlus tööliskassi ja talurahva liidu kindlustamise eest aastail 1944—1960, Tallinn 1961.
Pauts, H. Kodanliku Eesti väliskaubandus aastail 1919—1920, TRÜ Toimetised, vihik 68, Tartu 1959.

Pauts, H. Kodanliku Eesti tollipoliitikast aastail 1919—1924, TRÜ Toimetised, vihik 108, Tartu 1961.
Pesti, M. Rahvuslik reetmine «rahvusluse» sildi all, Tallinn 1960.
Poom, E. Moodne töötehnika ja majanduskriis, Tartu 1932.
Poom, E. Eesti majanduselu 1932, Tartu 1933.
Pullat, R. Eesti kodanluse kujunemisest Tallinnas aastail 1871—1912, ENSV TA Toimetised, XIII kd., ühiskonnateaduste seeria, 1964, 1.
Pullat, R. Tallinna elanikkonna kujunemine aastail 1871—1917, ENSV TA Toimetised, XIII kd., ühiskonnateaduste seeria, 1964, 3.
Pullat, R. Tallinna töölisklassi formeerimine aastail 1871—1917, ENSV TA Toimetised, XIV kd., ühiskonnateaduste seeria, 1965, 1.
Pullat, R. Tallinnast ja tallinlastest. Nihked elanikkonna sotsiaalses koosseisus 1871—1917, Tallinn 1966.
Pullerits, A. Estland. Volk, Kultur, Wirtschaft, Tallinn 1931.
Rea, T. Eesti ala linnade funktsionaalsed tüübid XX saj. alguses, TRÜ Toimetised, vihik 88, Tartu 1960.
Rea, T. Eesti NSV linnaliste asulate geneetilisest klassifikatsioonist (sotsialismieelsel perioodil), TRÜ Toimetised, vihik 88, Tartu 1960.
Rekker, G. Natsionaalse tulu jaotus ja töölisklassi relatiivne vaesumine kodanlikus Eestis, TRÜ Toimetised, vihik 69, Tartu 1958.
Renter, R. Suurtööstuse tekkimine ja arenemine Eestis XIX ja XX sajandil, Tallinn 1958.
Saarniit, R. Kodanlik Eesti sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1924).
Sauks, F. Lühikrediidiühistute ajalooline areng Eestis kuni 1914. aastani, Tartu 1940.
Sepre, O. Kodanliku Eesti põllumajanduse näilik õitseng, TRÜ Toimetised, vihik 72, Tartu 1959.
Sepre, O. Kodanliku Eesti sõltuvus imperialistlikest maadest, Tallinn 1964.
Sepre, O. Madalapalgaliste tööliste reaalpalk kodanlikus Eestis, ENSV TA Toimetised, IX kd., ühiskonnateaduste seeria, 1960, 2.
Siilivask, K. Eesti Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja perioodil 1917—1920, TRÜ Rotaprint, Tartu 1962.
Tallinna Eesti Kaupmeeste Selts 1917—1937, Tallinn 1937.
Talvet, L. Eesti ühistegevus ja rahvuskultuur, Tallinn 1938.
Tartu linna statistikabüroo, koguteos «Tartu», I—VI, Tartu 1927—1939.
Tiido, H. Talurahva olukorrast kodanlikus Eestis, Tallinn 1959.
Tööstuse-kaubanduse esindajate ühingu aastaraamat, koostanud E. Seim, Tallinn 1937.
Veimer, A. Eesti NSV majandusprobleeme, Tallinn 1945.
Veimer, A. Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine, Tallinn 1955.
Veimer, B. Tarbijate kooperatsioon kodanlikus Eestis, art. koguteoses «ENSV TA uurimusi ja ülevaateid», I, Tartu 1949.
Vihalem, P. Eesti kodanlus imperialistide teenistuses (1917—1920), Tallinn 1960.
Ühiskaubanduse korraldus, Tallinn 1935.
Ühiskaupluste ärijuhtide ühing 10-aastane (1928—1938), Tallinn 1938.
Ühistegevus Eestis 1902—1927, Tallinn 1927.
Ühistu I, Tartu 1937, II, Tartu 1939.

Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, I, toimetanud A. Panksejev, A. Liebman, Tallinn 1961; II, toimetanud A. Panksejev, M. Pesti, Tallinn 1963.
15 aastat Eesti tööstust, kaubandust. Tallinn 1933.

Дихтяр, Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России, Москва 1960.
Кёёрна, А. А. Развитие народного хозяйства Эстонии в начале XX веке, Таллин 1961.
Меркулов, А. В. Исторический очерк потребительской кооперации в России, СПб 1919.
Паутс, Х. В. Внешняя торговля буржуазной Эстонии в системе империализма, Таллин 1963.
Пегельман, Г. Экономический кризис в Эстонии, Ленинград 1932.
Половников, А. П. Торговля в старой России, Москва 1958.
Реккер, Г. И. Положение пролетариата буржуазной Эстонии (1920—1940), Тарту 1963.
Рубинштейн, Г. Л. Развитие внутренней торговли в СССР, Ленинград 1964.
Сепре, О. Зависимость буржуазной Эстонии от империалистических стран, Таллин 1960.
Струмилин, С. Г. Статистико-экономические очерки, Гостатиздательство, Москва 1958.
Яцунский, В. К. Значение экономических связей с Россией для хозяйственного развития города Прибалтики в эпоху капитализма. «Исторические записки» 1954, 45.
Хромов, П. А. Экономическое развитие России в XIX—XX веках. 1800—1917, Москва 1950.

4. Arhiivimaterjalid

ENSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv (ORKA) Tallinnas.
F. 16, Otsekoheste Maksude Valitsus.
F. 72, Majandusministeeriumi Maksude Valitsus.
F. 73, Kaubandus-tööstusministeerium.
F. 891, Kaubandus-tööstuskoda.
F. 969, Majandusministeerium.
F. 1831, Riigi Statistika Keskbüroo.
Eesti Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA) Tartus.
Maakondade ja linnade maksuvalitsuste fondid nr. 187, 188, 191, 192, 193, 537, 538, 539, 540, 541, 2461 ja 2733.

SISUKORD

Saateks 3

I ptk. **Majanduse arengu põhijooni Eestis kapitalismi tingimustes** 7

1. Olukord XX sajandi algul 7
2. Olukord Esimese maailmasõja ja kodusõja aastail . 13
3. Majanduse areng kodanlikus Eestis 16

II ptk. **Kaubanduse arengu üldine iseloomustus** 28

1. Kaubandus tsaari-Venemaa tingimustes 28
2. Kaubandus Esimese maailmasõja aastail 34
3. Kaubandus kodanlikus Eestis 42

III ptk. **Kaubandusvõrk ja kaubakäive** 56

1. Kaubandusvõrgu areng ja paiknemine 56
2. Kaubakäibe dünaamika 70

IV ptk. **Kaubanduslikud tegevusalad ja kaubandusvõrgu spetsialiseerumine** 82

1. Üldprobleemistik 82
2. Kaubanduslikud tegevusalad XX sajandi algul . . . 84
3. Kaubanduse spetsialiseerumine kodanliku võimu aastail 95
4. Kaubanduse spetsialiseerumine linnades 120

V ptk. **Kaubanduse organisatsioonilised vormid** 124

1. Erakaubandusettevõtted 124
2. Turu- ja laadakaubandus 147
3. Kooperatiivkaubandus 157
4. Riigikapitalistlik kaubandus 175

VI ptk. **Eesti ala väliskaubanduslikud sidemed** 177

1. Eesti ala kaubanduslikud sidemed Venemaa teiste piirkondadega XX sajandi algul 177
2. Väliskaubanduse arengu põhijooni 183

VII ptk. **Kaubanduskeskused ja nende tagamaad** 197

1. Kaubanduskeskused XX sajandi algul 197
2. Kaubanduskeskuste mõjusfääride kujunemine kodanlikus Eestis 215

Kasutatud kirjandus 232

Саукс Феликс

О РАЗВИТИИ ТОРГОВЛИ В ЭСТОНИИ
В УСЛОВИЯХ КАПИТАЛИЗМА (1900—1940)

На эстонском языке

Обложка Х. Микивер
Издательство «Ээсти раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja P. Freidin
Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa
Tehniline toimetaja E. Lumet
Korrektor M. Kalamäe

Laduda antud 9. IV 1968. Trükkida antud 19. VI 1968. Paber 54×84/16. Trükipoognaid 15. Tingpoognaid 12,6. Arvestuspoognaid 14,46. Trükiarv 1000. MB-05688. Tellimise nr. 2461. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II. Trükipaber nr. 1 — Ligatne Paberivabrik, Läti NSV.

Hind 87 kop.

1—8—6

87 kop.

A-29318

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00366182 6